

Татарстан Фәннәр Академиясе
Тарих институты

**САДРИ МАКСУДИ:
ТАРИХ ҺЭМ ХЭЗЕРГЕ ЗАМАН**

ХАЛЫКАРА ФӘННИ КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛЛАРЫ

Китап Төркиядәге Әхмәтвәли Мәңгәр
вакуфының матди ярдәме белән чыкты

Казан – 1999

Академия наук Татарстана
Институт истории

**САДРИ МАКСУДИ:
НАСЛЕДИЕ И СОВРЕМЕННОСТЬ**

МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ

Книга издана при финансовой поддержке
фонда Ахметвали Менгер (Турция)

Казань — 1999

**ББК 63.3(2 Рос.Тат)
С14**

Редакцион коллегия:

**М.Х.Хәсәнов, Р.С.Хәкимов, Ф.Ю.Гаффарова,
Р.М.Эмирханов, Д.М.Исхаков**

Жаваплы редактор — Р.Ф.Мөхәммәтдинов

САДРИ МАКСУДИ: ТАРИХ ҺӘМ ХӘЗЕРГЕ ЗАМАН. Мәкаләләр жыентыгы.
Казан: «Мастер Лайн» нәшрияты, 1999. — 256 с.

Жыентык Казанда, 1998 елның 13 октябрендә Садри Максудиның тууына
120 ел тулуга багышланган фәнни конференциядә укылган докладлар һәм
чыгышлар нигезендә төзелде. Жыентыкка көргөн мәкаләләр авторлары
тәкъдим иткән телдә басылды.

Сборник составлен на основе докладов и выступлений на научной
конференции, посвященной 120-летию со дня рождения Садри Максуди,
состоявшейся в Казани 13 октября 1998 года. Статьи, включенные в
сборник, публикуются на представленном их авторами языке.

ISBN 5-93139-019-7

© Тарих институты Татарстан Фәннәр Академиясе, 1999

*М.Х.Хәсәнов, Татарстан
Фәннәр Академиясе
президенты, академик*

САДРИ МАКСУДИ — ТАТАР ҺӘМ ТӨРЕК ЯҢАРЫШЫНЫң ЭШЛЕКЛЕСЕ

Садри Максуди — XIX гасыр яртысында башланган, үзенең тирән тамырлары аша Г.Курсавый һәм У.Имәни идеяләренә барып тоташкан, бөек Ш.Мәрҗани калдырган бай рухи мирас, традицијаләр белән азыкланып, безнең гасырга кергәч формалашып-ныгып житкән, татарның яңа заман интеллектуаль үсешенә гаять зур йогынты ясаган, бөтен төрки дөньяның рухи-мәдәни барышында тирән эз калдырган гажәеп бер тарихи күренеш — татар ренессансының якты йолдызы, даны, горурлыгы. Дусты һәм көрәштәше Г.Исхакый шикелле, ул да татарның XX гасыррыцаре. С.Максуди — безнең халыкның XX гасыр интеллектуаль үсеш югарылыгын, гуманитар фәннәр өлкәсендә фикер күәтен, ижтимагый-сәясәт мәйданындагы эшчәнлек колачын гәүдәләндергән талантлы олы шәхес. Аның әдәби мирасы татар һәм төрек халыкларының дөнья цивилизациясе үсешенә керткән кабатланмас зур өлеш буларак бәһаләнә.

Татарлардан беренче буларак, С.Максуди Русиянең олы сәясәт сәхнәсендә «ат үйнаткан», II һәм III Дәүләт Думаларының иң мәшһүр эшлеклеләреннән, көчле ораторларыннан санала. Ул үзенең тирән дәлилле, сәяси қыю нотыклары белән татарларны канатландырган, азатлык өчен көрәшкә дәртләндергән, патша хакимиятенең шовинистик дайрәләре йөрәгенә ут салган, туган халкының исемен Аурупа сәясәт мәйданына алып чыккан бөек сәясәтче, галим һәм фикер иясе, жәмәгать, дәүләт эшлеклесе. С.Максуди — татар ренессансы теоретикларыннан берсе, күренеклесе.

Цивилизацион үсеш юлын үткән Аурупа дәүләтләренең тарихы курсаткәнчә, Ренессанс, халыкларның рухи-мәдәни янарышы буларак, чын мәгънәсендә тормышка ашсын, мул жимешләрен бирсөн өчен, бу тарихи хәрәкәткә аяк баскан халыкларның милләт булып формалашуы гына житми, аларның милли дәүләтчелеген булдыруы да зарури. Монысы милли тәрәккъятынен иң мөһим шартларыннан. Аурупа классик ренессансының ватаны саналган Италиядә нәкъ шулай була. Франция, Англия, Германия кебек илләрдә дә шул ук хәл. Италия дәүләтчелеген теоретик нигезләүче Аурупа ренессансының олы фигурасы Никколо Макиавелли була.

Италиядә Н.Макиавелли башкарған зур эшне татарларда С.Максуди башкарды. Ул — Ренессансның умыртка сөяге булған дәүләтчелекне — 1552 елда бетерелгән татар дәүләтен янадан торғызу идеясен фәнни-сәяси нигезләүче, татар дәүләтчелегенең теоретигы, нигез принципларын әшләүче, аны гамәлгә ашыруны башлап жибәрүче, 1917 елның ноябрь ахырында иғълан ителгән татар дәүләтенең президентты һәм хөкүмәт башлыгы. С.Максуди татар дәүләтчелеген революция — көч куллану, кан кою аркылы түгел, демократик, конституцион юл белән торғызуны максат итеп күйдә, аны тормышка ашыру механизмын, шуның өчен кирәклө фундаменталь документларны (татар халкының дәүләтчелек хакындагы үзбилгеләнү меморандумы, миллимәдәни мохтаријат, Идел-Урал төрек-татар дәүләтә конституциясе, булачак мөстәкыйль татар дәүләтенең халыкара оешмаларга мөрәжәгате һ.б.) хәзерләде.

С.Максуди 1878 елның 5 августында Казан артында, хәзерге Биектау районы Ташсу авылында туган. Башлангыч белемне этисе — авылның мәшһүр имамы Низаметдин хәэрәт мәдрәсәсенә ала. Э 13 яшь тулгач, аны Казанга, Күл буе мәдрәсәсенә жибәрәләр. Бу уку йорты заманында ин алдынгы жәдит мәдрәсәләрдән санала. Элеге мәдрәсәдә аның белән бергә яшь Гаяз Исхакый да укый. Садриның бертуган абыйсы Әхмәтнәди Максуди анда уқытучы була. С.Максуди белән Г.Исхакый арасында дуслык һәм рухи хезмәттәшлек нәкъ шуши мәдрәсәдә башланып, аларның гомере буе дәвам итә.

1896—1901 елларда С.Максуди, шул ук Г.Исхакый белән бергә, Казан татар уқытучылар мәктәбендә белем ала. Анда керүнен төп сәбәбе — урыс телен яхши өйрәнү була. Нәкъ шуши уку йортында С.Максуди урыс классик әдәбиятын, шулай ук француз телен өйрәнә башлый.

Уқытучылар мәктәбен С.Максуди яна гасыр башында, 1901 елда тәмамлый. Алга таба аның максаты Сорбонна университеtinда уку була. Эмма анда киткәнче ул өч мәшһүр шәхес янына барып, аларның киңәш-фатихасын алуны кирәк дип таба. Беренчесе — Кырымда яшәүче, Русия мөсельманнарының мәшһүр эшлеклесе, жәдитче һәм журналист Исмәгыйль Гаспралиның; икенче фатиха — Ясная Полянадагы бөек Л.Толстойның һәм өченчесе — Төркиянең күренекле мәгърифәтчесе Әхмәт Мидхәт әфәнденеке.

С.Максуди — татарлардан беренчे булып дөньядагы ин мәшһүр уку йортларыннан саналучы Сорбоннаны тәмамлаган кеше. Анда уқырга керү өчен француз һәм латин телләреннән имтихан тоту тиеш булғанга, Садриның Парижда бер ел вакыты шул телләрне өйрәнүгә китә. Ниһаять, 1902 елның көзендә ул

керү имтиханнарын уңышлы тапшыра һәм Сорбонна университе-тының юридик факультеты студенты була.

Сорбонна университетында С.Максуди бөтен Аурупада танылган галим һәм педагогларның — философлар, тарихчылар, сәясәт һәм хокук галимнәре, социологларның лекцияләрен тыңлый, аларга имтихан тапшыра, Парижның мәшһүр китапханә, музейларында гыйлем, мәгърифәт өсти. Биш ел үткәннән соң, 1906 елның августында ул Сорбонна университетын бик яхши билгеләренә тәмамлап, туган иленә кайта һәм сәяси эшчәнлек дингезенә чума. Нәкъ шул вакытта 1906 елның 17 августында Түбән Новгород шәһәрендә Мөселман иттифагының өченче съезды жыйналган була. Анда С.Максуди, үзе килгәнче үк, И.Гаспралы тәкъдиме белән, бу оешманың Үзәк комитеты әгъзасы итеп сайланып куелган була. Нәкъ менә шуннан ана киләчәктә зур популярлык китерәчәк, ә татарның талантлы улын Русиягә, Аурупа илләренә танытацияк, бөтен төрки дөньяны сокландырачак сәяси эшчәнлеге башлана.

1917 елгы февраль революциясенә кадәр С.Максуди татар халкының милли-азатлык хәрәкәтендә актив катнашучы, мөселман съездларын, төрле жыелышларны хәзерләүче һәм үткәручеләрнең күренеклесе булып санала. Аны Русия дөньясында мәшһүр сәясәтче итеп, әлбәттә, Дәүләт Думаларындагы эшчәнлеге танытты. III Дәүләт Думасында ул мөселман фракциясенә фактик лидеры булды. Адилә Айданың «Садри Максуди Арсал» исемле китабында языуна караганда, С.Максуди 5 ел дәвам иткән депутатлык эшчәнлеге чорында II һәм III Дәүләт Думаларында 100ләп чыгыш ясый һәм иң актив оратор булып таныла. Нәкъ шул Думадагы депутатлык эшчәнлеге белән ул күренекле хокук галиме-юрист, мәшһүр оратор булып китә. Аның Думада ясаган чыгышларын, ул хәзерләп ялаган закон проектларын, гомумән, Думаның бу шәхескә мөнәсәбәтле башка документларын жентекләп тикшеру С.Максудиниң Русия империясе тарихында беренче буларак парламент мөнбәреннән татарларның, башка төрки халыкларын хокукларын яклаучы, патша истибдатының колониаль сәясәтен эзлекле тәнкыйт-ләүче, дөнья җәмәгатьчелеге каршында фаш итүче булуын раслый.

Бер ук вакытта аның II, III Дәүләт Думаларындагы эшчәнлеге Русиянен дәүләт структуралары, парламенты аркылы, конституцион юл белән татарларга, башка төрки халыкларына милли азатлык, дәүләтчелек кенә түгел, хәтта милләтнең яшәве, саклануы, рухимәдәни үсеше өчен кирәк булган элементар шартларны да тудыру мөмкин түгел, дигән нәтижәгә китерде. Э мондый нәтижә алга таба С.Максудидан үзенен карашларына, сәяси эшчәнлек стратегиясен житди төзәтмәләр кертүне таләп итәчәк.

Русия империясeneц XX гасыр сәясәт мәйданында, төрки халықларның милли-азатлык хәрәкәтендә күп кенә мәшһүр шәхесләр үзләренең эзләрен калдырылар: татарлардан «тарихи қыңырауык» Габдерәшит Ибраһимов, классик язучы һәм қуренекле сәясәтче Гаяз Исхакый, Мулланур Вахитов, мостәкыйль Алжир дәүләтнен беренче Президенты Әхмәт Бен-Белла әйткәнчә, өченче дөньяда антиколониаль революцияләр теоретигы Мирсәет Солтангалиев, әзәрбәйжанлылардан Галимәрдән Топчибашев һәм Мехмет Рәсул-Задә, башкорт Зәки Вәлиди, осетинлы Әхмәтбәк Цаликов, казахлардан Мостафа Чокаев h.b. С.Максуди үзенең теоретик хәзерлеге, хокук белеме, юриспруденция өлкәсендәге тирән белеме, сәясәтчелек таланты, ораторлык осталыгы, гомумән, интеллектуаль дәрәҗәсе белән аларның барысыннан да аерылып тора.

Миңа соңғы вакытта Г.Исхакый, С.Максудиларның әдәби миранын тикшерүгә мөнәсәбәтле рәвештә XX гасыр башында Русиядәге сәяси вәзгиять, шул чорда сәясәт мәйданында «ат уйнаткан» урыс лидерларының, 1917 елгы февраль революциясеннән соң Русиянең сәяси барышында зур роль уйнаган шәхесләрнең — кадет Павел Милюков, октябристлар Александр Гучков, Михаил Родзянко, эсер Александр Керенский h.b.ларның хезмәтләре, мемуарлары белән танышырга, С.Максудиның сәяси эшчәнлеген аларның белән чагыштырып карага туры килде. Аларның барысы да университет белемле, сәясәт өлкәсендә әзерлекле, тәжрибәле лидерлар, қыскасы, XX гасыр башы Русия сәяси-интеллектуаль элитасының югары нокталары. Һәм әйтергә кирәк, С.Максуди да үзенең белеме, Аурупа тәрбиясе, хәзерлеге ягыннан алардан ńич тә калышмый. Ике югары уку йортын — Сорбонна һәм С.Петербург университетларын тәмамлаган, кайбер мәгълүматларга караңда, Парижда хокук белеме буенча магистрлык диссертациясе яклаган, интеллекты Парижның югары зәвыкли даирәләре белән арасын формалашкан, туган теле — татар һәм дә төрек телләреннән тыш, урыс, латин, француз, немец телләрен камил белгән, қөнбатыш Аурупа цивилизациясе казанышлары белән рухи азыклануы өстенә, Ислам мәдәнияте, традицияләрен яхши саклаган С.Максудиның сәясәт, халықара хокук, фәлсәфи мәсьәләләрдә һәм гомуми интеллекты ягыннан аларның кайберләреннән өстенрәк, көчләрәк шәхес булуын әйтми мөмкин түгел. Бу фикерне раслау өчен С.Максудиның парламентлар союзының Берлин конференциясендә, Русия делегациясе әгъзасы буларак, Великобританиягә визиты вакытында Англиянең дәүләт әшлекләре белән очрашулардагы чыгышларына, Франция Премьер-министры, сонрак Президенты Александр Мильеран белән әнгәмәләренә, шулай ук 1918 елда Версаль конференциясендәге эшчәнлегенә мөрәжәгать итү дә житә.

С.Максуди — Русиянең мәшһүр дәүләт әшлеклесе, парламент әгъзасы гына түгел, куренекле дипломат, халыкара хокук белгече дә. Әмма аны яки башка татар милли-азатлык хәрәкәте лидерларын югарыда аталған урыс сәясәтчеләре белән чагыштырганда бер нәрсәне истән чыгармаска тиешбез. Алар ягындағы гаять зур көч — капитал һәм бөек урыс шовинизмы. Сонгысы, XX гасыр тарихы күрсәткәнчә, урыс сәясәтчеләренең күбесенә хас сыйфат иде. С.Максуди, әлбәттә, социаль хәле ягыннан да, милли һәм гомумкешелек тәрбиясе белән дә андый сыйфатлардан бөтенләй азат шәхес иде. Ул кешеләрнең, кайсы социаль катлаудан һәм нинди милләтән булуына карамастан, тигезлеге ягында торды, шуның өчен көрәште.

Алда исемнәре аталған урыс сәясәтчеләре 1917 елгы октябрь инкыйлабыннан соң, большевиклар хакимиятен кабул итмичә, эмиграциягә киттеләр, Франция, Англия, Германия, АКШ университетларында профессорлар булдылар. Әмма аларның берсенә дә, С.Максуди шикелле, башка илдә Парламент депутаты дәрәҗәсенә ирешү насыйп булмады. Аларның Великоросс амбициясе Польша, Чехословакия, Болгария, Сербия шикелле тугандаш славян дәүләтләренә хезмәт итүне түбәнлек санады, күрәсән.

XX гасыр ахырында без, гасырның беренче чирегендә татар милли-азатлык хәрәкәте вакыйгаларына яңадан кайтып, ретроспектив анализ ясаганда, аның лидерлары башкарған әшләргә тарихи бәя биргәндә, С.Максуди эшчәнлеген, аның теоретик хезмәтләрен, һичшиксең, югары бәяләргә тиешбез. Шуның белән бергә, ул вакытта әшләнелмәгән әшләргә, хәл ителми калган мәсьәләләргә, ясалған хаталарга күз йому да тарихи яктан дөрес һәм объектив булмас иде. Бу җәһәттән иң беренче нәүбәттә С.Максуди һәм аның тарафдарларының, милли-азатлык хәрәкәте стратегиясен билгеләгәндә, мөселман берлегенә, дәүләтчелек мәсьәләсендә Русиядәге төрки халыкларның бердәм хәрәкәт иту мөмкинлегенә артык зур өмет баглауларын әйтми мөмкин түгел. Моның шулай икәнлеген алга таба тарихи барыш раслады. Мөселман берлеге мәсьәләсендә беренче житди кризис 1917 елның июль аенда Казанда үткәрелгән II мөселман съездына Кавказ, Әзәrbайжан, Төркестан һәм Казакъстан вәкилләре килмәү фактында гәүдәләнде. С.Максуди бу хәлне бик авыр, газаплы кичерә.

Икенчедән, милли-азатлык хәрәкәте лидерларының, шул исәптән С.Максудиның да, 1917 елгы февраль революциясеннән соң милли дәүләтчелек булдыру перспективасын бары тик милли-мәдәни мохтарият проекты белән генә бәйләп, аны тормышка ашыру өчен күп көч сарыф итуләрен, тупраклы мохтарияткә тиешенчә әһәмият бирмәүләрен берничек тә аклап булмый.

Милли-мәдәни мохтарииятчеләр тарафыннан куелган максат беренче карашка бик қызыктыргыч — милләттәшләрнең барысын да рухи берләштереп, милли-мәдәни байрак астына туплау, шуның аркылы татарның яшәешен, үсешен тәэмин итү. Эмма бу проектны гамәлгә куюны катлауландыра, шик астына күя торган иң йомшак як-аның реаль жирлеге, таяну ноктасы булмавында. Рухи-мәдәни үсешне тәэмин итү өчен матди-икътисади күэт булырга тиеш, ә соңғысы — дәүләт структуралары күлүнде. Узенең реаль дәүләтчелеге булмаган халыкның боларны эшли алуда мәмкинме?

Русия кебек ифрат зур, күпмилләтле бер илдә татарлар өчен иң кулае, әлбәттә, икесен дә гамәлгә ашыру булыр иде. Ягъни татарның оешып яшәгән тарихи жирендә (хәзерге Татарстанда) төзөләчәк тупраклы мохтарият өстенә, ана керми калган, Русиянең төрле төбәкләрендә таралып-чәчелеп яшәгән милләтәшләр өчен милли-мәдәни автономия булдыру. Алар өчен милли-мәдәни мәсьәләләрне хәл иткәндә таяну ноктасы, ныклы терәк булып Татарстан дәүләтә хезмәт итә алыр иде. Һәм бу Русия шартларында татарлар өчен милли мәсьәләненең дөрес, житди хәл ителеше булган булыр иде.

Мәгълүм ки, Милли-мәдәни мохтарият проекты безнен гасыр башында социал-демократлар К.Реннер, О.Бауэр тарафыннан Австро-Венгрия дәүләтә жирендә тудырылган, андагы шартларга яраклаштырып эшләнгән. Эмма татар сәясәтчеләре, шул исәптән С.Максуди да, аның Русия шартларында тормышка ашырылуы мәмкин түгеллеген, теләгән нәтижәне бирмәячәген вакытында анламаганнар. Бу чорда аларның күзләре 1917 елгы февраль революциясеннән соң киң таралган демократик лозунгларның нурлары белән сукырайтылган иде. Алар Русия империясе шартларында гасырлар буена формалашкан урыс рәсми менталитетының асылында бөек державачылы шовинизм ятканлыгын яхши белсәләр дә, аны демократик революция юлы белән тиз генә үзгәрту мәмкин түгеллеген анламадылар булса кирәк. Э XX гасыр тәжрибәсе, шул исәптән С.Максуди һәм аның тарафдарларының татар дәүләтчелеген торғызы юнәлешендәге эшчәнлеге нәтижәсе, Милли-мәдәни автономия проектын Русия шартларында гомумән тормышка ашыру мәмкин түгеллеген раслады.

Өченчедән, Милләт Мәжлесендә федератив, демократик Русия составында Идел-Урал татарлары өчен тупраклы автономия игълан иткәннән соң милли-азатлык хәрәкәте лидерлары, қызганыч ки, булачак дәүләтнең нигез принципларын эшләүдә, икътисади һәм сәяси, административ хокукларын билгеләүнен, аның дәүләт куркынычсызылыгын тәэмин итүнен ашыгыч чараларын күрү буенча тиешле активлык та, бердәмлек тә күрсәтмәделәр. Монда татар

сәяси лидерларының кайберләренә хас амбициозлык, мин-минлек, үзара бәхәс, ызыш та тәэсирен ясамый калмады. Бу мәсьәләләрдә С.Максуди да гадәттәгечә кирәгеннән артык либерал, интелигент характерлы булды. Милли Мәжлестә идея таркалуы (идейный раскол) килеп чыккач, ул кисken рәвештә тупраклы автономия-челәрне яклыйсы урында, һаман да Милли-мәдәни мохтарият идеясен алга сөрde. С.Максуди һәм аның тарафдарлары милли дәүләтчелек мәсьәләсендә мондый позиция гомумтөрки берлеген сакларга ярдәм итәр, дип ышандылар булса кирәк. Э инде большевиклар Учредительное собрание куып таратканнан һәм 1918 елның гыйнварында Казанда мәселман хәрбиләренең II съездында игълан ителгән, тарихта Болак арты Республикасы исеме белән кереп калган республиканы куып тараткач, милли мәжлеснең эшчәнлеген май аена кадәр туктатып торуны аңлап та, тарихи яктан аklap та булмый. Э бит Милли Идарә карамагында татарның яна оешып килгән дәүләтенә тугърылыклы булырга ант иткән 10 меңлек милли гаскәр була.

Биредә сүз шул чордагы азатлык хәрәкәте лидерларын гаепләү, аннан соңғы тарих тәҗрибәсенә таянып, алардан акыллырак булырга тырышу хакында түгел, э XX гасыр башы вакыйгаларыннан тиешле нәтижә ясау, аларны гасыр ахырында яисә яна гасыр башында янадан кабатламау турында гына бара.

Аурупа ренессансы вәкилләре олы философлар, галимнәр, заманның рухи йөген үз жилкәләрендә күтәреп барырлык фикер ияләре булалар. С.Максудидә да бу сыйфатлар бик көчле иде. Аны татарның Ш.Мәрҗанидән соң ин зур фикер иясе, галиме дисәк,нич тә арттыру булмас. Аның философлыгы фәнни һәм практик эшчәнлегендә сәясәтче булуы белән күшүләп, бергә үрелеп бара. Хәер, моны XX гасыр башында Русиядәге сәяси вәзгыйать тә шулай таләп иткәндөр.

Дөрес, туган илендә чагында С.Максудиның классик мәгънәдәге философия белән шөгыльләнергә вакыты да, мөмкинлекләре дә булмый. Ул сәясәт дингезендә кайный. Э инде эмиграциядә чакта, Төркиядә яшәгәндә ул философия белән шөгыльләнүне Төркия Президентының сәяси мәсьәләләр буенча кинәшчесе, Әнкара, Истанбул университетеында сәясәт, хокук белеме буенча белгечләр әзерләүгә мөнәсәбәтле фәнни-педагогик эшчәнлек белән бәйләп алып бара. Аның философия өлкәсендәге ин мөһим хезмәте — «Миллият тойғысының социологик әсаслары» исемле китабы. Хезмәтнең беренче басмасы Истанбулда 1955 елда; икенчесе — 1975, оченчесе 1979 елда басылган.

С.Максудиның соңғы 32 ел гомере Төркиядә узды.

XX гасырда татар сәяси эмигрантларын үз колачына алган, кардәшлек һәм гомумкешелек хисләре, матди һәм рухи юмартлык

курсәткән бу ил аның өчен икенче Ватан булды. Татарның янарышы, аның дәүләтен торғызу, милләтнең киләчәге белән бәйләнгән, әмма туган илендә тормышка ашмаган максат-омтышлыштарын ул Төркиядә гамәлгә куярга тырышты, үзенең талантын, белемен, бөтен интеллектын һәм бай сәяси көрәш тәҗрибәсен бොек Ататөрек нигезләгән Төркия Республикасының тәрәккяятенә, чәчәк атуына багышлады. Сәяси эмигрантлар язмышында бик сирәк очрый торган хәл: ул анда Бොек Милләт Мәжлесенең өч чакырылышында депутат булып сайланды. Ататөрекнең кинәшчесе буларак, Төркиядә тел, мәгариф, югары белем бируга, мәдәният һәм башка өлкәләрдә реформалар үткәрудә актив катнашты, парламентта мөһим кануннар проектиның әзерләүгә һәм кабул итүгә, Төркия парламентының халыкара эшчәнлеген гамәлгә куюга зур өлеш кертте. Дөрес, С.Максуди Төркиядә яшәгән чакта төрекләште, турыдан-туры татар проблемаларыннан читләште. Дусты һәм көрәштәше Г.Исхакыйдан ул шуның белән аерыла да. Әмма бу аның туган халкыннан, татарлыктан качуы дип кабул итеп мәскәтиш.

С.Максуди Төркиядә яшәгәндә, төгәлрәк әйткәндә, 30 нчы елларда ике зур кайғы кичерә. Беренчесе — 1935 елның мартаында аның якын дусты һәм фикердәше, мәшһүр галим һәм сәясәтче Йосыф Акчураның кинәттән үлеме. (Алар 34 ел буена төрек-татар дуслыгын тормышка ашыру өлкәсендә хезмәттәшлек иткәннәр иде). Икенчесе — 1938 елның ахырында Төркия Президенты Ататөрекнең вафат булуы.

Бу ике бොек шәхеснен дөньядан китүе бөтен төрки дөнья өчен, шәхсән С.Максуди өчен зур югалту иде. Ул аның киләчәк тормышына, сәяси, фәнни-ижәт эшчәнлегенә ўогынты ясамыйча калмады.

* * *

Садри Максуди — бොек тә, каһарман да, шул ук вакытта фажигале дә шәхес. Аның бොеклеге — талантның олылыгында, аны тудырган халыкның бොеклегендә, ул омтылган идеал-максатларның югарылыгында, аларны тормышка ашыру юлында башкарған эшләренен тарихи әһәмиятендә.

Аның каһарманлыгы — алга куйган максатларына ирешү, татар халкының милли-азатлык идеалларын тормышка ашыру өчен армый-талмый фидакарыләрчә көрәшүндә, татар ренессансының рыцаре булуында.

Ә аның фажигасе — олы талантын, тирән һәм әтрафлы белемен, бай тәҗрибәсен ахыргача туган илендә, туган халкының азатлыгы, бәхетле киләчәге өчен хезмәт итүгә багышлый алмавын-

да, идеалларын тормышка ашыру өчен туган илен ташлап китәргә мәжбүр булуында. XX гасырда, фән һәм техника казанышлары дәвере булган гасырда, Аурупаның күп кенә дәүләтләре цивилизацияле ижтимагый-сәяси һәм рухи-мәдәни үсеш кичергән, шул ю尔да яңадан-яңа биеклекләр яулаган бер чорда, бу бөек татарның таланты, интеллектуаль мөмкинлекләренең үз илендә, туган халкы тарафыннан таләп итәлмәгән булуында; күренекле дәүләт әшлеклесе, сәясәтче һәм галим буларак талантын, иҗат планнарын тормышка ашыру өчен эмиграциягә китең, тугандаш булса да, башка халыкка хезмәт итүендә.

Нишлисөң бит, язмыш күшүү шулай булгандыр, күрәсен. Татарның мондый язмышлы бөек шәхесләре бер ул гынамыни?

Халык, милләт тарихи барышның кайсыдыры бер этабында фажигале хәлләргә дучар була икән, бу фажига милләтнең иң олы, иң талантлы шәхесләре йөрөгө аша үтә, барыннан да элек шуларның фажигале язмышында гәүдәләнә.

Sadri Maksudi язмышы — татарның XX гасырдагы язмышының калку гәүдәләнеше.

*Ahmet Rıza Demirer,
Türkiye'nin Kazan'daki Başkonsolosu.*

KUTLAMA SÖZÜ.

Büyük bilim adamı, tarihçi ve siyasetçi Sadri Maksudi'yi anmak üzere düzenlenen bu toplantıya iştirak etmekten ve bu kürsüde söz almaktan şeref duymaktayım.

Türk kültürüne ve varlığına büyük hizmetleri ve Türkiye cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında önemli çalışmalarında bulunan Sadri Maksudi'yi Kazan'da anmaktan heyecan vermektedir. O'nun Türk dünyasının birlik, bütünlüğü ve dayanışmasına yönelik çalışmaları ve araştırmaları bizim nesillerimize de yön vermektedir. O'nun Fransa'da, Tataristan, Rusya ve Türkiye Cumhuriyeti'nde çalışmalarını yürütürken duyduğu heyecanı zaman ilerledikçe daha da iyi anlamaktayız ve o'nun bu heyecanını ve coşkusunu daha fazla paylaşmaktadır. Bu toplantıya iştirak eden bilim adamlarının çalışmalarını özellikle takdir etmekteyim.

Sadri Maksudi'nin anavatani Tataristan'da sevgi ve saygıyla anılması herhalde dogaldır. Sadri Maksudi Tatar halkın ufkunu genişletmiştir. Büyük Atatürk'ün dostluğunu kazanan Sadri Maksudi'nin Türkiye Cumhuriyeti'nde de aynı ölçülerde sevgi ve saygıyla anıldığı burada ifade etmek isterim. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarda o'nun ulus kavramı ve bilincinin yerleşmesine yönelik çalışmaları kıymetini bugün de korumaktadır.

Sadri Maksudi'ye Tataristan ve Türkiye'de aynı değerler çerçevesinde sahip çıkılması onun Türk dünyasının birliğini sağlamahedefinin bir ölçüde

gerçekleşmiş olduğuna da işaret etmektedir. Nitekim Sadri Maksudi'nin tarihi kimliği bugün Türk ve Tatar Halklarını yakınlaştıran bir unsurdur. Bu nedenle toplantımızı düzenleyenleri ve iştirak edenleri kutlar ve selamlarımı sunarım.

Sadri Maksudi'nin tarihi ve siyasi kişiliği ve bilimsel faaliyetleri bu platformda değerli bilim adamlarınca en geniş şekilde ele alınacaktır. Bu nedenle ben kendi görevimle de bağlantı olarak söz almak istiyorum.

Sadri Maksudi Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarda önemli bir boşluğu doldurarak Türk kimliğinin ortaya çıkarılmasına en çok maddi ve manevi katkılarda bulunanlar arasında yer almaktadır. Anavatanı Tataristan'dan ayrılarak Anadolu Türkiye'sinin siyasi kalkınmasına katılan Sadri Maksudi'nin bu tavrı ayrı coğrafyalarda yaşayan Türk toplumlarının arasındaki derin bağırlara ve özleme işaret etmektedir. Bu bağların iletişim imkanlarının yetersiz olduğu dönemde bile büyük bir kararlılıkla sürdürülmesi bizim nesillerimiz için daha da anlamlıdır.

Bugün Türk ve Tatar halkları arasındaki tarihi kardeşlik ve kültürel bağların daha da sıklaştırılması için geniş imkanlar ortaya çıkmıştır. Biz bu fırsatları en iyi şekilde kullanmak için gerekli tutumu sergilemekteyiz. Bu nedenle Sadri Maksudi'yi burada anarken yalnızca manevi kişiliğine duyduğumuz saygıyı değil aynı zamanda Türk dünyasının zenginliğini ve birlliğini de dile getirmekteyiz. Bu şekilde hatırlanmaktadır o'nun da memnuniyet duyacağından kuşku duymamaktayım.

Yirmibirinci yüzyılın eşliğinde devletlerin ve millîtlerin güçleri artık refah seviyeleri ile ölçülmektedir. Uzun yıllar aynı coğrafyada bazen işbirliği bazen de rekabet ve çekişme içinde bulunduğuśmyz devletler ile bugün ortak değerler etrafında buluşmaktadır. Bugün uluslararası ilişkilerin en önemli unsuru refahın arttırılması ve paylaşılmasıdır. Bu pek çok devletin ortak çıkarlar etrafında buluşmasına imkan vermektedir. Türkiye ve Rusya Federasyonu arasındaki ilişkiler de taraflarca bu çerçevede ele alınmaktadır. Rusya Federasyonu içinde yer alan Türk halkları ve özellikle de Rus devletlerinin içindeki tarihi yeri nedeniyle özel bir konumu haiz Tatarstan ile tarihi ve kültürel bağlarımıza karşılıklı olarak büyük bir yelpazeye yaymak için ortak bir gayret sarf etmekteyiz. Bu nedenle Türkiye ve Tataristan arasındaki ilişkiler ve tarihi bağlar ikili ilişkilerimizin ötesinde de bir anlama sahiptir.

Türk dünyasının ortak bir tarihi ve kültürel mirası vardır. Bu mirasın kapsam ve kıymetinin burada bir kere daha ortaya çıkmasından büyük memnuniyet duymaktayım. Bu miras bugün tüm Türk halkları tarafından aynı titizlikle korunmaktadır. Bu toplantıının gerçekleşmesine katkıda bulunanlara bir kere daha teşekkürlerimi sunmayı bir vazife olarak görmekteyim.

Гөнел Пултар (Анкара, Төркия)

ГОНЕЛ ХАНЫМ ПУЛТАРНЫҢ КОТЛАУ СҮЗЕ

Хәрмәтле милләттәшләрем, мөхтәрәм әфәнделәр, ханымнар!

Бабаэм Садри Максуди моннан нәкъ 80 ел элек бу жирләрдән, ана ватаныннан китәргә мәжбүр булган һәм башка бер вакытта

да үзенең туган жириң кайта алмаган. Үл мөһажирлектә ана ватаныннан ерак жирләрдә үлде. Бүген монда үткәрелгән жыелыш, кем белә, аның рухын ни хәтле шатландыргандыр. Шуңа күрә дә, барысыннан да элек, рәхмәтләремне белдерәсем килә. Нәм Татарстандагы, нәм дә Төркиядә аны яратучылар нәм хөрмәт итүчеләр исеменән, бу жыелышны оештыручыларның барысына да рәхмәтләремне белдерәм. Шул ук вакытта шуны да әйтәсем килә: Татарстанның бу мөмтаз баласына, мөмтаз лидерына бүген күрсәтелгән хөрмәт нәм ихтирам, Татарстанның тарихына нәм мәдәни мирасына ия чыгуын курсәтә. Шуңа күрә дә, бу жыелыш өчен Садри Максудинең онығы буларак кына түгел, татар милләтенең бер әгъзасы буларак та рәхмәт әйтәсем килә. Залда утыручыларның нәммәсе дә бу фикергә күшүлүр, дип уйлыйм.

Бабаем Садри Максуди нәкъ 80 ел элек бу жирләрдән, туган йортыннан аерылырга мәжбүр булган. Соңыннан исә Парижга китеп, Версаль конференциясенә Гаяз Исхаки нәм Фуад Туктар белән бергә туган илнең бәйсезлеге өчен эшчәнлек алып барган булса да, ул көннәрнең взыятендә аларның өметләрен тормышка ашыру мөмкин булмады. Биографиясенә күз салсак, Садри Максуди моннан соң үзен фән, белемгә багышлың нәм гомуми төркилек мәсьәләләре белән шөгүльләнә. 1925-нче елда, Төркиягә урнашып, Анкара нәм Истанбул университетларында хокук профессоры буларак күп еллар укыта. Билгеле бер чорларда үзен сәясәткә багышлың, Төркия парламентына халык вәкиле, ягъни депутат булып сайланы. 1957-нче елда, тормышының соңғы елларын уздырган Истанбулда вафат була. Үзе үлгәннән соң, хөрмәткә лаек бер исем, тормышын аңа багышлаган ханымы Камилә Рәмиева нәм ике кызы Адилә Айда белән Наилә Турханны, аларның балалары — дүрт онығын нәм төрки тарих вә хокук мәсьәләсендә язылган күп санда китаплар калдырыды. Бүгенге көндә аның ханымы Камилә нәм ике кызы белән дүрт оныктан ин зурысы, Наиләнең улы Тугрол Тәксәл бу фани дөньядан китеп бардылар. Кайбер китаплары янадан нәшер итөлә. Ләкин Садри Максудинең бернинди биографиясе дә аның 80 ел элек иленнән киткән чактагы хисләрен чагылдыра алмый. Бу хис, туган жирдән читтә булу, мөһажирлек хисе генә түгел иде. Рациональ бер кеше булган Садри Максуди үзендә бу хисләрне бастырырга көч таба, ул бу хис белән бергә яши ала. Илдәшләре белән күрешеп сөйләшүләр, хатыны Камилә ханым пешергән пәрәмәч нәм бәлешләр аңа, Татарстанның ерак булса да, татар дөньясы әчендә, татар мәдәнияте белән бергә яшәргә ярдәм итә иде. Аның күнелендә тирән бер яра бар иде. Аның әчен яндырган, аңа бер вакытта да тыңғы бирмәгән бер ут иде ул. Бу

ут — үз илен бәйсез, мөстәкыйль буларак күрү хыялы иде. Бу ут анын безгә калдырган ин зур мирасы булды.

Мин бүген бу мирасны, бу утны сезгә житкерергә телим. Бу мирас шундай бер мирас ки, Садри Максуди үлгән 1957 нче елдан бүгендә хәтле, әлеге мирасың мадти қыйммәте үлчәнмәгән дәрәжәдә артты, күбәйде, эчбездә тагын да ныграк яна башлады. Әгәр бүген без, бәтенебез дә, Садри Максудига лаек берәр онык, лаек берәр варис булырга уйлыбыз икән, аның рухын дайими шатландырырга телибез икән, безнең ин бөек вазыйфабыз — Садри Максудига һәм татар милләтенә булган бурычыбызын үтәү, аның янып-көеп йөргән бу хыялын тормышка ашыру.

Бик зур рәхмәт.

МЭДЭНИ ҮЭМ ТЕРРИТОРИАЛЬ АВТОНОМИЯ

КУЛЬТУРНАЯ И ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ АВТОНОМИЯ

Яхъя Абдуллин

САДРИ МАКСУДИ МИРАСЫНДА ФЕДЕРАЦИЯ МЭСЬЭЛЭСЕ ҮЭМ ХЭЗЕРГЕ ЗАМАН

Милли-дэүлэти мөнэсэбэтлэрне жайга салу юлы буларак Садри Максуди мирасында мөһим урынны федерация мэсьэлэсэ алып тора. Федерация идеясенэ Садри Максуди озак эзлэнүлэр, татар милли хэрэкэтендэ актив катнашу, милли азатлыкка ирешү юлларын һэм дэүлэт төзелеше мэсьэлэлэрэндэ дөнья тэжрибэсэн өйрэнү нэтижэсэндэ килэ.

Садри Максуди бик иртэ милли хэрэкэткэ тартыла. 1906 елда Сорбоннаны (Париж) тэмамлап ватанына кайтканчы ук Рүсия мөсөлманнырының II съездында ул И.Гаспрали тэкъдиме белэн «Мөсelman иттифакы» партиясенең үзэк комитетына сайланган була һэм кайтуына бу партиянең актив функционеры булып китэ. Ул башта II Дэүлэт Думасына, ул таратылгач III Дэүлэт Думасына сайланана һэм андагы мөсөлман фракциясенең житэкчелэрэннэн берсенэ әйлэнэ, миллэт хакын хаклап Дэүлэт Думасы мөнбэрэннэн һэм вакытлы матбугат битлэрэннэн ялкынлы чыгышлар ясый. Аның ул еллардагы чыгышларында миллэт, аның асылы, яшэешенең нигезлэрэе, ирекле килчэгэе мэсьэлэлэрэе ярылып ята. Моның шулай икәнлеге аның «Әфкар миллиябез», «Ике төрле миллэтчелек» дигэн мэкалэлэрэе, III Дэүлэт Думасының 1910 ел 29 октябрь һэм 1911 ел 26 февраль мэжлеслэрэндэ сөйлэгэн нотыклары ачык күрсөтэ.

Тел, милли мэдэнийт, гореф-гадэтлэр һэм Исламның милли яшэештэ уйнаган ролен дэлиллэү берэлж С.Максуди бу чыгышларында милли кысрыклауларны, миссионерларның милли телгэ, мэдэнийтка, гореф-гадэтлэргэ карши юнэлдерелгэн һөжүмнэрэн

гаепләп чыга. «Бу нәрсәләр, — дип яза ул «Ике төрле милләтчелек» дигән хезмәтендә, — безгә барысы да газиз, мәкаддәс, якын... Боларны сакларга без бәтән гайрәтебезне сарыф итәргә әзер. Боларның бетүе безнең рухыбызыңың сүнүе, мәүжүдебезнең жимерелүе... Без моңа һичбер вакыт разый булмаячакбыз. Без хәятне миллиятебез белән бергә булганда гына кабул итә алабыз. Без башка кавемнәрне... хөрмәт итәбез. Алардан яхшырак нәрсәләрен дә алабыз. Ләкин катый рәвештә аларга охшап, алар арасында эреп бетәргә теләмиbez.»¹ Ул милләтнен киләчәгенә, аның үзен саклап кала алачагына да ышаныч белән карый. III Дәүләт Думасының 1910 ел 23 октябрендә ясаган чыгышында шовинист депутатларга җавап итеп ул «Безнең мәүжүдемезгә көч бирә торган куәтләр бар, бездә шундый бер тәкаттә алмаслык ижтиһад бар ки, ул ижтиһад һәртөрле кысуларга, һәртөрле изүләргә каршы торачактыр. Изү күәтенен дәрәҗәсенә карап бу күәт тә артачагына шөбһә юктыр. Без бар идең, бүген дә бар һәм моннан соңра да булачакбыз» дип белдерә.

Ижтимагый эшчәнлегенен бу чорында С.Максуди, күренгәнчә, ныклы милли нигезгә баса һәм милләтнен киләчәген тәэммин иту максатын алга сөрә. Бу эшчәнлекнен икенче баскычында, 1917—1918 елларда, ул инде милләтнен киләчәген дәүләти тәэммин иту юлларын әзли. Февраль революциясеннән соң Вакытлы хөкүмәт тарафыннан ул Төркстан белән идарә иту буенча Коллегия әгъзасы итеп билгеләнә һәм Урта Азиягә жибәрелә. Шунлыктан ватанында гөрләгән милли күтәрелештән бер якта кала. Шулай да биредә аны онытмыйлар. Мәселманнарның 1917 елның апрелендә Казанда узган корылтаенда ул Милли Шура составына кертелә. Ташкентта зур оештыру эшләре белән мәшгуль булу сәбәпле, ул мәселманнарның Мәскәүдә узган I Бөтөнрусия корылтаенда да катнаша алмый. Әмма беренче мөмкинлек чыгу белән ватанына әйләнеп кайта һәм актив милли-сәяси эшчәнлеккә чума. Мәселманнарның II корылтае (Казан, 1917 елның жәе) тулысынча аның катнашында уза. Корылтайны үткәру буенча оештыру комитетының тапшыруы буенча ул мәселманнарның үзбىлгеләнү хокукуны яклауга багышланган доклад ясый. Бу докладны тыңлап тикшергән корылтай эчке Русия һәм Себер мәселманнарның Милли-мәдәни мохтариятын игълан итә һәм Максуди рәислегендә мохтариятның Коллегиясен сыйый.

Хәзер, 80 ел үткәч, моның өчен Садри Максудига гаеп ташлау очраклары күзгә ташланы. Янәсе ул территориаль мохтарият түрында сүз йөртәсе урынга Милли-мәдәни мохтарият белән канәгатьләнеп кала. Ләкин шуны онытмаска кирәк. 400 елга якын чорны колачлаган коточкич милли-колониаль изүдән соң бу татар-

мөсельманнарың беренче ирекле сулыш алуы иде. Колониаль изү шартларында аның бөтен милли оешмалары таркатылды, милли фикер эзэрлекләнде. Шуның өстенә татар халкы территориаль яктан да таркатылды, ул дисперслы рәвештә, урыслар н.б. халыклар белән аралашып яши башлады. Милли фикер уянганда милләт позициясендә торган һәркем алдында алга таба ничек яшәргә, киләчәктә милләтнең ирекле яшәшен нинди юллар белән тәэмин итәргә дигән уй борчыды. Нәтиҗәдә Руссия шартларында милләтнен ирекле яшәшене милли-мәдәни мохтарият кысаларында ирешергә мөмкин дигән фикер формалаша. Бу идея әле 1917 елның 14—17 апрелендә Уфада узган Мөсельман корылтаенда күтәрелә һәм яклана. Аннан соң 1917 елның маенда Мәскәүдә узган 1 Бөтөнрусия мөсельман корылтаенда һәр яклап тикшерелгәннән соң Россия эчендә таркалып яшәгән мөсельманнарга Милли-мәдәни мохтарият кулай булуы турында карап кабул ителә. Урта Азиядә булуы аркасында бу корылтайларның тегесендә дә, монысында да С.Максуди катнаша алмый. Димәк, Милли-мәдәни мохтарият идеясе бер С.Максуди башында гына туган идея түгел, ә татар халкының яшәеш шартларын иске алып туган гомуми идея була.

Мөсельманнарың Казанда узган II Бөтөнрусия корылтаеның руханилар һәм хәрбиләр корылтайлары белән бергә С.Максуди катнашында кабул иткән каарларында Милли-мәдәни мохтариятның идеологик һәм сәяси платформасы тәгаенләнә. Анда «дин, мәгариф һәм тел мәсьәләләре тулысынча эчке Россия һәм Себер мөсельманнарының үзләренен карамагына күчә. Руссия хөкүмәте бу мәсьәләләргә һич кенә дә тыкшына алмый» дип белдерелә. «Милли-мәдәни һәм дини мәсьәләләр белән идарә итү өчен, — дип күрсәтелә бу каарда, — мөсельманнар максатка яраклашкан оешмалар төзиләр. Бу оешмалар Руссия хөкүмәте тарафыннан таныла, һәм Русиянен дәүләт оешмаларына бирелгән хокуклардан файдаланалар... Төрки тел рус теле белән бер үк хокуклардан файдалана. Бөтен мәктәпләрдә дә — төрки-татарлар өчен ачылган башлангыч, урта һәм югары уку йортларында — уку-уқыту татар телендә алып барыла». Бу каарларда шулай ук идарәнен, хөкем эшләренен, оешмаларда документлар тутыруның да татар телендә алып барылачагы күрсәтелә. Мәдәният, мәгариф һәм дин эшләрен финанслау өчен гомумдәүләт бюджетыннан мөсельманнарың санына карата пропорциональ рәвештә сәрмая бүленеп бирелергә тиеш була, «Милли-мәдәни мохтариятның башкарма органы буларак, — диелә каарларда, — мәдәни, дини, финанс эшләре белән житәк-челек иту өчен милли идарә (хөкүмәт) оештырыла.»³

Милли-мәдәни мохтариятның бу принциплары турыдан-туры С.Максуди катнашында билгеләнә. Алар С.Максуди төзегән Мил-

ли-мәдәни мохтариятның конституциясендә дә төп урынны алып торалар. Куренуенчә, мохтарият төрки-татарларга үзләренең эчке эшләрен үз кулларына алуға юл ача. Бу соңынан советлар хакимияте тарафыннан территориаль автономия исеме белән бирелгән фикция булмый, ә реаль эчтәлекле мохтарият була.

Корылтайның карапы буенча Милли-мәдәни мохтариятның югасы органы буларак Милли Мәжлес сайланырга тиеш була. Сайлаулар корылтайда билгеләнгән Коллегия тарафыннан С.Максуди житәкчелегендә хәзерләнә һәм үткәрелә. Милли Мәжлес 1917 елның 22 ноябрендә (4 декабрендә) эшли башлый. Ул беренче утырышында С.Максудины үзенең рәисе итеп сайлый. Милли Мәжлес Милли-мәдәни мохтариятның башкарма органы буларак Милли Идарә төзи һәм аның рәисе итеп тә Садри Максуди билгеләнә. Шулай ук мәгариф, финанс һәм дин эшләре белән идарә итү өчен коллегияләр билгеләнә. Шулай итеп Милли-мәдәни мохтариятның яшәше оештыру структуralары белән дә беркетелә.

Милли Мәжлес кискен фикери көрәштән соң территориаль автономия буларак Идел-Урал штаты идеясен дә яклап чыга, аның чикләрен билгели. Милли Мәжлеснең Милли-мәдәни мохтарият идеясеннән территориаль мохтарият идеясенә күчүе беренче чиратта аңа илдә хакимияткә килгән совет режимының Милли-мәдәни мохтариятка булган тискәре мөнәсәбәтә булды. Чөнки Рүсия шартларында Милли-мәдәни мохтариятның үзәк хакимият ризалыгыннан башка урнаштыра алмаячагы ачык иде. Бу очракта илдә хакимияткә килгән коммунистлар партиясенең халыкларга үзбилигеләнү хокуку һәм автономия вәгъдә итүе дә үзенең ролен уйнады. Шуның өстенә Милли Мәжлес каарларыннан куренгәнчә, бергә яшәү кыенлыklарга очраган тәкъидирдә Идел-Урал штатының Рүсия составыннан чыгу хокуку да сакланырга тиеш була. Шуны истә тотып Милли Мәжлес Версаль солых конференциясендә катнашу өчен өч кешедән делегация билгеләргә кирәк дип таба һәм аның житәкчесе итеп С.Максуди сайлана.

Татар милли хәрәкәте большевистик хакимият тарафыннан эзэрлекләнә башлагач, С.Максуди башта крестьян килеменә киенеп татар авылларында качып йөри, аннан Финляндиягә, соңыннан Франциягә барып чыга. Зур totkarlyklardan соң анда Версаль конференциясендә катнашу өчен Милли Мәжлес тәгаенләгән делегациянең башка членнары да килеп житә. С.Максуди конференциягә тапшыру өчен татар халкы исеменнән, аның теләк-омтылышларын чагылдырган меморандум төзи һәм аны Версаль конференциянең житәкчеләренә тапшыра. Ләкин Версаль конференциясендә төп рольне уйнаган колониаль илләрнең вәкилләре татар делегациясенең мөрәҗәгатенә тиешле әһәмият бирмиләр.

Алга таба С.Максудиның фикери әзләнүләре дәүләтара мөнәсәбәтләрнең дөньякүләм тәжрибәсен көнбатыштагы демократик дәүләтләрнең үзара мөнәсәбәтләрен, бу мөнәсәбәтләрнең үсеш тенденцияләрен өйрәну жирлегендә бара. Россияядәге милли мөнәсәбәтләрне тирәнтен белгән С.Максудиның фикери хәзинәсе шулай итеп демократик дәүләтләрдә барган үсеш тенденцияләрен анализлау белән баетыла. Нәтиҗәдә бу фикри әзләнүләр аны **федерация идеясенә** китерәләр.

С.Максудиның Милли-дәүләти мөнәсәбәтләрне жайга салуда федерация идеясен алга сөрә башлавында ике сәбәп төп рольне уйный. Аларның беренчесе хәзерге заманда сугышлар куркынычы, аларның гомум жимергеч факторгра әйләнүе. Милләтара низагларны, дәүләтара бәрелешләрне булдырмау очен, дип саный ул, бүгенге реалист миллиятче һәр нәрсәне үзенең милләтенә бәйләп карау белән бергә сугыш афәтеннән котылу, башка милләтләр белән аралашу һәм берләшү юлларын да әзләргә мәжбүр. Хәзерге жимерү коралларының үсу дәрәҗәсе жәмғиятне «булу яки булмау» дилеммасы алдына куйды. Милләтләр арасындагы бәхәсләрне вәхшилек һәм варварлык чорындагы кебек кораллы бәрелешләр юлы белән генә хәл итәргә тырышу бугенге мәдәният һәм культура үсеше дәрәҗәсенә туры килми. Буген барлыкка килгән кораллар һәм жимерү чаралары белән сугыш юлына басу инсанлыктан читкә тайпылу булып иде. Космополитизм позициясендә торучылар фикеренчә, ди С.Максуди, сугышларны булдырмау очен милләтләрнең милли хисләрен сундерергә, аларны юкка чыгарырга, кешелек жәмғиятен һичнинди миллиятsez массага әйләндерергә кирәк. С.Максуди бу карашны кире кага. Милләтләр реаль фактор. Аларның милли хисләре дә, милли мәдәниятләре дә яши. Иң мөһиме алarda милләт булып калырга омтылыш яши. Бу шартларда, дип яза ул, «Кораллы бәрелешләрне булдырмау очен андый бәрелешләрне тоткарлый алырдай гаскәр totу белән бергә күәтле милләтара оешма мәйданга китерү, ягъни милли дәүләтләрнең федерация шәкелендә берләшүе зарурдыр.»⁴

Әйттелгән сәбәпләрнең икенчесе — хәзерге дөньяга хас икътисади ихтияжлар, тыгыз иктисади бәйләнешләргә керү мәжбурияте. Хәзер житештерү көчләренең үсеше шундый дәрәҗәгә житте ки, башка халыклар белән тыгыз элемтә урнаштырмыйча бер генә милләт тә милләт буларак үзенең яшәшен һәм үсешен тәэммин итә алмый. Ул тыгыз икътисади элемтәләргә керергә мәжбүр. Бу да милли-дәүләти мөнәсәбәтләрне жайга салуда дәүләтләрнең федерациягә берләшүенә этәрә.

Садри Максуди федерация демократик нигездә чәчәк атсын очен аның түбәндәге принципларга таянып оешуы зарури дип саный:

1. Федерацияне тәшкил итүче **субъектларның үз ирекләре белән оешуы**. Федерация ниндиң үзәк ихтыяры белән оештырылса бер нинди дә ирекле, демократик федерация була алмый. Федерациянең барлыкка килүенең нигезендә ниндиң үзәкненең ихтыяры ятмый. Ул суверен дәүләтләрнен үзара хәрби бәрелешләрен булдырмау һәм аларның табигый ресурсларын рациональ файдалануга булган омтыышларын чыгып оеша. Шушы максатка ирешүне күз алдында тотып суверен дәүләтләр үз ирекләре белән федераль дәүләткә берләшәләр.

2. Федерацияне **демократик хокукый дәүләт принциплары нигезендә оештырылуы, федерациягә керүче халыкларның демократик хокуклары саклануы**. Демократик хокукый дәүләттә кеше үзеннән аерылгысыз табигый хокукларга ия, алар беренчел, э дәүләт хокуклары шуши хокуклардан чыга. Алар икенчел. Шушының кебек федерациягә кергән милли дәүләтләрнен хокуклары да беренчел, кагылышсыз, э федераль үзәкнен хокуклары икенчел. Дәүләт аерым кешеләрнен табигый хокукларын чиクリ алмаган кебек федераль хакимият тә милли дәүләтләрнен хокукларын чиクリ алмый. Федерациягә берләшүче милләтләр, дип ассызыклий С.Максуди, үзләренең суверен хокукларыннан баш тартмыйлар, алар федераль үзәккә гомуми хокукларны яклау максатында ачык тәгаенләнгән аерым вазыйфаларын гына йөклиләр. Федераль үзәк һич кенә дә милли дәүләтләр өстенде торучы дәүләт структурасы буларак оешмый. Ул бары тик үзенә тапшырылган вәкаләтләр нигезендә федерация исеменнән эш йөртүче орган, бер тәслимче булып тора. Ул үзек милли дәүләтләр өстеннән хакимлек итәргә дәгъва итә алмый. «Милләтләрнен милли буларак хөррияте, милли хакимияте, сәяси бәйсезлеге, милли дин, милли тел, милли мәдәният, милли традицияләре, милли мөкаддисәт мәйданында хөррият вә хокукларның федераль дәүләт вазыйфаларыннан читтә калачагы федераль конституциядә ачык сүрәттә күрсәтеләдер.»⁵

3. **Федератив дәүләтнең вәкаләтләре ача кергән милли дәүләтләр биргән вәкаләтләр нигезендә формалаша һәм шул кысалардан чыкмый.»** Федераль дәүләтләрнен вәкаләте, — дип яза С.Максуди, — федераль дәүләтнең конституциясендә милли дәүләтләрнен үзләренеке булып та федераль дәүләткә тапшырылган, эмма эчтәлеге ачык билгеләнгән һәм чикләнгән вәкаләтләрдер.»⁶ Бу мәсьәләгә кагылышлы фикерләрен С.Максуди федераль дәүләтнең вәкаләте бер гражданның бер адвокатка биргән вәкаләтенә охшаштыр дип яза. Федераль дәүләтне кору белән милли дәүләтләр үзләренең хакимияткә булган хокукларыннан ваз кичмиләр. Алар бары хакимияткә булган хокукларын ачык билгеләнгән һәм чикләнгән күләмдә үтәү очен федераль

дәүләткә вәкаләт бирәләр. Федераль дәүләт милли дәүләтләр өстеннән югари күтәрелгән хакимияткә ия булган бер тиран түгел, ә ачык билгеләнгәни һәм чикләнгән мәйданда милли дәүләтләр исеменнән эш итүче бер вәкилдер. Бу принципка бинаэн федераль дәүләтнең вәкаләтләре федерация рамкаларында табигый байлыкларны рациональ файдалану һәм дәүләтара хәрби бәрелешләрне кисәтүгә кайтып кала.

4. Федерациягә берләшкән милли дәүләтләрдә яшәгән **милли азчылыкларның һәм этник төркемнәрнең ирек һәм хокукларын гарантияләү**. Бүгенге дөньяда һәр кайда милли дәүләт кысаларында милли азчылыклар һәм этник төркемнәр яши. Аларның һәр кайсының үз теле, мәдәниятى, гореф-гадәтләре һәм дини инанулары бар. Бу этник төркемнәрнең хокук һәм ирекләренең кагылгысызлыгы, аларга үз телләрен һәм мәдәниятларын үстерүгә, үз диннәрен тотарга, гореф-гадәтләрен турғылык саклауга мөмкинлек бирү бүгенге жәмғияттә дәүләт идарәсенән мөһим принципларыннадыр.⁷

Бу принциплар С.Максуди тарафыннан 1955 елда бәян ителделәр. Соңрак үзенен «Аурупа-Азия совет республикаларының Конституциясе проекти» дигән хезмәтендә бүгенге көннең күрекле демократы А.Д.Сахаров та шундый ук нәтижәләргә килә. Бу олы шәхес әйтепкән хезмәтендә «милли үзбилигеләнүгә хокук — һәр миллинә һәм республиканың беренчел һәм нигезлек хокукуы» дип басым ясап зур һәм кечкенә миллиәтләргә — союздаш һәм автономияле республикаларга, автономияле өлкәләргә һәм милли округларга бирү каралган иде. А.Д.Сахаров проектында әйтепкән дәүләт берәмлекләренең барысының да хокукий тигезлеге һәм суверенлыгы гарантияләнә, дип курсәтелә.⁸

Бөтен халыкларның да хокукий тигезлеге, үзбилигеләнүгә хокукуы, милли суверенлыгы Берләшкән миллиәтләр оешмасының күп кенә документларында да үзенен чагылышын тапты. Әйтепкән оешманың «Колониаль илләргә һәм халыкларга бәйсезлек бирү» турындагы декларациясендә, мәсәлән, бөтен халыклар да милли үзбилигеләнүгә хокукулы һәм шуна бәйле рәвештә алар үзләренең сәяси статусларын, икътисади, социаль һәм мәдени усеш юнәлешләрен ирекле рәвештә үзләре билгелиләр, дип курсәтелә.

Бүгенге демократик жәмғиятнең төп яшәү принципи — кешенең табигый хокукларының кагылгысызлыгы. Халыклар һәм миллиәтләрнең ирекле яшәеше һәм үзбилигеләну хокуку да бу хокуклар белән аерылгысыз бәйләнгән. Бу принцип Берләшкән миллиәтләр оешмасы генераль ассамблеясенең 1952 елның 16 декабрендә кабул ителгән һәм 637 А (VII) номеры белән теркәлгән резолюциясендә үзенең яңгырашын тапты, «халыкларның

һәм милләтләрнең үзбилгеләнүгә хокуки, — дип күрсәтелә бу резолюциядә, — Кеше хокукларын тулысынча реальләштерүнен алшарты булып тора.»

* * *

Бүгенге Русия федратив дәүләт дип игълан ителгән. Эмма ул С.Максуди һәм А.Д.Сахаров сүз алыш барган хокукый дәүләт принципларына нигезләнгән демократик федратиядән әлегә ерак тора. С.Максуди да, А.Д.Сахаров та ирекле рәвештә оешкан, үзләренен суверенлыгы саклаган милли дәүләтләр федратиясе турында сүз алыш бараалар. Эмма Русия үз ирекләре белән берләшкән милли дәүләтләр федратиясе түгел. Аның составына керүче халыклар кайчандыр патша Русиясе составына көчкә таянып жирләрен яулап алу юлы белән кертелделәр. Көчкә таянып идарәче даирәләр бу халыкларны федратив дип исемләнгән дәүләт составында тоталар да. Димәк, бу очракта демократик ирек принципы бозыла.

Урыс ижтимагый фикере милли мәнәсәбәтләрне сәяси юл, килемешүләр белән хәл итүне күз алдына да китерми. Урыс дәүләтенен анда яшәүче халыкларның интересларын чагылдырган милли сәясәте юк. Бер төркем сәясәтчеләр тарафыннан «Русия федратиясенең милли сәясәт концепциясе» эшләнде. Ул Русия президенты тарафыннан расланды да. Эмма бу концепция эшләми, буш кәгазь булып кала бирә. Русиядәге халыкларның мәнфәгатьләрен чагылдырган милли сәясәт юк һәм аны булдыруга омтылыш та юк. Чөнки ул булсын өчен урыс ижтимагый фикерен яулаган шовинистик тенденцияләрдән арынырга кирәк булыр иде. Идарәче даирәләр моңа омтылмыйлар.

Милли мәсьәләләрне хәл итүгә тартылган бердән бер көчкорал белән эш итүче министрлыклар (оборона һәм эчке эшләр министрлыклары) һәм маҳсус органнар. Алар милли мәсьәләнен хәл итүнең сәяси юлларын белмиләр һәм белергә дә теләмиләр. Чечен орыши шуши сәясәтнең нәтиҗәсе булды. Баштан аяккача коралланган Русия бу сугышта кечкенә генә чечен халкыннан жиңелү ачысын татыды. Һәм идарәче даирәләр бу очракта да жиңелүнен сәбәпләрен ақыллы милли сәясәт үткәрелмәүдә күрмәделәр. Президент Ельцин үзенең бер белдерүенәнә моның бердән бер сәбәбе Чечнә низатын чишүгә тартылган хәрби структуралар арасында координация житмәүдә күрдө.

Шуши беръяклы сәясәт бүген дә уздырыла. Русия хөкүмәте составында милли һәм региональ эшләр министрлыгы бар. Эмма бу министрлыкның милли мәсьәләләрне, шул хисаптан Кавказдагы катлаулы мәнәсәбәтләрнең сәяси чишелешен эзләүгә тартылганы

күренми. Алга таба да милли мәсъәләне хәрби көчкә һәм маҳсус органнар эшчәнлегенә таянып хәл итүгә омтылыш күзәтелә. Хаталарны да «төзәтергә» тырышалар. Хәрби көчләрнен һәм маҳсус органнарның төрле тармаклары арасында координация үткәру чаралары күрелә. Моның очен Төньяк Кавказда бу көчләрнен бердәм командование се булдырылды. Бу командование қысаларында милли мәстәкйильлеккә булган омтылыш авазларын баштан ук бастыру юллары эзләнә, төрле киңәшмәләр уздырыла, хәрби уеннар, маневрлар оештырыла. Шулай итеп хәрби көчкә таяну, маҳсус органнарның эшчәнлеге милли мәсъәләне хәл итүнен бердән бер чарасы булып кала бирә.

Әйтергә кирәк, бу идарәче даирәләргә генә хас күренеш түгел. Ул урыс җәмәгатчелегенә гомумфикари халәтенен чагылышы. Милләтләрне хәрби юл белән бастырып тору зарурлығы турында В.Жириновский һәр дайым тәкраплап тора. Бу тенденция үзләрен демократлар дип санаучы даирәләргә дә үтеп кергән. Менә Б.Федоровның «Известия» газетасында (1995, 10 гыйнвар) дөнья күргән белдерүе: Конституцион тәртипләрне кайтару очен, «менәрләгән маҳсус хәзерлек үtkән профессионаллар бар. Аларны тоту очен гаять зур байлыклар исраф итәлә. Күптән түгел телевизордан битлек кигән бәндәләрнен ничек итеп бик жиңел генә банк сакчыларын йөзләре белән карга батырганнарын күрсәттәләр. Нигә бу егетләргә Грозныйга бармаска һәм бандитларны (милли-азатлык очен көрәшүчеләрне Б.Федоров шулай атый) егып салмаска». Яки менә соңыннан чеченнар белән бәйләнеш урнаштыруда үзеннән өлеш көрткән И.Рыбкинның «Вести» программа-сындағы чыгышы (1995 ел, 9 гыйнвар): «Русиянең бөтен территориясендә дә, Татарстанмы ул, Башкортстанмы... бандит берләшмәләр белән һәр кайчан хәзерге очрактагы рәвештә эш итәрбез (ягъни Чечнядагы кебек)». Көчкә генә таянып эш итү Русиянең көчсезлеген күрсәтүче күренеш. Бу аны һәлакәткә илтә. Моны хәтта урыс идеясенең аталарыннан булган Ф.Достоевский да күрә алган иде. «Кем ничек кенә булса да көч кулланып Русиянең бөтенлеген тәэмин итәргә тели, — дип языды ул, — шул кеше урыс рухына ышанмый, аны аңламый. Мондый кешене урыска бары яманлык кына эшли дип әйтергә мөмкин.»⁹

Федерация идеясеннән чигенеш республикаларның суверенитеты, милләтләрнен суверен тигезлеге идеясен кире кагуда да үзенең ачык чагылышын таба. Бу яктан күренекле журналист һәм дипломат А.Бовинның «Известия» газетасында (1998 ел 4 август) басылган «Федерализм в кризисе. Пора разминировать» исемле мәкаләсе характерлы. Мәкалә авторының фикеренчә суверен хокукларга бары федераль үзәк кенә ия, ә федерация

субъектларына һич нинди суверенлык хас түгел. Дөрес, бу яңа идея түгел. В.Жириновский аны күптән инде пропагандалый. Аның фикеренчә «Русия дәүләтенең скелетен рус халкы тәшкил итә.»¹⁰ Башка халыклар исә, шул скелетка бәйләнгән органнар гына, алар мөстәкыйль түгел һәм аларның суверен тигезлеге турында сүз дә алыш барырга ярамый.

Публицистик язмаларда гына түгел, Русия федерациясе конституциясендә һәм башка законнарда да шуши тенденция күзәтелә. Бер генә мисал. Менә Русия конституциясенең 5 маддәсе. Анда милләтләрнең үзбىлгеләнүгә хокуку турында сүз бара. Бу халыкларның тигезлеген һәм аларның демократик иреген раслаучы мәһим принцип. Эмма Русия конституциясен тудыручылар бу хокукны Русия рамкалары белән чикләп куялар. Милләтләрнең үзбىлгеләнүгә булган хокукун болай чикләү халыкара хокук нормаларына туры килми. Нинди дә булса өстен дәүләт рамкалары белән чикләнгән тәкъдирдә милләтләрнең үзбىлгеләнүгә хокуку юк дигән сүз һәм була да алмый. Милли үзбىлгеләнүгә хокук халыкның үзеннән аерылгысыз, аның формасы һәм кысаларын милләт үзе генә билгели ала. Русия конституциясе бу хокукны аларның үзләренә бирми һәм шуңа күрә Русия чын мәғнәсендәге демократик федерализмнан ерак тора.

Милләтләрнең суверен хокукларын чикләү федераль шартнамәдә дә ярылып ята. Бу шартнамәдә хакимият органнарының функцияләре ике төркемгә — федерация функцияләренә һәм уртак функцияләргә бүленгән. Беренчеләре, хәлиткечләре, тулысынча федераль үзәк карамагында, икенчеләре уртак, ахыр чиктә шул ук федераль үзәк хәл итә торган функцияләр. Республикалар ул функцияне үтәүдә катнашалар, әмма федераль үзәк риза булган күләмдә.

С.Максуди һәм А.Д.Сахаров концепциясе буенча милләтләрнең суверен тигезлеге демократик федерациянең хокукий алшарты булып тора. Ул халыкларны нинди дә булса хаким милләт тоткынлыгыннан азат итүгә, милләтләрнең экономик, сәяси, хокукий, мәдәни-идеологик мөнәсәбәтләр өлкәсендә үзара тигезлеге, аларның телләренең, гореф-гадәтләренең үсешенә тигез мөмкинлекләр тудыруга юнәлдерелгән. Өстен милләтнең башка халыклар өстеннән хакимлеке шартларында һич нинди демократик федерация булуы мөмкин түгел.

Демократик федерациянең бүгенге халыкара монәсәбәтләрдә үзенең чагылышын тапкан тагын бер принципы — аның ассимитрик нигезгә корылуын. Бүгенге Русия дә бу принцип та кире кагыла. Билгеле булганча Русия федерациясе составында милли республикалар, өлкәләр һәм округлар белән беррәттән урыс өлкәләре һәм крайлары да керә. Хәзер һәр кайсының үз төсмәре

булган шуши субъектларны тигезләүгә тырышу процессы бара. Федерация советы рәисе Е.Строев үзенен вазыйфаларына керешү унаендан ясаган нотығында ук федерациянең барлық субъектлары да бер тигез булырга тиеш дип белдерде. Бу идея әле бер сәяси эшлекленең яки губернаторның, әле икенчесенең чыгышларында яңғырый, газета-журнал битләрендә дөнья күргән публицистик язмаларда да очрый. Ул беренче чиратта милли берәмлекләрне өлкә-крайлар белән тигезләүгә омтылышта күзәтелә.

Бу идея тарафдарлары федерация субъектларының, бигрәк тә милли республикаларның, өлкәләрнең һәм округларның үзенчәлекләре, аларның тарихи, икътисадый, мәдәни, дини ихтияҗлары һәм традицияләре белән хисаплашырга теләмиләр. Монда төп максат — барысын да урыс өлкәләренә тигез итеп калыплау.

Милли берәмлекләрнен үзләренә хас хокукларына кеше хокукларын каршы кую да күзәтелә. Янәсе демократик җәмгыять өчен ин мөһиме кеше хокуклары. Ләкин кеше хокуклары турында сүз алыш барганды аларның милләт хокукларыннан аерылгысыз булын һич тә онытырга ярамый. Кеше теге яки бу дәүләтнен гражданины булу белән бергә кайсыдыр милләтнен вәкиле дә һәм аның гадәти кеше хокукларыннан тыш шуши милләт вәкиле буларак та хокуклары бар. Кеше хокуклары белән милләт хокуклары аерылгысыз бәйләнгәннәр. Шулай булгач, милләт хокукларын санга сукмау ул бер үк вакытта кеше хокукларын да таптап үтү дигән сүз.

Урыс ижтимагый фикерендә соңғы вакытта милли-дәүләти мәсьәләләрне бер якка алыш ташлау, аларны урап үтү белән бәйләнгән ике тенденция күзәтелә. Бу тенденцияләрнең икесендә дә дәүләтнен федераль төзелешен кире кагу төсмерләнә. Аларның **беренчесе** — урыс идеясен алга сөрү, Русиянең дәүләти сәясәтен шуши идеяга буйсындырырга тырышу белән бәйләнгән. Бу урыс милли хәрәкәте лидеры А.П.Баркашовның «Азбука русского националиста» дигән хезмәтендә бик ачык чагыла. Урыс идеясенең максаты, аның фикеренчә — милли диктатурага ирешү. Э «бу диктатура бары милли-дәүләти идеяне генә якларга тиеш. Безнең дәүләтебез урыс халкы тарафыннан төзелгән. Шулай булгач аның нигезен шуши халык тәшкил итә һәм эйтелгән бу диктатура урыс милли дәүләти идеясен алга сөрә.»¹¹ Шуның өстенә урыс милли идеясенең нигезендә өч принципны — көч, шәһрәт, байлык принципларын — берләштергән арий (һинд-аурупа) державачылык идеясе һәм православие белән бәйләнгән милли-дини фундаментализм ята: «Урыс халкының мәнфәгатыләре урыс дәүләтендә бер үк вакытта дәүләт интереслары да булып торалар.»¹²

Бу фикерләрдә башка халыкларны санга сукмау, аларга өстән карау, урыс халкын Алла тарафыннан бөек миссия үтәргә билгеленгән бөек халык дип бәяләү ярылып ята. Мондый караш официаль документларга да утеп керә. Чечня вакыйгаларын мәгълумат чараларында яктырту турындагы курсәтмә хатта бу ачык чагыла.» Чеченнар, — дип язалар аның авторлары, — гомуми милли үзенчәкләре буенча буйсынмаучан холыклы, әхлаксыз, геннары буенча жинаятчелеккә тартылган, токымы буенча начарлана баручы халык.¹³

Шушыңа охшаш идеяләрне алга сөрү В.Жириновскийның һәм Стерлиговның чыгышларында да күзәтелә. Урыс идеясе А.Солженицын тарафыннан да эзлекле рәвештә пропагандалана. Яшь буын дип хисаплый ул, урыс милли мәктәбендә тәрбияләнергә тиеш. Бу мәктәп урыс мәдәниятты җирлегендә, урыс традицияләренә һәм тарихына нигезләнеп яши. Аның тормышында урыс рухы хакимлек итә. Урыс милли мәктәбендә балалар православиене дә өйрәнәләр. Бу мәктәптә башка милләт балалары да укый ала, димәк хакимлек иткән урыс рухында тәрбияләнә.¹⁴

Баркашов һәм Жириновскийлар тарафыннан пропагандалаган урыс милли идеясе, әлбәттә, башка халыкларның мөстәкыйль яшәү хокукуын, аларның автономия алу хокукуын танымый. Русия бары урысларның унитар дәүләте булырга тиеш һәм анда һичнинди автономияләр булуы мөмкин түгел.

Әйтегән тенденцияләрнен **иケнчесе** — империягә йөз тоту. Русия Фәннәр Академиясенең мөхбир әгъзасы С.Алексеев курсәтеп үткәнчә, Русия самодержавиесе дәүләтчелеге дә, советлар хакимиyтенен дәүләтчелеге дә «көч һәм золымга нигезләнгән державачыл һәм империячел хакимият иде.»¹⁵ XX гасыр — милли-азатлык хәрәкәтеннен җәелгән чоры. Шуның нәтижәсе буларак күп кенә колониаль империяләр жимерелде. 80-нче елларның азагында милли азатлык өчен көрәш дулкыннары Аурупа һәм Азиянең зур кинделәрен колачлаган бу соңы колониаль империягә дә килеп ирештә, көтмәгәндә СССР таркалды. Империя таркалса да урыс ижтимагый фикере империячел идеологиядән арына алмады. Ул хәзер дә империячел структураларны яклавын дәвам итә. Бу беренче чиратта илне бары бер үзәккә — Мәскәү түрәләренә буйсындырылган унитар дәүләт рәвешендә күз алдында китеrudә, шуңа омтылуда күзгә ташлана. Һәм федерация исеме астында бөтен төбәкләрнен, барлык халыкларның берсүзсез Мәскәү хөкемдарлары ихтиярына буйсынып яшәшен тәэммин иту чаралары курелә.

Империяне торғызы өчен акынлап халыкның анына кире монархиягә кайту идеясе сендерү юнәлешендә эш алып барыла. Монархия идеясе, матбуғат битләрендә дә яңгырый. Акынлап

патшалыкка дәгъва кылучы теге яки бу шәхес турында язмалар басыла, монархистларның очрашулары үткәрелә, аларның мөрәжәгатьләре пропагандалана. Һәрбер атна саен теге яки бу телевизион канал һәм радио аша монархияне сагыну рухына манылган чыгышлар яңгырый. Хәтта «Известия» газетасында да монархияне кайтару юллары турында бәхәс кузгатыла.¹⁶

Империя тәртипләренә күчү идеясе Русиянен территориаль бүленеше мәсьәләсен дә читләтеп үтми. Бу турыдагы бәхәсләрдә милли берәмлекләр бер якка алып ташлана. Урыс ижтимагый фикере илдә яшәүче халыкларның суверен тигезлеге идеясен кабул итми. Эйтегән бәхәсләрдә катнашучылар фикеренчә ил бер үзәктән идарә ителә торган, милли тәсмәре булмаган губернияләр системасына кайтарылырга тиеш (В.Жириновский, Э.Россель) яки 8—10 территориаль берәмлеккә — жир, земля) бүленеп идарә ителергә тиеш (Лужков). А.Лебедь исә бөтен төньяк Кавказны (андагы республикаларны, урыс край — өлкәләрен дә бергә күшүп) бер территориаль берәмлек итеп иту яғында.¹⁷ Мондый бүленеш империяләргә хас. Алар милли тәсмәрләре булмаган территориаль берәмлекләргә — провинцияләргә бүленеп, бер үзәктән абсолют хаким тарафыннан идарә ителделәр.

Русияне милли тәсмәре булмаган губерния яки жирләргә бүлеп идарә итүне алга сөрүчеләр гадәттә АКШ мисалын китерапләр. Бу илнен субъектлары — штатлар янәсе милли тәсмәре булмаган территориаль берәмлекләр. Дәүләт төзелешенең бу формасы АКШ та чыннан да халкының бер өлешенең демократик хокукларын һәм ирекләрен саклауга мөмкинлек бирә (дерес, бу демократиядән анда яшәүче халкының бер өлеше, аборигеннар, бер якта калалар). Әмма АКШ читтән күчеп утыручылар иле булып шәкелләнде. Аның гражданнарын башлыча Аурупадан һәм күпмедер күләмдә Африка һәм Азиядән чыккан эмигрантлар тәшкил итә. Русиянен халкы исә килмешәкләр түгел. Алар үзләренең тарихи ватаннарында яшиләр, биредә аларның кавеми тамырлары, биредә алар халык буларак, милләт буларак оештылар, биредә аларның мәдәниятләре туды. Аларның бердән бер теләге — шуши туган жирдә үз язмышларына үзләре хужа булып яшәү. Бу — табигый теләк.

Русиянен гамәлдәге конституцияндә дә империягә хас унитаризм принципына, ил белән идарә итүне үзәк хакимият кулында тотуга өстенлек бирелә. Кайбер мисаллар. Бу конституциянен 71 маддәсендә Русия федерацияндә илнен федератив һәм территориаль төзелеше мәсьәләсе, шулай ук «бердәм икътисади сәясәт нигезләрен», «дәүләти, икътисади, экологик, социаль һәм милли сәясәт программаларын» билгеләү тулысынча федераль үзәккә

бирелә, дип курсәтелә. Э федерация субъектларының боларны чишүдәге урыны һәм роле мәсьәләсө читләтеп утелә. Шуши ук тенденция Русия конституциясенең икътисади мәсьәләләрне чишүгә багышланган 75 маддәсендә дә күзгә ташлана. Конституциянең 114 маддәсе исә Русия хөкүмәтенә федерациядә мәдәният, фән, мәгариф, экология өлкәсендә бердәм сәясәт бурычы йөкли. Бу өлкәләрдә һәр милли республиканың үзенә хас проблемалары, бурычлары бар. Эмма Русия конституциясе суверен республикаларга алар буенча үзләренең мөстәкыйль сәясәтен билгеләүгә урын калдырымый.

ССРБ конституциясендә сүздә федерация игълан итегендә иде. Бу унитар дәүләтчелек, державачылык һәм империя структураларын томанга төреп курсәту, кешеләрдән мәсьәләненең асылын яшерү өчен эшләнде. Русия конституциясе төзүчеләрнең дә максаты шуши, идеологик томан таратып империягә хас структураларны саклап калу.

Хәзер Русиянен демократик үсеше турында сүз куертыла. Эмма демократия һәм империя антиподлар. Империя сакланган тәкъидирдә демократик янарышлар коту бары буш хыял гына. Хәзерге Русиядә демократияләштерү процессында туган кыенлыklar «демократлар»ның империяне аклап калуга булган омтылышлары белән аңлатыла да. Буйсындырылган халыкларның иреккә булган омтылышларын бастыру котылгысыз рәвештә хаким милләтнен үз азатлыгын да югалтуга кiterә. Марксистик фикернен күренекле вәкилләреннән берсе башка халыкларны изүче халык үзе дә ирекле була алмый, дип язган иде. Хак фикер. Буйсындырылган халыкларны богауда тотучы халык киләчәктә дә шуши хәлне саклап калу өчен үзенең азатлыгын да чикләргә һәм язмышын нинди дә булса тиран яки авторитар хаким кулына тапшырырга мәжбүр булачак.

Русиянен демократик үсеше милли-дәүләти мәсьәләләрне С.Максуди һәм А.Сахаровлар әйтеп калдырган реаль федерацияне тормышка ашыру белән турыдан туры бәйләнгән. Бүгенге дөньяда бер генә ил һәм халык та башка дәүләт һәм халыклардан тулысынча аерылып яши алмый. Бәйсезлекне болай абсолютлаштыру мәгънәсезлек булыр иде. Һәр халык башка халыклар белән теге яки бу формада һәм күләмдә материаль һәм рухи хәзинәләр белән алмашып яшәргә мәжбүр. Шунсыз алар үзләренең иминлекләрен тәэммин итә алмыйлар. Үз ихтыярларыннан башка, самодержавиянен, соцыннан коммунистик идарәче даирәләрнен басымы белән бер дәүләт составына кертелгән халык һәм республикалар да үзләренең алгарышлары һәм чәчәк атулары өчен үзләре үк, үз ихтыярлары белән берләшечәкләр. Ләкин моның өчен аларга

башта ирекле яшәү мөмкинлеге, чын мәгънәсендәге милли суверенитет яуларга һәм үз ихтыярларын ирекле рәвештә әйтә алу мөмкинлегенә ирешергә кирәк. Бары шул шартларда гына Русиядә хокукий дәүләт принципларына нигезләнгән демократик федерация урнаша һәм үсә алачак.

Искәрмәләр

- ¹ Максуди С. Ике төрле милләтчелек. — Гаффарова Ф. Мин милләтменәң баласынын. — Казан: «Иман», 1997. — 106 б.
- ² Максуди С. III Дәүләт думасының 23 октябрьдәге утырышындагы чыгыш. // «Йолдыз». — 1910 ел, 9 ноябрь.
- ³ Давлетшин Т. Советский Татарстан. — Лондон, 1974. — С.124—125.
- ⁴ S.Maksudi. Milliyet Duygusunun sosiolojik saslar. Istanbul, 1975, s.176.
- ⁵ Күрсәтелгән хезмәт, 181 б.
- ⁶ Шул ук, 179 б.
- ⁷ Шул ук, 185 б.
- ⁸ Сахаров А. Конституция Союза Советских республик Европы и Азии. // «Вечерняя Казань». — 1989, 21 декабря.
- ⁹ «Аргументы и факты». — 1996, август № 34.
- ¹⁰ «Известия». — 1998, 25 апреля.
- ¹¹ Баркашов А.П. Азбука русского национализма. — М., 1994. — С.24.
- ¹² Күрсәтелгән хезмәт, 100 б.
- ¹³ «Шәһри Казан». — 1996, 28 сентябрь.
- ¹⁴ Солженицын А. Нужны ли «малые» дела? // «Аргументы и факты». — 1995, июль, № 27.
- ¹⁵ «Известия». — 1993, июль.
- ¹⁶ Там же, 1997, 20 июнь.
- ¹⁷ Там же, 1998, 30 июнь.

P.K.Валеев

К ВОПРОСУ О «ЗАБУЛАЧНОЙ РЕСПУБЛИКЕ»

В течение долгих лет в оценке истории образования Татарстана и событий, связанных с его возникновением, господствовали узко трафаретные суждения.

В 20-е годы «Забулачная республика» упоминалась в различных публикациях. Как правило ее сравнивали с Украинской Радой, Донской казачьей автономией, Кавказскими мусаватистами, Малой Башкирией, Кокандской автономией, Олаш Ордой и т.д. От такого понимания мы еще далеко не ушли, хотя в местной печати наметились некоторые новые подходы. Как правило, «Забулачная республика» — это буржуазно-националистическая республика, гнездо контрреволюций. Если сравнивать «Забулачную республику» с перечисленными выше республиками, то можно сказать, что Украинская рада, Малая Башкирия и другие образования, имеют общее и особенное. Общим для них является то,

что это были государственные образования со своими столицами и обширными территориями, действующими правительственные органами. Причем они функционировали значительное время.

Так, например, Малая Башкирия функционировала вплоть до 1922 года. А фактор времени имеет огромное значение. Что касается «Забулачной республики», то она во-первых, не смогла стать республикой, а для проявления ее жизнеспособности не было в достаточной степени фактора времени. О Мусульманском народном комиссариате, который был создан на II съезде и был ликвидирован 28 марта 1918 г., не было принято писать и говорить. Ради справедливости надо сказать, что историки и не подозревали о существовании подобного учреждения. Лишь за рубежом некоторые участники событий 1918 года писали о деятельности отдельных учреждений.

Так, например, Гаяз Исхаки в своем выступлении, посвященном 20-летию Национального собрания, говорил: «Коллегия Идел-Урал, объединившись с Вошуро, подготовила провозглашение республики Идель-Урал, но этому помешали большевики, которые к этому времени укрепили свои позиции. Члены коллегии Вошуро были арестованы. После этого вызванные из Москвы в Казань матросы, латыши обескровили коллегию республики Идель-Урал и Вошуро.»¹

Однако советские историки не могли разделять эту точку зрения. По мысли А. Тарасова «Забулачная республика» «была всего-навсего гнездом контрреволюции»,² а что касается ее ликвидации, то это «огромное достижение татарского народа, партии коммунистов. В истории партии это — самый важный этап». Другие же историки «Забулачную республику» рассматривали лишь как антисоветское восстание или национальный бунт.

Позднее вошло в моду пугать интеллигенцию «Забулачкой» и «Идель-Уральской» республикой. Эту работу на себя взял историко-партийный отдел. В итоге началось фактическое преследование не только участников событий 1918 года в Казани, но и тех, кто интересовался этими событиями.

В 1920 году Мингарей Сагидуллин подготовил специальную брошюру, посвященную «Забулачной республике». Как видно из рукописи, автор использовал архивные и газетные материалы тех лет. Особенно газеты «Йолдыз», «Корылтай», «Безнең тауш». В работе использованы мемуарная литература, а также некоторые материалы русской периодической печати. Однако в их использовании видна тенденциозность. Так, положительно оценивающие «Забулачную республику» материалы, как правило, обходились или вовсе игнорировались. Историко-партийный отдел перед историкамиставил не задачу объективного изучения событий 1918 года

в Казани, а лишь задачу выявления имен и фамилий участвовавших тогда в национальном движении. Историко-партийный отдел и давал конкретные задания. Так, например, М.Сагидуллин получил конкретное указание «установить факт участия в «Забулачной республике» Нигмата Еникеева». Это вызвало естественное недовольство и со стороны автора будущей брошюры М.Сагидуллина, и это хорошо видно из его письма, направленного им в ОК ВКП (б). Он писал: «Если вопрос ставится так (как должно ставиться), если ОК мне предлагает помочь установить этот факт, я охотно исполню это поручение. Я готов добросовестно поделиться со всеми материалами или сведениями, которыми я располагал для составления брошюры. НО ПОЭТОМУ МНЕ КРАЙНЕ НЕПОНЯТНО СТАНОВИТСЯ ТА ЦЕРЕМОНИЯ СЛЕДСТВИЯ И СИСТЕМА ПОВЕСТОК, КОТОРЫЕ ПРИМЕНЯЮТСЯ В ДЕЛЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО (я бы сказал научного) ПОРЯДКА. ДАТЬ МНЕ ИНУЮ РОЛЬ В ЭТОМ ДЕЛЕ НЕПРАВИЛЬНО, И Я УБЕЖДЕН В ЭТОМ. ПЕРЕВЕСТИ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКУЮ РАБОТУ НА СУДЕБНЫЕ РЕЛЬСЫ НИ К ЧЕМУ.»³

Это, однако, не прошло бесследно. Некий Губайди 19 января 1928 года прислал письмо Мингарею Сагидуллину, где говорилось: «Будто ты в своей книге, выпущенной по случаю десятилетия Октября, фальсифицировал характеристику Нигмата Еникеева, как «шуриста». И будто за это ты передан в ОКК. Выходит, что тебя обвиняют. По всей Казани же известно, что тогда Нигмат Еникеев на 2-ом военном съезде ... вел активную борьбу против большевиков, что он был одним из руководителей правой фракции и одним из вдохновителей «Забулачной республики». Далее он пишет о создании фракции на съезде и в числе первых называет И.Алкина, Нигмата Еникеева, Исмагила Рамеева, А.Биглова, Зигангира Алкина, Абдураширова, Тукумбетова, Исмагила Атнагулов Байкова, Гатауллу Багаутдинова, Газиза Мунасыпова и других. «...Этой фракцией, — пишет автор, — было охвачено все офицерство съезда и военные муллы... и вот одним из руководителей из правой фракции был Н.Еникеев. Он всегда выступал от имени фракции, очевидно, потому, что у него голос был очень громкий. А кроме него был много говорящий от имени фракции длинноволосый и в саратовской тюбетейке И.Рамеев. Этот вопрос должен быть разобран в ОКК. Так как этот вопрос внесет в историю ясность... по-моему, вопрос здесь должен стоять в плоскости того, что является ли Нигмат шуристом или нет. Проблема будет заключаться в том, что Нигмат, прекрасно понимая все, будет скрывать тот факт, что он был шуристом, и будет защищать себя. В связи с этим вскрывается физиономия

многих нечестных элементов. Защита в этом Нигмата — обман партии, искажение истории... Если он станет полезным для партии, то партия лишь обрадуется. Но, если эти люди стремятся руководить партией, тогда уже партия должна сказать свое слово...» Далее он предлагает открыть большую борьбу не в вопросе Еникеева, а против тех, которые, пользуясь пером, искажают революционную историю, присваивая себе звание писателя-Марксиста. «Вопрос о Нигмате есть вопрос о персоне. Умалчивать, зная сущность истории, даже защищать (... все татарские работники кроме Сагидуллина оправдали Нигмата), — это есть партийное преступление и искажение революции. С такими личностями надо твердо бороться». Автор завершает письмо словами: «... Сегодня на съезде увидел старых товарищей и рассказал им об этом событии. Они поражены тем, что Нигмат пробирался в руководящие органы...»⁴

Весь сыр-бор разгорелся из-за попытки избрать Н.Еникеева председателем Татарской областной контрольной комиссии.

Когда события приобрели угрожающий характер М.Сагидуллин обратился непосредственно к участникам событий 1918 года. В этом отношении большой интерес представляет «Заявление» Галеева — бывшего делегата второго съезда воинов-мусульман, секретаря левой фракции.

«Заявление

Мною получено от т.Сагидуллина Гарея, члена ВКП (б) Татарганизации, письмо о том, что он привлекается к ответственности ОКК за то, что в книге, выпущенной им к 10 годовщине Октября, поместил заметку, что член ВКП (б) Татарганизации Нигмат Еникеев в период послеоктябрьской борьбы в Казани между Советом и Татарской контрреволюцией, участвовал на стороне контрреволюционных сил, но это кое-кем опровергается и т. Сагидуллин просит у меня, как активного борца в тот период с контрреволюцией и члена Второго Всероссийского военного съезда и как секретаря левой фракции съезда, подтвердить, что я знаю по этому делу, и я со всей ответственностью заявляю:

1. Нигмат Еникеев, член 2-го Всероссийского мусульманского Военного съезда, делегированный от Белебеевского гарнизона Уфимской губернии, являлся активным членом Правой фракции и даже ее Председателем, ярым противником большевиков, вел с нами ожесточенную борьбу. Офицерство всегда работало за его спиной, т.к. он считался рядовым солдатом, но с учительским образованием. На всех собраниях, где с нами нужно было

бороться, выставляли его по этим соображениям. Мне и т.Касимову часто приходилось с ним сталкиваться в этой борьбе.

2. После разгона и ареста главарей-членов Шуро Алкиных и др., он, как председатель правой фракции, участвовал в составлении ультиматума и организации Забулачной республики, но по-видимому, тут же уехал, т.к. при ликвидации Забулачной республики его уже там не было (ибо я был членом Революционного штаба по ликвидации, знаю, кто был пойман нами).

Подтверждая вышеизложенное, я обращаюсь в ЦКК — неу же-ли, исходя из различных групповых интересов — органы контрольных комиссий в Татарии берут на себя смелость защищать Нигмата Еникеева и ему подобных, ибо в прошлом это тоже было, и осуждать т.Сагидуллина (и ему подобных), описавшего исторический факт. Ведь признаться, до сих пор нет исторически правильной оценки того времени в печати, из большевиков того времени нет писателей, а бывшие эсеры, вроде Галимзяна Ибрагимова, безнаказанно извращают историю, а ведь после этого периода мы много видим в партии тех, кто был по ту сторону баррикад и они даже теперь на ответственных постах.

С ком.приветом Галеев»

23 декабря 1937 г.

Донбасс, Красно-Лучский район
шахта № 3—4 (ЦХИДНИТ ф.36.
236 оп.1. — Л.38).

Таким образом, с первых же дней установления господства Советов и большевиков ставилась не задача объективного изучения событий этих лет, а решалась лишь задача изучения опыта преследования и подавления национально-освободительного движения, опыта партии. Решалась одновременно задача накопления компрометирующих документов по татарской интеллигенции, которая активно участвовала в борьбе за решение проблемы национально-государственного строительства; в историческую литературу вошло правило писать о «Забулачной республике» лишь как о буржуазно-националистической, контрреволюционной антисоветской республике. Все недостатки тех лет приписывались так называемым националистам, а деятельность, скорее всего хулиганские действия большевиков и их сторонников, ставилась в пример другим. Утверждалось, например, якобы лишь в результате гибкой политики большевиков и Советов в 1918 году удалось избежать кровопролития в Казани и был наведен соответствующий порядок. В реализации Татарской республики вся заслуга приписывалась лишь большевикам.

Теперь стала ясной порочность такой исторической концепции, а многое из того, что было опубликовано, оказалось не соответствующей объективной действительности. Рассматривать сложный процесс завоевания национальной государственности татарским народом лишь как заслугу большевиков — не научно. Пути к национальной государственности не схожи с «Невским проспектом». Там много поворотов, и каждый из них имеет свои особенности, причины и следствия.

В условиях распада СССР, когда возникли независимые и суверенные государства, очень важно проанализировать вновь итоги борьбы за независимость, раскрыть деятельность интеллигенции в условиях укрепляющегося тоталитарного режима. Многие представители татарской интеллигенции, которые внесли крупный вклад не только в строительство Татарской республики, но и Российского государства, были вычеркнуты из страниц истории. Многие из них погибли в тюрьмах и лагерях, а небольшая часть сумела эмигрировать за рубеж.⁵ Судьбы татарской передовой интеллигенции только начинают изучаться. Почти до 1989 года имена участников создания первой, после превращения Казанского ханства в колонию России, государственности, Ильяса и Джихангира Алкиных, Галимджана, Гильмутдина, Бургана Шарафа, Акрама Биглова, Газиза Мунасыпова, Исмагила Атнагулова, Султан-Галиева М. и других фактически и не упоминались, а если упоминались, то лишь в отрицательном плане. В настоящее время опубликован ряд работ, в которых предпринята первая попытка объективного изучения их деятельности.⁶

В начале века проблемы национальной государственности обсуждались и освещались на страницах тогдашней печати, которая позволяет увидеть национальную государственность в зародышевой форме. Интересно то, что разработчиками концепции национальной государственности были и студенты, и муллы, адвокаты, писатели и т.д. В этом отношении для нас представляется значительный научный интерес деятельность студенческого кружка, основанного в 1915 году студентом Петроградского института железнодорожных путей сообщения Галимжаном Шарафом. Этот кружок назывался «Татар учагы». В кружке участвовали будущие основные руководители национально-освободительного движения: Галимжан Шараф — разработчик концепции территориальной автономии, Ильяс Алкин — создатель военной организации ВОШУРО. Здесь же были братья Гани и Абдулла Абызовы, Султанбек Мамлеев и другие. На них определенное влияние оказывал писатель Гаяз Исхаки. Молодежь изучала литературу, исторические труды. В кружке обсуждались не

только вопросы культурно-просветительского характера, но и вопросы будущей национальной государственности мусульманских народов и прежде всего татарского народа. Участники «Очага» в дальнейшем стали активными участниками революционных событий в Поволжье и на Урале, организаторами мусульманских съездов и будущих национальных республик. Совместное общение в университетах, кружках не пропали даром.

Как известно, 1—11 мая 1917 года в Москве состоялся съезд мусульман всей России, а в июле того же года состоялись еще три мусульманских съезда в Казани. На объединенном заседании трех съездов была провозглашена культурно-национальная автономия. В целях реализации решений съездов, а также лозунга культурно-национальной автономии создается специальная коллегия. Одному из них Садри Максудову было дано поручение подготовить доклад об экстерриториальной автономии, а второму члену коллегии, Г.Шарафу, было поручено подготовить доклад о территориальной автономии. Надо сказать и то, что в составе коллегии были Ибниамин Ахтямов, Ф.Каримов, Наджип Халфин. Самой коллегии был поручен созыв Национального собрания. Садри Максудов обратился к нации, чтобы мероприятия по созыву съезда были поддержаны народом материально.

20 ноября 1917 года в г.Уфу прибыли делегаты Национального Собрания, и 22 ноября состоялось первое заседание. Если на первом Московском съезде развернулась борьба между федералистами и унитаристами, а на Казанских съездах — за культурно-национальную автономию, то здесь борьба шла в основном между тюркистами и территориалистами (туфракчылар).

В Национальном Собрании вопрос о национально-государственном строительстве поднялся как бы на новую ступень, потому что здесь рассматривались не только вопросы культурно-национальной автономии религии, культуры, просвещения, но и вопросы территориальной автономии. Здесь впервые был принят проект Урало-Волжских штатов. Для реализации этого проекта была избрана специальная коллегия под председательством Галимжана Шарафа, предложившего делегатам собрания проект Идел-Урала. В состав коллегии были избраны Г.Ибрагимов, Салах Атнагулов, Сайд Енгаличев, Фатых Сайфи, Наджип Халфин, Фатых Мухамедьяров, Шагид Ахмадеев, Абдулла Сатников. Вскоре в специальном вагоне члены коллегии выехали в г.Казань с целью реализации решения Национального Собрания. В Казани на первом же заседании избирается ее президиум. Председателем президиума избран Ильяс Алкин, а заместителем — Г.Шараф. Последнему на первом заседении президиума пришлось сделать специальный

доклад с учетом изменившихся условий после установления Советской власти. Смысл изменений сводился, во-первых, к созданию республики в составе федерации, во-вторых, органы власти должны были избираться по системе Советов, в-третьих, каждый Совет должен был избираться лишь с учетом национального состава. Думается, что это не было ревизией решения Национального Собрания, как это полагал Ибниамин Ахтямов (зам. Садри Максудова), а было лишь учетом изменившихся условий. Когда нельзя было обострять обстановку, Г.Шараф, будучи объективным исследователем, был одновременно и вдумчивым практиком.

В реализации планов Национального Собрания и его коллегии (КУВШ — коллегии Урало-Волжских штатов — Р.В.) особое место занимает II съезд воинов-мусульман внутренней России, состоявшийся в Казани в 1918 г. Характерна и предсъездовская ситуация в городе. Органы власти, идя на различные провокации и запугивания, пытались сорвать созыв съезда, предпринимались попытки арестовать Ильяса Алкина и других руководителей национального движения. Газета «Йолдыз» по этому поводу писала: «...но мусульмане-воины теперь не захотели быть игрушкой, как раньше, в чужих руках. Мы хотим решить свою судьбу сами. Вы теперь не имеете права нам указать: что можно делать, а что нельзя!» Таким образом, стремление большевиков противопоставить мусульман друг другу, арестовать их руководителей, не было реализовано. На данном этапе большинство еще смотрело на большевиков как на временщиков.

Представители других народов, участвовавших в работе съезда мусульман, открыто выражали свои симпатии мусульманам. Так, представители мари и мордвы заявили: «Вы, мусульмане, нас не забывайте!» Поддерживая их дух и стремление, председатель съезда Ильяс Алкин отвечал: «Мы не забудем своих молодых родственников, всегда будем вместе работать!».

Затем последовали выступления Я.С.Шейнкмана, председателя Казанского Совета, от имени городской думы — Иванова, от губернского земства — Вегера, командира 95 мусульманского полка Акрама Биглова, большевика Карла Грасиса, от имени мусульман Шигапа Ахмедова и других.

Чтобы понять лицемерие и коварство представителей советской власти, кратко остановимся на их выступлениях, ибо это позволит сравнить их дела с их словами.

Я.С.Шейнкман говорил: «Мы не имеем дела с буржуазией. Пусть они нам подчиняются. Мы не против получения автономии, которую хотят мусульмане. Казанский Совет, Совет народных комиссаров считает, что каждая нация должна сама решать

свою судьбу ...СОВЕТ ОБЕЩАЕТ НЕ ОКАЗЫВАТЬ СОПРОТИВЛЕНИЯ ПРОТИВ САМООПРЕДЕЛЕНИЯ». «Я вижу здесь мощную организацию народа, — заявил Иванов. У мусульман ПОЛНОЕ ПРАВО ВЗЯТЬ СВОЮ СУДЬБУ В СВОИ РУКИ. ОНИ ПОКАЗАЛИ СВОЮ ПОЛИТИЧЕСКУЮ ЗРЕЛОСТЬ». Карл Грасис, в свою очередь, добавил: «Мы считаем, Россия должна быть федеративной республикой. После этого в разваливающейся России будут лишь самостоятельные государства и республики. Про нас говорят, что мы стоим против свободы народов. Это мнение неправильное. Сегодня не нужно передавать власть Учредительному Собранию (свистят). Вы помогайте Советской власти. Лишь через нее мы придем к социализму!»

На втором заседании от имени мусульманских социалистов выступил Султан-Галиев. Он сказал: «Во всем мире самые угнетенные народы — это мусульмане и их государства... Российские мусульмане не должны идти как меньшинники за мелкими с.-демократами. Сейчас собралось Учредительное Собрание... пусть мусульмане скажут: если Учредительное собрание не поддержит программу большевиков, то мусульмане их не поддержат».

Представители Польши также поддержали мусульманский съезд. Первовский сказал: «Дела мусульман должны быть в руках самих мусульман. Если вы не забудете, что вы, мусульмане, и пойдете в едином союзе, то нет никакого сомнения в том, что вы добьетесь своей цели. Если вам нужна будет наша помощь, то мы всегда будем с вами».

От имени социал-демократов-интернационалистов выступил В.Вегерь, который заявил: «Наша партия считает необходимым создание власти во всех местах». Было еще ряд выступлений с поддержкой реализации национальной программы, предусматривающей национальное самоопределение татар и башкир. Таким образом, съезд начал свою деятельность без всяких претензий к Казанскому Совету, и наоборот, со стороны Совета велась скрытая работа еще до начала съезда, в дни его работы и особенно, в послесъездовский период.

Съезд потерял доверие лишь тогда, когда Совет открыто стало действовать против съезда, что выражалось, в частности, в арестах руководителей съезда. Однако большинство делегатов и даже руководителей съезда смотрели с надеждой на реализацию программы национальной государственности.

На съезде образовались две фракции: фракция социалистов-федералистов и фракция левых социалистов. Во главе каждой фракции стояло избранное им бюро. Во фракцию социалистов-

федералистов входили Н.Еникеев, Д.Алкин, С.Атнагулов, Байков, Г.Мунасыпов, Терегулов и др. Во фракцию левых социалистов: К.Якубов, Минеев, Юмагулов, Асфаганов, Зиганшин и др.⁷ Левая фракция вместе с казанскими большевиками работала над вопросом ликвидации национального движения, готовя его полное поражение. Большевики, однако, вскоре попались и были схвачены, как говорится, за руку. Дело в том, что Казанский Совет, не советуясь с представителями Мусульманского социалистического комитета, мусульманским комисариатом, которые шли в одной упряжке с Казанским Советом и партией большевиков, пытался отправить секретную телеграмму Подвойскому с просьбой перед отправлением в Казань полностью разоружить мусульманский финляндский полк. Однако сторонники Военного шуро перехватили копию этой телеграммы. Вот после этого взаимоотношения Казанского Совета и II съезда меняются. Выступления большевиков и членов Совета уже воспринимаются как попытка учить как самоопределяться. Представитель флота Осман Токумбетов сказал прямо: нас нечего учить как самоопределяться, а если будете учить как самоопределяться, то знайте, у нас миллионы штыков. Действительно, на стороне Вошуро военной силы было вполне достаточно для того, чтобы победить в схватке с Казанским Советом. Таким образом, по вине Казанского Совета взаимоотношения крайне обострились. В сложившейся ситуации казанские большевики не нашли ничего оригинального для решения назревавшегося кризиса, кроме ареста руководителей съезда.

Известно, что в эти дни был убит Гайнан Ваисов, лидер так называемого ваисовского движения. Совпадение этих двух фактов, думается, тоже имеет свою закономерность. Большевиков не устраивало и это движение, боровшееся за создание Булгарстана.

И вот в этой сложной ситуации Казанский Совет вынужден был пойти на освобождение арестованных при условий подписания ими соглашения с Казанским Советом. В соглашении говорилось, что освобожденные не должны вести работу по провозглашению республики, это во-первых, во-вторых, вся власть при надлежит лишь Совету рабочих, крестьян и солдатских депутатов, мусульманские организации должны быть ликвидированы. Среди мусульман только мусульманский комисариат при Казанском Совете имеет право посыпать своих представителей, давать указания, издавать законы и т.д.; и, в-третьих, все мусульманские военные силы подчиняются лишь мусульманскому комисариату; в-четвертых, арестованные берутся на поруки Мусульманским социалистическим комитетом и освобождаются; в-пятых, все члены распущенных организаций должны обещать, что все силы посвя-

тят раскрытию убийц Ваисова, помогут найти студентов и военных, которые приняли участие в борьбе против Советской власти.

С этими условиями нельзя было не согласиться потому, что большевики и представители Совета не считались ни с законами, ни с моралью, ни с традициями. Однако и те, которые вынуждены были подписаться под соглашением, были не «мальчиками». Как говорится, в волчьей стае пришлось выть по-волчьему. Важно было освободиться. Газета «Йолдыз» писала о том, что об этом соглашении говорили везде: на митингах, в мечетях.

Арест участников съезда дал возможность большевикам выиграть время и создать дополнительные трудности в деятельности съезда мусульман, прервав его заседание. Значительная часть военных, делегатов съезда, даже растерялась и заколебалась, стала менее уверенной. Часть людей охватили страх и боязнь за свое будущее. Солдаты ждали лишь повода уехать домой и власти этим ловко пользовались, чтобы ослабить Вошуро. Однако, самым пагубным был срыв провозглашения республики Идель-Урал 1 марта 1918 года по инициативе Мирсаида Султан-Галиева.

Об этом Султан-Галиев в 1923 году в письме, направленном контрольной комиссии ЦК, писал так: «Атмосфера накалялась. Руководители съезда решили объявить штат «Идель-Урал» и тем самым вырвать почву из-под наших ног.

Было созвано экстренное совещание Казанского Губернского Комитета.

Был поставлен вопрос, как быть? На совещании председательствовал тов.Шейнкман. Тов.Сайд-Галиев стоял за то, чтобы дать им «объявить» республику, так как, по его мнению, эти люди все равно не сумеют справиться с властью.

Я думал наоборот, а именно: что если мы допустим «объявление штата», то уже потом будет поздно «исправлять». Я исходил из следующих соображений:

а) самый акт объявления татарского государства мог совершить перелом в пользу националистов; б) войти в вооруженный конфликт мы бы тогда не могли, т.к. во-первых, у нас совершенно не было вооруженных сил, а во-вторых, «Харби шуро мог довести количество татарских солдат минимум до 60—80 тыс. в одной лишь Казани.» Нужно иметь ввиду и то, что в распоряжении Вошуро находились значительные военные части и в других городах и краях: в Уфе, в Оренбурге и даже в Якутии. Султан-Галиев предложил «не допустить националистами провозглашения «штата», а аресты рекомендовал как предупредительную меру». Эти усилия Мирсаида Султан-Галиева создали благоприят-

ную ситуацию для решения проблемы по-советски. Важно заметить, в этот момент Мирсаид Султан-Галиев являлся одновременно членом ревкома, ревштаба Казанского Совнаркома и т.д., поэтому его действия оказались даже более значительными, чем действия многих членов Казанского Совета.⁸

Казанский Совет решение сложных вопросов осуществлял с самого начала путем применения силы. К сожалению, такие талантливые представители татарской интеллигенции, как Султан-Галиев и многие другие, не только ограничивались предложениеми, но и вносили много усилий для их реализаций.

Понять значение «февральского бунта» помогает и другой исторический факт: в ходе работы съезда шуристы перехватили телеграмму, адресованную Казанским Советом Подвойскому. В телеграмме речь шла о необходимости разоружения Финляндского мусульманского полка, прежде чем отправить его в Казань. Это было сделано в расчете на то, чтобы ослабить национальное движение. Ильяс Алкин с трибуны съезда обнародовал эту телеграмму. В результате съезд принял постановление: ликвидировать телеграмму, переизбрать Казанский Совет, подписавшего телеграмму Шелыхманова освободить от своих обязанностей, обеспечить прибытие полка в Казань. К этому постановлению присоединились даже левые социалисты и татары-большевики. Однако, постановление полностью не было осуществлено: выборы Совета не проводились, Шелыхманов работал по-старому, правда ему был объявлен выговор. Но немотя на это, данный факт показывает одну из побед, достигнутую в борьбе за справедливость в Казанском Совете.

Одновременно Казанский Совет неустанно трудился над уничтожением национального движения. В этой работе Совету большую помочь оказывает созданная в январе 1918 года чрезвычайная комиссия. В этом отношении большой вклад внес И.Фролов, член следственно-юридической комиссии Совета. Одновременно он являлся членом Ревштаба, созданного для борьбы с «Забулачной республикой».⁹ Они посыпали своих агентов за Булак и вели агитационную работу. Как видно, добились значительных результатов. Некий Хасанов из ЧК в своих воспоминаниях пишет, что он, как разведчик, переходя за Булак, работал среди дружинников. Он призывал их перейти на сторону Советов и оставлял им адреса мусульманского комиссариата, работавшего при Казанском Совете.¹⁰ Одновременно Казанский Совет работает и над созданием нового органа — военного комиссариата. Его создание автоматически подводило к ликвидации всех национальных учреждений и демобилизации солдат, служивших в армии.¹¹ Тогда же

на страницах газеты «Знамя революции» печатаются статьи Троцкого, Подвойского, в которых речь шла об укреплении связей между армией и Советами. Интересно то, что Шелыхманов, которого должны были изгнать из Совета, был утвержден военным комиссаром. (Знамя революции 1918 22 апреля). В Казани военный комиссариат начал свою работу уже 3 марта 1918 года, а декрет о создании военных комиссариатов В.Ленин подписал лишь 8 апреля. Значит и эта «штука», направленная против забулачников, затем была принята во всероссийском масштабе. Поэтому нельзя сомневаться в том, что забулачники внесли свой «вклад» в создание военных комиссариатов. Чтобы быть более объективным, остановимся еще на одном историческом документе, проливающем свет на эту историю. В самые горячие дни борьбы с забулачниками, Центральный мусульманский комиссариат в адрес 95 мусульманского полка прислал секретную анкету. До сих пор историкам эта анкета неизвестна, но давно известен ответ на нее.¹² Этот документ подтверждает мысль о том, что центр продолжал секретную деятельность. Анкета и ответ на нее об этом говорят ясно. Характерно и то, что ответ на анкету был направлен лишь 18 мая 1918 года. Видимо, в марте-апреле и даже в начале мая авторы письма находились в неопределенном состоянии и занимали позицию выживания. У Ахтямова, Гатауллина и Галимова не хватало смелости дать сразу же ответ на анкету. В письме четко определены те меры, которые были направлены на самосохранение от большевистских напоров. Как видно из «Ответа» на анкету, в Забулачной части вначале создается временный ревштаб, среди населения распространяются прокламации, проводятся митинги. В результате население, живущее за Булаком, принимает их как своих. Ревштаб и дальше активно ведет агитмассовую работу, а мусульманский кавалерийский эскадрон переходит на сторону забулачников. Эскадроном руководил Еникеев Нигмат Салимгараевич.

Таким образом, можно отметить то, что в возникновении «Забулачной республики» виноваты не националисты, а прежде всего Казанский Совет и их сторонники, которые своими арестами и, как выражалась газета «Рабочее дело», своими «хулиганскими действиями», большевики вынудили перенести заседания съезда за Булак, где они, установив охрану, в спокойной ситуации продолжили лишь заседания съезда, начавшего свои заседания в Дворянском дворце (Доме офицеров — Р.В.).

Числа 1—2 марта арестованные освобождаются из-под ареста. Галимжан Шарап в 1937 году во время допросов об этом сказал: «после 3-х дней арестованные были освобождены... как

раз в это время по инициативе военной коллегии была провозглашена «Забулачная республика», и она начала действовать против Совета. Со стороны «Забулачной республики» было сделано много. Во многих местах проходили митинги, собрания, распространялись листовки. В результате часть города, где проживало татарское население, признало «Забулачную республику». Главной своей задачей она считала провозглашение штата «Идел-Урал».

Следовательно, ее нельзя рассматривать лишь как упражнения И.Алкина, Акрама Биглова и др. Они действовали в духе решений съезда и пытались их реализовать демократическим путем, что не устраивало Казанский Совет. Вот в этих условиях инициаторов провозглашения «Идел-Уральской республики» большевики обозвали забулачниками, а их съезд «Забулачной республикой». «Забулачники» вели активную работу для решения назревших проблем мирным путем. Акрам Биглов, Газиз Мунасыпов, Ильяс Алкин и другие внесли в эту деятельность большой вклад. Я считаю, что без их стараний в Казани тогда не удалось бы избежать кровопролития, ибо Казанский Совет, как видно из вышесказанного, лишь занимался провокациями, обострением противоречий и т.д.

Интересен и факт создания так называемой «Казанской республики» (в противовес «Забулачной республике»), а чуть позже в противовес «Идел-Уралу» появляется декрет о Татаро-башкирской республике. Создается такая картина: как только на местах приступают к решению вопроса о национальной государственности, центр сразу же принимает меры для их дискредитации. Аналогичными мерами центр отвлекал внимание, занимал их обсуждением, принятием решений, а это, естественно, требовало времени. Одним словом, все делалось не для того, чтобы реализовать лозунг самоопределения, а лишь для того, чтобы подавить инициативу, творчество и загнать национальное движение в узконационалистические рамки, вполне устраивавшие диктатуру. Разными приемами: обещаниями, обманом, угрозами диктатура постепенно завоевывала для себя выгодные позиции и создавала непреодолимые препятствия перед национальной демократией.

КУВШ, Харби Коллегия, Вощуро и их руководители — Ильяс Алкин, Галимжан Шараф, Акрам Биглов вели переговоры с Казанским Советом и другими организациями с целью решить все вопросы мирным путем, без кровопролития. Однако, противоположная сторона делает все для того, чтобы обострить ситуацию. Для этого достаточно посмотреть на состав комиссариата «Казанской республики». В составе комиссариата было 15 человек и лишь двое из них были татарами, да и те являлись противниками провозглашения «Идел-Уральского штата» (М.Султан-Галиев и

Сайд-Галиев). Редактором газеты «Знамя революции» был назначен известный шовинист Карл Грасис.

В этих условиях руководители съезда и национальные организации делают все, чтобы предотвратить военное столкновение, хотя некоторые из них не доверяли большевикам. Так, например, Акрам Биглов во время одной из встреч сказал: «Советская власть нам не позволит создание республики Идел-Урал, я им не верю».

Поэтому, когда речь идет о предотвращении кровопролития в Казани в марте 1918 года, можно однозначно сказать — это произошло благодаря усилиям национальных организаций и их руководителей, делегатов II съезда воинов-мусульман. КУВШ и Военная коллегия часто обменивались по этому вопросу мнениями и в результате не пошли на вооруженное столкновение с Советом, ревкомом, хотя на стороне националов было налицо военное превосходство. Ценой огромных усилий им удалось предотвратить военное столкновение, хотя внутри самих «забулачников», надо полагать, по этому вопросу не было единства. Противники «забулачников» вынуждены были считаться с реальной действительностью и отказались от идеи открытия артиллерийского огня. «При вооруженном же столкновении мы могли бы потерпеть при этих условиях полное поражение: красноармейских частей у нас еще не было. Воинские части были расширены. Всю нашу пехоту представляли нестройные красноармейские отряды в несколько сот человек и 300 человек, прикрывающих артиллерию. Мусульманские части колебались.»¹³

Видимо с этим связан факт провозглашения Казанским Советом Идель-Уральской Советской республики. Под напором национальной демократии Совет пошел на это вынуждено. Казанский Совет принял постановление, где говорилось, что «Совет принимает срочные меры к организации Областной Урало-Волжской Советской республики, каковая республика организуется во главе с Советом народных комиссаров на национально-пропорциональной основе (классовых).

Поручить президиуму снести с Уфимскими и Оренбургскими Советами по вопросу о срочном провозглашении «Урало-Волжской республики». С другой стороны, это была попытка взять инициативу в свои руки. Надо думать, что, если события и дальше развивались бы в мирном и демократическом русле, то окончательная победа была бы за национальным движением, ибо большевики не были против создания Идель-Уральской республики на основе Советов как части Российской федеративной республики. Однако на помощь Казанскому совету пришел центр со своим декретом от 22 марта о Татаро-Башкирской республике.

Газета «Йолдыз» по этому поводу писала: «Казанский Совет добивался роспуска Вошуро, Военной коллегии и других национальных организаций. Однако эти организации не были роспущены. Они в ожидании договора продолжали свою деятельность. Однако не смогли договориться. От злости на мусульманские организации Совет мог подвергнуть артиллерийскому обстрелу Забулачье в любой день. Однако ради религии и нации казанцы проявили огромное терпение.

Совет всегда считал, что мусульмане против Совета. Мусульмане хотели провозгласить республику и сохранить преподавание религии. В некоторой степени эти желания в 20-х числах марта разрешились. Центр прислал телеграмму о Татаро-Башкирской республике и о разрешении преподавания религии в школах.¹³ Большинство мусульманской демократии, поверив этой телеграмме, а потом и декрету, успокоилось. Казалось, «все получилось как думали», проблема штата разрешилась. Однако это был всего лишь обман. На самом деле это был лишь очередной тактический шаг, но уже организованный не Казанским Советом, а Центром, в частности, Совнаркомом во главе с И.Сталиным. К сожалению, этому обману поддались и такие лидеры, как М.Султан-Галиев, М.Вахитов и другие выдающиеся лидеры национально-освободительной борьбы. Они, поверив революции, повели борьбу против национальных организаций и против программы II съезда воинов-мусульман о провозглашении штата «Идел-Урал». Ликвидацией «Забулачной республики» они внесли крупный вклад в уничтожение национальной демократии, с одной стороны, и укрепление диктатуры, с другой. Забегая вперед, можно заметить, что этим самым они подготовили гибель не только национально-освободительного движения, но и свою. При наличии национальных организаций или же Идель-Уральской республики, И.Сталин не смог бы справиться с руководителями национального движения.

Накануне этих событий, когда был дан ход Казанским Советом Урало-Волжским Советским штатам, Г.Шараф отправлял телеграммы в те области, которые должны были войти в состав штата «Идел-Урал».¹⁶

Одновременно продолжал свою деятельность созданный в эти дни решением II съезда воинов-мусульман МУСУЛЬМАНСКИЙ НАРКОМ в составе 15 человек. В его состав были избраны Исмагил Атнагулов, Исхак Алмашов, Габдулла Габдрашитов, Фахриразый Гасыров, Акрам Биглов, Афтахетдин Габидуллин, Сулейман Ловчицкий, Гали Моракаев, Фатих Мухаммедьяров, Сулейман Полтаржицкий, Кашаф Терегулов, Адам Якубовский, Ахметсултан Тагиров. Председателем комисариата был избран Исмагил Атна-

голов, товарищами председателя — И.Карим, Исхак Алмашов, секретарями — Габдулла Габдрашитов, Кашаф Терегулов. Комиссиат состоял из пяти отделов. Он размещался в доме Апанаевых на Екатеринбургской улице г.Казани. Комиссиат обратился к мусульманской части наения и опубликовал специальное обращение. Этот документ впервые вводится в научный оборот и поэтому я считаю нужным опубликовать его полностью и на татарском языке подлинника.

Мөхтәрәм мөселман кардәшләр.

Идел-Урал өлкәсендә яшәүче төрек-татар балаларыннан гына мөрәккәб (гыйбарәт) булган икенче мөселман хәрби корылтае, Идел-Урал өлкәсен вәҗүдкә чыгару очен унбиш кешедән мөрәккәб комиссиат сайлап калдырган иде. Безнең вазыйфаларыбыз:

1. Эшче халык hәм крестьяннар тарафыннан алынган бөек инкыйлабны саклау hәм Идел-Урал өлкәсендә зөһур (мәйданга чыккан) иткән гакселхарәкәтчеләр (реакционерлар) белән көрәшү.

2. Тиз заманда; милли әмәлләрен вәҗүдкә чыгару очен Идел-Урал өлкәсендә яшәүче бөтен мөселман демократиясен оештыру.

3. Идел-Урал өлкәсен вәҗүдкә чыгаруны үзләренен вазыйфалары дип таныган оешмалар белән кулга кул тотышып шул өлкәне мөмкин кадәр тизлектә вәҗүдкә чыгару.

4. Идел-Урал өлкәсендә булган эшче hәм крестьян шураларын милли тәнәсеб ысулында сайлату. Корылтай вәкилләре, кул көче белән көн күруче халыкнын мәнфәгатен күз алдында тотып, безгә дә шул эшче hәм крестьян халкының мөкаддәс теләкләрен жиренә житкерергә боерды hәм ничә гасырлардан бирле золым хөкүмәт кул астында изелеп килгән дүрт миллионлык төрек-татар кавеме үзеннән золимәт (коллык) чылбырларын ыргытып, кин сулыш белән яшәсен очен ата-бабалырыбызының теләкләреннән булган, Идел-Урал өлкәсен вәҗүдкә чыгарырга күшты. Икенче мөселман гаскәриләре корылтае тарафыннан сайланылган халык комиссиаты үзенең авыр hәм мөккатдәс хезмәттенә керешү белән, Идел-Урал өлкәсендә яшәүче, кул көче белән эш итүдә булган туганнарыбызын үзенә ярдәмгә чакыра вә аларга чын күнеленнән сәлам күндер!

Яшәсен мөселман демократиясе!

Аллаһы Хак аларга ярдәм итсен!

Исмәгыйль Атнагулов, Исхак Алмашев, Габдулла Габдрашитов, Фәхрелразый Басыров, Экәм Биглов, Эфтәхетдин Габидуллин, Сөләйман Ловчицкий, Гали Моракаев, Фатыйх Мөхәммәдъяров, Сөләйман Полторжицкий, Кәшшәф Терегулов, Эдәм Якубовский, Әхмәтсолтан Тайиров.

Жомга, 15 март 1918 сәнә.
Казан (Кара:) «Идел-Урал өлкәсе»
№ 1, 24 март 1918.»¹⁷

Как видно из обращения, комиссариат рассчитывал на единство мусульманской демократии и готов был сотрудничать со всеми организациями, признающими необходимость провозглашения республики Идель-Урал. Комиссариат успел издать два номера газеты «Идель-Урал өлкәсе». Первый номер вышел 24 марта 1918 года. Народный комиссариат мусульман требовал переизбрания Советов с учетом национального состава населения. В своей деятельности, как пишет газета, комиссариат надеется на помочь тех, кто живет своим трудом.¹⁸ Здесь же помещена статья Ф.Басырова под названием «Требования тюрко-татарской демократии». Здесь тоже одна мысль — реализация «Идель-Урал штата». В статье говорится, что в Советах, «не видно тюрко-татарской демократии», они остались в таком количестве, что не могут оказать никакого влияния. «Вот поэтому одно из требований: необходимо созвать съезд Советов, входящих в состав Идель-Урал штата и их переизбрать с учетом их национального состава. Если съезд созывается без перевыборов, то данный съезд не может быть представителем тюрко-татар. Съезд должен издать постановления и закон о Татаро-Башкирской республике».

Конечно, в условиях демократического развития эти и другие учреждения могли бы действительно приобрести характер государственных учреждений, однако утверждение диктатуры положило конец этому историческому процессу.

28 марта 1918 г. московские военные силы ликвидировали Мусульманский народный комиссариат. Члены Наркома и штаба были арестованы. Газета «Йолдыз» об этом писала: «В то время, когда думали, что дела налаживаются... 28 марта, часа в четыре, у мусульманского штаба остановился броневик, военные разошлись и по другим местам. Они стали собирать оружие у населения, разданное в свое время для охраны своих домов, учреждений. Население не оказывало им никакого сопротивления, ибо после опубликования положения о ТБСР думали: «Совет добился своего и мусульмане добились своих желаний».

Матросы по 50 человек ходили по домам, стреляя и пугая население. На базаре крестьяне, приехавшие из деревень, видя их, бежали, бросив привезенные для продажи предметы. Броневики, стреляющие из пулеметов, заставляли людей закрывать ворота и скрываться. Местами было слышно, как матросы стучали по воротам. Они проводили обыски и при этом уносили все ценное: деньги, золотые и другие предметы украшения. Ими были

арестованы члены военного мусульманского Совета (Вошуро) Газиз Мунасыпов, Хасанов, Сыртланов и еще несколько человек: Габдрашитов, Полторжицкий и Габдуллин сами сдались властям, но некоторые сумели скрыться.

1 апреля 1918 года Председатель комисариата по мусульманским делам, председатель Совета рабочих и крестьянских депутатов Милх сообщил об упразднении органов власти, имевших место за рекой Булак. Совет на своем экстренном заседании от 31 марта, постановил: «упразднить образованный из представителей контр-революционного по своему существу областного комисариата «Идель-Урала» и отдельных членов советского комисариата, революционный штаб татарской части города...» Для окончательной ликвидации национального движения был образован штаб в составе Садыка Ахтямова, Хариса Юмагулова, Шагита Ахмадеева, Исмагила Рахматуллина и Ибрагима Галеева.¹⁹

3 апреля товарищ председателя Совета Киселев сообщил о решении губисполкома о ликвидации «Милли шуро» и мусульманских военных организаций.²⁰ Казанский Совет создал специальный штаб в составе Ефремова, Султан-Галиева и Северова.

Вот таким образом была ликвидирована попытка разрешения проблем национального самоопределения мусульманских народов, в частности татарского и башкирского народов.

Меньшевистская газета «Рабочее дело», давая оценку событиям 28 марта, писала: «Снова кровь, снова трещат ружья и пулеметы, бросаются друг на друга дети одной и той же семьи — дети Великой российской демократии... идет ликвидация «Забулачной республики», как позволил юмористически выражаться в своем успокоительном обращении к гражданам Милх.

Ликвидация совершилась при помощи излюбленных большевистских способов, заимствованных непосредственно от «Романовской охранки».

Что касается проблемы самоопределения нации, то «Оказалось, что самоопределяться можно лишь по-большевистскому рецепту и вся кому, кто не признает большевистского символа и веры и желает строить свою внутреннюю организацию по-своему, грозит анафема и пулеметы.

Оказалось, что власти принадлежит монопольное право «Самоопределять» и всякие попытки самоопределяться снизу, заранее объявляются буржуазными и контрреволюционными.

В качестве первой жертвы на алтарь большевизма принесена была Украина, а что касается мусульманского движения, то «некоторые господа из состава той же власти, давно пытались спровоцировать резню, но к счастью, не имели успеха.

По мере того, как на внутреннем фронте одерживались победы, власть смелела и в конце концов было определено заявлено, что право на самоопределение принадлежит Совету, а национальные организации вправе лишь молчаливо взирать на то, как будет преодолевать самоопределительные операции господин Грасис».

Вот таким образом против национальных организаций начинается открытый поход. Татары-башкиры не хотели сражаться в открытом бою и вынуждены были подчиняться декрету о разгоне Шуро. С этого момента можно считать национальное движение подавленным.

Автором этой статьи является «Айвенго». Автор статьи раскрывает причины, почему заседания съезда были перенесены за Булак. Он (перенос) был осуществлен, по данным газеты, для обеспечения «самообороны». Делегаты съезда пошли на это под давлением Казанского Совета. Она писала: «Единственное, что удалось удержать за собой мусульманам, это САМООБОРОНУ, которую они организовали за Булаком.

Никаких агрессивных попыток мусульмане не обнаружили, но, пользуясь вооружением и строгой дисциплиной, водворили в своих кварталах полный порядок, в то время, как у нас и ДНЕМ И НОЧЬЮ РЕЗАЛИ И ГРАБИЛИ НА УЛИЦАХ.

Но, очевидно, власть, которая боится всякой организации, всяко-го порядка, решила уничтожить и эти последние остатки национальной организации, и вот вчера затрещали пулеметы.

«Забулачная республика» ни для кого не представляла опасности И ВСЯ ЕЁ СҮТЬ ЗАКЛЮЧАЛАСЬ ТОЛЬКО В ХОРОШО НАЛАЖЕННОЙ САМООХРАНЕ.

К бесчисленным преступлениям прибавилось одно. Оно творится именем народа.

Но придет время, народ научится разбираться в сущности вещей и презрением и позором заклеймит он тех, кто, прикрываясь именем народа, льет народную кровь и в бойне сталкивает детей народа».²¹

Эти слова не требуют комментария.

Естественно, возникает вопрос: можно ли было в марте 1918 года не допустить противостояния Совета и мусульманской части населения? Да, возможности были. Дело в том, что между двумя частями: сторонниками Советов, с одной стороны, и националами, с другой, шла борьба относительно форм управления, решения назревших вопросов. Сторонники Советов борются за диктатуру, а националы — за демократию. Все противоречия можно было реализовать лишь на путях развития демократии. Однако, там, где

диктатура, там нет места демократии. Что и случилось в марте 1918 года за рекой Булак в Казани.

Вот тогда и произошло первое серьезное столкновение талантливой татарской интеллигенции, сумевшей самостоятельно подняться до уровня разработки, отличной от ленинско-сталинской концепции национальной государственности, с Советской властью.

По словам М.Султан-Галиева, вскоре разгоняется по приказу Центрального Комиссариата по делам мусульман (татар) при Наркомнаце Исполком Всероссийского национального Совета мусульман во главе с «левым» Ахметбеком Цаликовым, а также татарский Национальный Парламент в Уфе во главе с кадетом Садри Максудовым. Национальные Советы, Милли Шуро всюду ликвидируются и вместо них создаются татарские комиссариаты при Советах.²²

Примечания

¹ Яңа милли юл, 1938, №1/116. — 5—11 с; Мирас №2, 1993. — с.42.

² ЦГА ИПД РТ Ф.36, оп.1, с.26, л.1.

³ Там же. Ф.292, оп.1, д.328, л.21.

⁴ Там же. Ф.36, оп.1, д.126, лл.75—78.

⁵ См. Валеев Р.К. Фажита. — Казань, 1996.

⁶ См. Султанбеков. Сталин и «татарский след» — Казань, 1993; Тагиров И. Ступени независимости. Казань, 1993; А.Литвин. Без права на жизнь; А.Литвин. Без права на мысль. Казань, 1993; Сулима Л. Падение правительства правых в татарской республике // Татарстан. — 1994, №11—12; Сулима Л. Унбиш татар диссиденты // Татарстан. — 1994, №1—2.

⁷ Известия Всероссийского шуро №20, 14 января 1918 г.

⁸ Мирсаид Султан Галиев. Статьи, выступления, документы. — Казань, 1992. — С.421—422; Мирсаид Султан Галиев. Избранные труды. Казань: Изд-во «Гасыр», 1995. — С.496.

⁹ См. В борьбе за счастье народное. — Казань, 1983. — С.304.

¹⁰ За власть Советов. — Казань, 1960. — С.52.

¹¹ См. Знамя революции. 1918, 21 март.

¹² ЦГАСА Ф.417, оп.1, д.125, л.л.17—18; Образование ТНФ. — Казань, 1963. — С.61—68.

¹³ Мирсаид Султангалиев. Избранные труды. — С.494.

¹⁴ Хайрутдинов Р.Г. Трудное возрождение. — Казань, 1992. — С.97.

¹⁵ Йолдыз. — 19 апреля 1918 г.

¹⁶ См. Хайрутдинов Р.Г. Трудное возрождение. — С.97.

¹⁷ ЦГА ИПД РТ. Коллекция газет, дело 25.

¹⁸ Идель-Урал өлкәсе. №1, 24 март 1918 г.

¹⁹ Образование ТАССР. — Казань, 1963. — С.44.

²⁰ Там же. — С.44.

²¹ Рабочее дело. 17 (30) март 1918 г.

²² Мирсаид Султан-Галиев. Избранные труды. — С.421.

Рашат Эмирханов

САДРИ МАКСУДИНЫҢ СОЦИОЛОГИК КАРАШЛАРЫНДА МИЛЛИ МОХТАРИЯТ МӘСҮӘЛӘСЕ

XX йөз башында татар халкының милли-азатлық хәрәкәте 1905 елны самодержавиега каршы кабынган гомумрусия сәяси көрәшеннә күшүлгүп китә. Нәм шуши көрәшнен ике төп сәяси юнәлешен чагылдырган конституцион демократлар (либераль юнәлеш) нәм социалистлар (радикаль юнәлеш) мәсләкләре, программалары йоғынтысы астында татар милли хәрәкәтендә дә «иттифакчылар» нәм «таңчылар» исеме белән билгеле либераль нәм радикаль сәяси агымнар формалаша.

«Иттифакчылар», буйсындырылган халык өчен милли тигезлек мәсьәләсе ин мөһим булуына инанып, социаль аерымлыкларга карамастан, милләттәшләрен милли-дини бурычлар тирәсендә тупланырга чакырдылар.

«Таңчылар» исә, Русиянең бөтен милләтләре өчен уртак булган социаль тигезлек мәсьәләсенә өстенлек биреп, эшче-крестьяннары миллятләренә карамастан, сыйнфи мәнфагатьләр тирәсендә берләштергә өндәделәр. Шулук вакытта, нәм либераллар, нәм радикаллар өчен үз максатларын тормышка ашыруда Русия патшалыгының чикләнелмәгән хакимияте төп киртә булып торуы ап-ачык иде. Шуңа күрәдер дә, бу хакимият 1917 елның башында жимерелеп ауганчы, яна Русиянең милли-сәяси төзелеше, татар халкының сәяси киләчәге милли хәрәкәт агымнарының программаларында ачык, конкрет рәвештә чагылыш тапмады.

Милли мәсьәләне хокукий, демократик кануннар нигезендә хәл итүнен конкрет юлларын билгеләү көн кадагына Февраль демократик инкыйлабы жинуе нәтижәсендә килеп баса.

Бәйсезлеккә омтылган Русия мөсемманнарының милли-азатлык хәрәкәтендә Беренче Бөтенрусия мөсемманнары корылтаенда (Мәскәү, 1917 елның май ае) милли мохтарият мәсьәләсендә ике төп юнәлешнен барлыкка килүе ачыклана. Боларның берсе *Милли-мәдәни мохтарият тарафдарларын* берләштерә, икенчесе исә жирле мохтарият яклаучыларын үз эченә туплый.

Сәяси тарихыбызга бу ике юнәлеш тарафдарлары унитарчылар нәм федеральчылар исеме белән керделәр.

Алар XX йөз башы Русиянең самодержавиега каршы демократик хәрәкәтендә ике агымны — либераль нәм радикаль агымнарны чагылдыралар иде.

Беренче Русия инкыйлабы чорында ук «Иттифаки мөслимин» Программасы нигезендә оешкан татар либераль демократлары күпмилләтле Русиядә нәрбер милләткә ирекле, мөстәкыйль милли-

мәдәни үсеш мөмкинлекләрен таләп итеп, милли үзбилгеләнүнен төп сыйыкларын билгеләп куйдылар. Бу карашның асылында халыкның милләт буларак саклануы һәм мәстәкыйль яшәве аның милли мәдәниятенә, мәгарифендә, рухи бәйсезлегендә булынын инану ята иде. Аңлашыла ки, телгә, милли мәдәнияткә тирән сенгән, рухи бәйсезлекне саклап килгән ислам дине **Милли-мәдәни мохтариат** асылын тәшкил итә иде.

Радикаль демократлар күзлегеннән исә жирле хакимияткә ия булмаган милләтнән милли-мәдәни үсеш мөмкинлеге дә, киләчәге дә бик шикле, чөнки үз дәүләтчелеген кора алмаган халыкның язмышы унитар дәүләттә хаким милләтнән кулында калаачак.

Февральдән соңғы Русиядәге демократик үзгәрешләр тамыр җәеп, нығып киткән булса, бу ике каршылыкты юнәлешнән берсе-берсенә якынаюның объектив мөмкинлеге бар иде. Ни өчен дигәндә, Русия мөселманнарының, бигрәк тә татарларның мәмләкәтнән төрле төбәкләрендә сибелеп яшәгән шартларда жирле (территориаль) һәм милли-мәдәни (экстерриториаль) мохтариат принциплары берсе-берсен тулыландыралар иде. **Милли-мәдәни мохтариат** бөтен милләтне, географик факторга карамастан оештыручи принцип булса, жирле мохтариат милләтнән бер өлешен булса да тарихи ватанында, аның билгеле чикләрендә хужа итеп, дәүләтчелеген корып (яки яндан торғызып) милли-мәдәни оешуның дәүләти-сәяси үзәген һәм институтларын барлыкка китеэр.

Бүген бу ике принципның уңай яки житешсез якларын безгә С.Максуди — Г.Ибраһимов яки Г.Исхакый — З.Вәлиди бәхәсләшүе күзлегеннән, ягъни, каршылыкта гына түгел, бәлки тарихи перспективада, бүгенге ижтимагый — сәяси һәм милли вәзгыять күзлегеннән дә бәяләргә кирәктер. Югыйсә, заманыбыздагы жирле мохтариатебезне гәүдәләндергән Татарстан җөмһүрияте алдында да сибелеп яшәгән татар халкыны милли-мәдәни яктан оештыру әлегә үтәлмәгән бурыч булып кала бирә.

Февральдән соңғы Русиядә әйтилгән объектив тенденция булының дәлиле — 1917 елның 20 ноябрендә Өфедә ачылган «Эчке Русия һәм Себер мөселманнарының **Милли-мәдәни мохтариат**» парламентының, ягъни **Милләт Мәжлесенең** каарлары.

Мәжлестә, **Милли-мәдәни мохтариат** идарә органнарын төзу һәм аның кануннарын кабул итү белән бергә, депутатлар арасында кимчелектә булган «туфракчылар», ягъни жирле мохтариат тарафдарларының тәкъдиме дә кабул итәлә: Идел-Урал штаты проекты буенча мәхсус коллегия сайланы.¹ Димәк, федератив дәүләт идеясы, С.Максуди һәм аның фикердәшләре өчен реаль булып күренмәсә дә, кире кагылмый, игътибарга алына. Фикеребезчә, алга таба, милли дәүләтчелекне төзу гамәлендә, ике сәяси төркемнәң

— «төрекчеләрнен» һәм «туфракчыларның» карашлары бер уртак позицияга килүенең жирлеге бар иде.

Ләкин Октябрь инкыйлабыннан соң февральдән соңы демократик үсентеләр юк ителде, Русиядә яңадан империячел режимны тергезгән большевиклар аякка ныклап басып өлгөрмәгән милли хәрәкәтнең төрле агымнарын баштан берсе-берсенә каршы куеп, зәгыйфыләндереп, соңа таба аларны берәм-берәм жимереп ташладылар.

Шулай итеп, дәүләтчелек мәсьәләсендә туфракчыларның һәм төрекчеләрнен уртак фикергә килү мөмкинлеге гамәлгә ашмады. Эмма бу мөмкинлекнең булын мөһәҗирлеккә китергә мәжбүр ителгән милли хәрәкәт житәкчеләренең фикер үсешен чагылдырган хезмәтләре исбатлый. Гаяз Исхакый үзенең 1933 елны Парижда нәшер ителгән «Идел-Урал»² китабында, мәсәлән, Февральдән соңы милли хәрәкәт тарихын яктыртканда, Милли-мәдәни мохтарият белән жирле мохтарият юнәлешләрен бердәмлектә тасвирлый, аларны бер максатка юнәлгән көрәшнең ике юлы рәвешендә күрсәтә. Шуңа күрә дә, Өфедәге Милләт Мәжлесе кабул иткән карапларның иң мөһиме дип, Идел-Урал штатын булдыру буенча маҳсус коллегия сайланганы турында яза.³

Шулай итеп, мөһажирлектәге татар милли хәрәкәтенең әйдәп баручысы төрекчеләрнен һәм туфракчыларның үзара каршылыклияна түгел, аларның бер максатка — милли мохтарият мәсләгенә хезмәт итүләренә басым ясый.

Ике аталган юнәлешнең капма-каршы булмавын фәлсәфи һәм хокукый яктан 1917—18 елларны Милли-мәдәни мохтариятның идеологы һәм тормышка ашыручысы булган Садри Максуди үзе дә раслый. Сүз аның 1955 елны Стамбулда дөнья күргән «Миллият тойғызының социологик әсаслары»⁴ исемле соңы, рухи васытыйнамә булып язылган фундаменталь хезмәте турында бара. Бу әсәрендә бай сәяси тәжрибә туплаган Садри Максуди икенче дөнья сугышыннан соңы халәткә, халықара хокукның казанышла-рына таянып, милли үзбىлгеләнү мәсьәләсендә Милли-мәдәни һәм жирле мохтарият принципларын бердәмлектә, берсе-берсен тулыландыруда тикшерә. Һәм бу хезмәтендә инде галим-сәясәтче жирле мохтарияткә милли үзбىлгеләнүнен چарасы буларак өстенлек бирә.

Милли мәсьәләне хәл итүдә Садри Максудиның бу хезмәтен-дәгә төп фикере — милли һәм гомумкешелек идеалларының үзара бәйләнеше һәм һәрбер милләтнең ирекле үсеше гомумкешелек тәрәккыятенең алшарты булында. Федерализм мәсьәләсендә Кильгәндә, С.Максуди федерацияны, дәүләтчелек төре буларак, колониаль һәм тоталитаризм дәүләтләре чорыннан бәйсез дәүләтләрнең ирекле иттифак чорына күчү этабы дип бәяли.

С.Максуди фикеренчә, федераль дәүләтнең нигезендә демократик дәүләтнең төп принциплары ятарга тиеш. Галим хезмәтендә алты шундый принципны билгеләп китә.⁵ Бу принципларны гомумиләштерсәк, шундый нәтижәгә киләбез: шәхес, дәүләт тарафыннан чикләнми торган, табигый, аерылғысыз хокукларга ия булган кебек (шәхес хокуклары), милләт тә, федераль үзәк тарафыннан инкарь ителми торган, чикләнмәгән милли хокукларга ия. Нәм бу милли хокуклар, федераль үзәкнең вәкаләтләре кебек, Конституциядә ачык рәвештә теркәлгән нәм гарантияләнгән булырга тиешләр.

Федераль үзәкнең вәкаләтләренә килгәндә, алар бу федерациянең әғъзалары тарафыннан билгеләнә нәм аларның милли суверенитеты белән чикләнә. Садри Максуди моның турында болай яза: «Федераль дәүләтне тәшкил иткән милли дәүләтләр асыл хакимият хокукларыннан баш тартмыйлар, алар бары аерым хакимият хокукларын билгеләнгән вә чикләнгән күләмдә файдалана өчен федераль дәүләткә вәкаләт бирәләр.»⁶

Шулай итеп, С.Максудиның федерализм концепциясе буенча, федераль үзәк миллиләтләрдән өстен дәүләт структурасы булмыйча, федерация субъектлары тапшырган миңдәрдә вәкаләтләр белән файдалана торган нәм аларның исеменнән хәрәкәт итә торган хакимият органы.

Федерация субъектлары тарафыннан федераль үзәктә вәкаләтләр күләменә килгәндә, бу инде, С.Максуди буенча, федератив дәүләтнең оешу шартлары белән бәйле. Бүгенге көнне монарга өстәп әйтергә була — федерацияга кергән милли дәүләтләрнең мөмкинлекләре белән дә.⁷ Билгеле булганча, заманыбыздагы федерализм концепцияләре ассиметрик федерация төзелү мөмкинлеген күзәтә тоталар. Бу очракта теге яки бу милли-дәүләти берәмлек, үзенең сәяси, мәдәни үсеш дәрәҗәсенән, икътисади күәтлегенән нәм башка дәүләтчелек тормышына бәйле факторлардан чыгып, үзәккә теге яки бу күләмдәге суверен вәкаләтләрен тапшыруы ихтимал. Русия Федерациясенә кергән милли-дәүләти берәмлекләр арасында без нәкъ шул хәлне күрәбез — төрле берәмлекләрнең мөстәкыйль милли хәятка мөмкинлекләре дә, әзерлекләре дә төрле.

Әмма, нәрхәлдә, вәкаләтләрне үзәккә тапшыру милли берәмлекләрнең үз ихтыярында булырга тиеш.

Алда әйтелгән принциплар милли мохтаријатнең төп, жирле мохтаријаткә нигезләнгән төренә карыйлар.

Ә инде теге яки бу этник-дини төркемнең жирле дәүләтчелеген корырга мөмкинлек булмаган очракта (сан яғыннан яшәгән төбәгендә азчылыкны тәшкил иткәннәре, сибелеп яшәгәннәре, тарихи ватаннарыннан еракта калган төркемнәр h.b.), боларның

милли-мәдәни, дини ихтыяжларын тәэмин ителүе Милли-мәдәни мөхтарият принципларына нигезләнергә тиеш. Моның принциплары, С.Максуди фикерләвенчә, «азчылык хокукларына» карый торган халыкара хокук кабул иткөн кануннарга таяна. Бу — һәрбер этник-дини азчылыкның тел, мәдәният, мәгариф, дин, ижтимагый тормыш өлкәсендәге аерылғысыз хокуклары.

Шул рәвешчә, Садри Максудиның соңы хезмәтендәге милли мөхтарият концепциясе жирле һәм Милли-мәдәни мөхтарият принципларын үз эченә ала, шәхес, милли-дини азчылык һәм милләт хокукларын үзара бәйләнештә карый. Һәм бөек төрек-татар фикер иясенең социологик карашлары нигездә бүгенге заманда танылган, милли мәсъәләгә кагылышлы халыкара хокук нормаларында һәм документларда кабул ителгән принципларны алдан чагылдыра.

Искәрмәләр

¹ Гаффарова Ф.Ю. «Мин милләттәмнәц баласымын». — «Иман» нәшр., 1997, 80 б.

² Аяз Исхаки. «Идель-Урал». — Париж, 1933.

³ Күрсәтелгән хезмәт, 49—50 бб.

⁴ Sadri Maksudi Arsal. Milliyet duygusunun sosyolojik esasları. Istanbul — 1972.

⁵ Күрсәтелгән хезмәт, 174 б. Бу принциплар түбәндәгеләр: 1 — Шәхес дәүләт өчен түгел, киресенчә, дәүләт шәхес өчен; 2 — Шәхесләрнең дәүләт тарафыннан инкарь вә ихлал (бозу) ителә алмый торган табигый хаклары бардыр. Бу хаклар шәхесне һәр төрле эзәрлекләүгә чик күйган бер мәгънәви ныгытманы тәшкил итәләр. 3 — Дәүләт шәхесләрнең хокукый яктан танылган табигый хакларын тулысынча хөрмәт итәргә тиеш; 4 — Дәүләт шәхесләрнең хәят вә хөррияте белән үзе теләгәнчә эш ита торган бер залим күтә түгел, күтә вә вәкаләтләрен шәхесләрнең (ватандашларның) хуплаулары, ризалыклары белән ала торган бер хокукый оешмадыр; 5 — Шәхесләрнең хокукый яктан танылган хак вә хөрриятләрен инкарь иткән яки кире каккан дәүләт үз барлыгы сабепләрен дә инкарь иткән булып чыга; 6 — Бер тарафтан шәхеснең хак вә вазыйфалары, икенче тарафтан дәүләтнең вәкаләтләре вә жаваплылыгы Конституция белән ачык сурәттә билгеләнә вә раслана.

⁶ Күрсәтелгән хезмәт, 175 б.

⁷ Моның турында карагыз: Рашад Амирханов. Татарская национальная идеология. // Панорама-Форум. — 1996, № 1 (4), с.31—34.

Д.И.Исхаков

ПЕРВАЯ ТАТАРСКАЯ КОНСТИТУЦИЯ

В 1995 г. в журнале «Идел» (№5—6) был опубликован документ, подготовленный к печати московским историком С.М.Исхаковым и озаглавленный как «Конституция культурно-национальной автономии (республики) татарского народа».¹ Исследователь, во вводном слове к этому источнику, отмечает, что он до сих пор «не был

предметом изучения ни историков, ни юристов», полагая, что даже «сам факт существования такой Конституции не зафиксирован в научной литературе как в советской (и постсоветской), так и зарубежной».² Частично С.М.Исхаков прав — указанный документ практически не изучен (например, у Т.Давлетшина в его монографии «Советский Татарстан», он не упоминается совсем³). Но, отдельным зарубежным историкам этот источник все же был знаком: в частности, известный татарский ученый, живший и работавший в Турции — Габделбари Баттал (Абдулла Баттал-Таймас), в своей книге «Казан төркиләре», написанной в 1922—23 гг. в Финляндии и позже изданной в Турции (недавно она опубликована и в Татарстане), сообщает, что Миллет Меджлисы во время своей работы «рассмотрел и принял конституцию национально-культурной автономии».⁴ Безусловно, в данном случае речь идет именно о том документе, который был опубликован в журнале «Идел» — историк А.Баттал-Таймас во время его принятия в 1918 г. находился среди членов Миллет Меджлисы в г.Уфе.⁵ В то же время, в литературе относительно этой «Конституции» имеется и неточная информация. В частности, в книге Адиле Айда «Садри Максуди Арсал» упоминается «Конституция», изданная в №6 журнала «Мухтариат» за подписью Садри Максуди, и отмечается, что она была опубликована под заголовком «Эсас Канунлар» и в журнале «Kazan» (№22 и №23).⁶ Но этот документ, на самом деле, не является окончательным текстом «Конституции» 1918 г. Первым такое мнение в примечаниях к русскому переводу книги А.Айда «Садри Максуди Арсал», высказал С.М.Исхаков, пришедший к выводу, что в отмеченных изданиях мы имеем дело с более ранним проектом «Конституции» 1918 г.; их тексты соответствуют тому документу, который был включен в монографию Т.Давлетшина.⁷ Я присоединяюсь к этому заключению — действительно, две статьи опубликованной в книге А.Айда «Конституции» (ст.26 и ст.27), текстуально совпадают с соответствующими статьями источника, приводимого в работе Т.Давлетшина.⁸

Интересующий нас источник — его полное название «Конституция (Канун Асаси): «Основные положения о национальной автономии тюрко-татар внутренней России и Сибири» — является одним из ключевых политических документов национальной истории XX в., так как это **первая** в истории татар Конституция. Более того, в связи с тем, что она была 16 января (по старому ст.) 1918 г. опубликована, ее можно считать вступившей тогда же в силу.⁹

К величайшему сожалению, как предыстория, так и содержание этого уникального документа, остаются совершенно не исследован-

ными. Чтобы как-то компенсировать этот недостаток, я решил рассмотреть два аспекта проблемы первой татарской Конституции: а) предысторию документа; б) принципиальные отличия текста Конституции от документов-предшественников. Изучение поставленных вопросов раскрывает особую роль в подготовке и принятии рассматриваемой Конституции Садри Максуди, что будет показано далее.

1. Основные вехи создания первой татарской Конституции.

В сжатом виде история разработки «Кануна Асаси» изложена во введении к основному тексту (1918 г.) документа. Она выглядит следующим образом:¹⁰

1. В основе «Конституции» лежат общие положения о культурно-национальной автономии мусульман тюрко-татар Внутренней России и Сибири, обсужденные и принятые на II Всеобщем Мусульманском съезде (г.Казань, июль 1917 г.).

2. «Окончательная выработка» текста Конституции о «Национальной автономии мусульман тюрко-татар Внутренней России и Сибири» происходила на заседаниях Миллэт Меджлисы с 20 ноября 1917 г. по 11 января 1918 г., а 16 января 1918 г. документ был «опубликован ... ко всеобщему сведению».

Таким образом, работа над «Конституцией», согласно документу, проходила в два этапа — в рамках II съезда и в ходе заседания Национального Парламента. Но на самом деле подготовка «Кануна Асаси» имела более длительную историю, которая должна быть рассмотрена детальнее с тем, чтобы восстановить процесс создания первоначальных текстов «Конституции».

Я полагаю, что начало работы над этим документом надо отнести к маю 1917 г. — ко времени работы I Всероссийского мусульманского съезда (открылся в г.Москве 1 мая 1917 г.). Известно, что на третий день работы съезда на нем был заслушан доклад Ахмета Цаликова, посвященный вопросу о желательном для мусульман будущем внутреннем устройстве России. Основная идея этого доклада заключалась в обосновании необходимости создания для мусульманского населения страны условий для реализации национально-культурной автономии на основе персонального принципа — в духе австрийских социал-демократов О.Бауэра, Р.Шпрингера и К.Реннера. Но во время голосования 7 мая большинством голосов был поддержан другой проект, а именно, идея образования «народной федеративной республики» (России), состоящей из территориальных автономий. В то же время следует указать, что при принятии данного

решения была сделана следующая оговорка: «для народов, не имеющих своих территорий», предложенная форма обустройства могла быть заменена на другую — на национально-культурную автономию.¹¹ Именно это решение следует признать первым шагом к будущей татарской «Конституции».

Следующий шаг в этом направлении был сделан на II Всероссийском общемусульманском съезде, открывшемся 20 июля 1917 г. в г.Казани. На состоявшемся 22 июля 1917 г. (4 августа по новому ст.) Объединенном заседании Всероссийского общемусульманского съезда, съездов военных деятелей и духовенства, был заслушан доклад Садри Максуди, посвященный проблеме самоопределения «мусульман Внутренней России и Сибири». Докладчик, изложив **«Декларацию о национально-культурной автономии мусульман внутренней России и Сибири»**, предложил для этих «мусульман» провозгласить именно такую автономию. Участники заседания приняли высказанную идею и постановили переходить к осуществлению предлагаемой формы автономии. При этом было отмечено, что «основные положения, предусматривающие порядок создания организаций национально-культурной автономии», должны выработать участники II Всероссийского общемусульманского съезда. В итоге, апробированная таким образом идея, к 31 июля 1917 г. была превращена в подробный **проект**, который 31 июля был вынесен под названием «Основы национально-культурной автономии мусульман внутренней России» (другой заголовок: «Основы национально-культурной автономии») на II Всероссийский съезд мусульман.¹² Т.Давлетшин, детально изучивший ход рассматриваемого съезда и опубликовавший обозначенный выше **проект** на русском языке,¹³ сообщает, что проект был доложен С.Максуди. Он был одним из основных его разработчиков. Однако, при подготовке окончательного варианта проекта были учтены и поправки **секции**, действовавшей в рамках съезда.¹⁴ Поэтому, данный проект должен быть признан плодом коллективных усилий. Хотя выявление вклада конкретных участников съезда в написание проекта в дальнейшем еще предстоит выяснить.

Спустя месяц в адрес Временного правительства было отправлено «Обращение Исполкома Комитета Всероссийского мусульманского совета» (оно было за подписью председателя Исполкома А.Цаликова). К этому документу имелось приложение, озаглавленное как «Представление Национального управления мусульман внутренней России и Сибири» (подписи: С.Максуди, муфтия Г.Галеева (Баруди), А.Шинаси, Ш.Алкина). Из «Обращения» вытекает, что «детальная разработка законопроекта о культурно-национальной жизни российских мусульман ... последует в

ближайшем будущем в заседаниях имеющего быть созванным Национального парламента». После этого законопроект предполагалось внести для утверждения в Учредительное собрание.¹⁵ Ясно, что под «Национальным собранием» в источнике имеется в виду Миллет Меджлисы. Следовательно, разработка законопроекта о культурно-национальной автономии поручалась татарам, но затем для того, чтобы стать общероссийским законом, он должен был пройти через Учредительное собрание.

Миллет Меджлисы, открывшийся 20 ноября (иногда указывают и 22 ноября, так как работу съезда сразу начать не удалось) 1917 г. (по старому ст.) в г.Уфе, после заслушивания доклада С.Максуди, избранного на казанском съезде председателем Комиссии (Коллегии) мухтариата, принял решение о создании Комиссии по разработке основных законов национально-культурной автономии (Комиссии законодательных предположений или новых законов).¹⁶ Но, в ходе своей деятельности Миллет Меджлисы, проработавший совсем недолго — до 11 января (24 января по новому ст.) 1918 г., постепенно склонился к проекту территориальной автономии — проекту штата Идел-Урал. По мнению Т.Давлетшина, такая смена ориентаций означала «фактический и юридический отказ от национально-культурной автономии».¹⁷ Пожалуй, реальная ситуация была не такой простой. В частности, несмотря на принципиальное решение Миллэт Меджлисы о том, что «в числе Российских штатов должен быть образован тюрко-татарский штат, включающий в себя Южный Урал и Среднее Поволжье», в резолюции об этом говорилось, что до решения вопроса о штате, **«Национальный Парламент должен продолжать осуществление культурно-национальной автономии»**.¹⁸ Поэтому, далеко не случайным является итог деятельности Комиссии законодательных предположений (новых законов) в виде **проекта «Конституции»** (Канун Асаси), который был опубликован 29 декабря 1917 г. в «Известиях Всероссийского Мусульманского Совета».¹⁹ Надо полагать, что до того документ обсуждался на заседаниях Миллет Меджлисы или отмеченной Комиссии. Наконец, 16 января 1918 г. (по старому ст.) «Канун Асаси» был издан под заголовком «Основные положения о национальной автономии мусульман тюрко-татар внутренней России и Сибири» в журнале «Мухтариат» № 5 как законченный документ.²⁰ С.М.Исхаков, использовавший при издании текста «Конституции» как проект от 29 декабря, так и последний вариант от 16 января 1918 г., указывает, что между 29 декабря и 16 января работа над текстом «Конституции» продолжалась (об этом говорят исправления, внесенные в текст проекта).²¹

Такова вкратце внешняя сторона истории подготовки первой татарской Конституции. А теперь хотелось бы обратиться к рассмотрению собственно текста данного документа, так как именно текстовой анализ позволяет выявить динамику политических взглядов татарских идеологов либерального направления в 1917 — начале 1918 г.г.

2. Взгляд на «Канун Асаси» в сравнительном плане.

Чтобы лучше увидеть развитие основных политических идей сторонников отмеченного направления, было решено обратиться к сравнительному изучению двух документов — проекта, принятого 22 июля 1917 г. (далее — К-І), и «Конституции», обнародованной 16 января 1918 г. (далее — К-ІІ).²² Хочу оговориться: анализ указанных документов будет проведен не по всем аспектам, а лишь по некоторым, на мой взгляд, наиболее значимым, позициям. Думаю, что сопоставление источников целесообразно провести вначале по формальным, а затем по содержательным моментам.

Формальные различия.

1. Заголовок. К-І имел заголовок «Национальная автономия. Основные положения о национально-культурной автономии мусульман внутренней России и Сибири». Заголовок у К-ІІ несколько иной: «Культурно-национальная автономия мусульман тюрко-татар внутренней России и Сибири. Основные положения о национальной автономии тюрко-татар внутренней России и Сибири». Хотя заголовки и перекликаются, между ними имеются различия, в т.ч. и принципиальные. Самым важным среди них я считаю закрепление в К-ІІ понятия «мусульмане тюрко-татары внутренней России и Сибири» как наименование отдельного политического субъекта в России. В этом же качестве данный термин фигурирует и в других частях К-ІІ, что будет показано ниже. В то же время необходимо подчеркнуть, что рассматриваемое понятие встречается и в тексте К-І, но не в его заголовке. В целом, вынесение его в заголовок К-ІІ скорее всего имело целью «конструирование» самостоятельной этнополитической общности (нации), которая, однако, не имела **сплошной** территории (см. «выход» в Сибирь в понятийном смысле).

2. Преамбула. В варианте К-І как его исторические предшественники указываются: решения трех объединенных съездов от 22 июля 1917 г. и решения II Всероссийского съезда мусульман о национально-культурной автономии. Преамбула К-ІІ, как уже отмечалось, включает в себя и перечень последующих документов (вплоть до указания на издание в журнале «Мухтариат» от 16 января 1918 г.).

3. Структура. Сравниваемые документы имеют несовпадающие структуры (см. Таблицу 1), которые могут быть охарактеризованы следующим образом:

а) К-І содержит два основных структурных элемента — в части I документа приводятся **общие принципы** национально-культурной автономии, а в части II описываются «национальные учреждения». К-ІІ имеет четыре структурных элемента: 1-й — соответствует общим принципам К-І и во-многом, но не во всем, их повторяет; 2-й и 3-й — посвящены соответственно «центральным» и «местным» учреждениям и совпадают с частью II документа К-І; 4-й — характеризует механизм и порядок пересмотра (изменения) «основных законов о национальной автономии Мусульман Тюрко-Татар Внутренней России и Сибири».

Содержательные различия.²³

Таких различий достаточно много и они требуют систематического сравнения текстов К-І и К-ІІ в полном объеме. В данном случае такая задача не ставилась и сопоставление двух документов было проведено по наиболее значимым несовпадениям.

1. Общее понятие о формировании этнополитического субъекта «Конституции». В К-ІІ описан механизм образования указанного субъекта, чего в К-І нет вообще: «...Мусульмане Тюрко-татары Внутренней России и Сибири образуют **личный союз (нацию)** (выделено мной — Д.И.)... Членами союза состоят Мусульмане Тюрко-Татары обоего пола вне зависимости от территории, ими занимаемой» (К-ІІ, 1). Таким образом, вплоть до начала 1918 г. татарскими либеральными идеологами понятие «нация» трактовалось как экстерриториальное образование, возникающее на основе желания отдельных личностей. В этом взгляде этой группы сближаются с построениями австрийских социал-демократов (см. выше).

2. Правовое положение основного этнополитического субъекта. Оно описано в обоих документах: в К-І говорится о том, что «мусульмане тюрко-татары внутренней России» признаются «юридическим лицом» (К-І, 23); в К-ІІ они также определяются «юридическим лицом» в качестве отдельной «национальной единицы». Но в последнем случае высказанное положение расшифровывается в том плане, что быть «юридическим лицом» означает быть «субъектом прав публичных и частных». Далее, в К-ІІ особо подчеркивается, что описываемая «нация» является «равноправной со всеми нациями, образующими в своей совокупности Государство Российской» (К-ІІ, 1). Следовательно, авторы К-ІІ представляли Россию как союз этноаций, причем последние

Таблица 1. Структурные различия между К-І и К-ІІ.

Структура К-І	Структура К-ІІ
<p>ч.І. Основы национально-культурной автономии.</p> <p>I. Основные принципы</p> <p>II. Право языка</p> <p>III. Школьное обучение</p> <p>IV. Национальный язык в суде</p> <p>V. Национальный язык в административных учреждениях</p> <p>VI. Участие в государственном управлении</p> <p>VII. Пользование государственными финансами</p> <p>VIII. Право обложения налогом. Национальный фонд.</p> <p>IX. Обладание правом юридического лица.</p>	<p>Основные положения о национальной автономии мусульман тюрко-татар внутренней России и Сибири</p>
<p>ч.ІІ. Национальные учреждения</p> <p>I. Национальное Собрание (Парламент)</p> <p>II. Национальное Управление и его ведомства (назараты)</p> <p>III. Губернские собрания. Образование их. Губернские управления.</p> <p>[IV]*. Практические мероприятия по немедленному проведению в жизнь национально-культурной автономии.</p> <p>[V]*. Состав Комиссии мухтариата</p> <p>[VI]*. Состав Временного Национального Управления</p>	<p>I. Центральные учреждения: Национальное Собрание - Миллет Меджлисы. Национальное управление</p> <p>II. Местные учреждения: Окружные Меджлисы. Окружные Национальные Управления. Сельские Меджлисы и Сельские Национальные Управления.</p> <p>III. Пересмотр и изменение Основных Законов</p>

* Нумерация моя.

должны были быть признаны субъектом «прав публичных», т.е. получить право участвовать в государственных делах.

3. **Автономность нации.** Уже в К-І говорилось о том, что центральное правительство не должно вмешиваться в «дела, относящиеся к национальной культуре» (К-І, 1). В К-ІІ это положение сохранено, но автономность «нации» усиlena за счет добавления самостоятельности в «национальном (налоговом) обло-

жении» (К-II, 4). Правда, такое право за Миллэт Меджлисы признавалось и в К-I (К-I, 20), где оно сформулировано как «право обложения налогом мусульман внутренней России». Кроме того, в К-II подчеркивается (в К-I это в прямой форме не было), что «религиозная и национальная автономия ... осуществляется путем последовательного самоуправления» (К-II, 5). При этом, религиозные организации и органы самоуправления признаются «органами публично-правовыми» (К-II, 6), а сам Миллэт Меджлисы — «высшим органом самоуправления» (К-II, 7). Фактически в статьях речь идет о выстраивании цепочки — от низших до высшего звена — общественных организаций национального характера, чья деятельность была бы узаконена.

4. Национальное Собрание (Миллэт Меджлисы). В К-I он характеризуется как орган, «обладающий правом представлять вовне нацию» и ему дается право «вступления от имени нации в любые правовые отношения» (К-I, 23). В К-II обнаруживается более строгая формулировка: «Национальное Собрание **в лице его исполнительных органов**, признается представителем нации **в отношениях с государством**» (выделено мной — Д.И.) (К-II, 7). Как видим, речь идет об общественной организации.

В двух документах права Миллэт Меджлисы также несколько различны. Согласно К-I, они сводятся к «изданию законов по всем национальным, культурным и религиозным вопросам» и к «обложению налогом мусульман внутренней России» (К-I, ч.II, 1; ч.I, 20). Аналогичная формулировка в К-II есть (К-II, 7), но туда добавлены: «общественное признание» и, самое главное, контроль за расходованием тех средств, которые должны были быть получены из «общегосударственных, областных, краевых, земских и городских средств на культурные нужды тюрко-татарской нации пропорционально ее численности» (К-II, 9). В только что приведенных местах К-II отчетливо видны противоречия между общественным статусом Миллэт Меджлисы и его стремлением (точнее, стремлением авторов документа) стать неким аналогом государственного органа (издание законов, контроль за финансами, в т.ч. и получаемыми у государственных структур).

5. Использование национального языка и его права. В К-I предполагалось, что «Язык тюрки будет признан в России равноправным с русским языком». Далее говорилось, что «это найдет свое выражение в применении его: а) во всех школах; б) в судебных учреждениях и в) в органах административного управления» (К-I, ч.I, 3). В К-II аналогичное положение содержит два серьезных добавления: «Язык, на котором говорят Мусульмане Тюрко-татары Внутренней России и Сибири, признается равно-

правным с русским и **другими** (выделено мной — Д.И.) языками в школе, суде, управлении и **общественной жизни** (последнее положение является вторым добавлением — выделено мной — Д.И.) (К-II, 10). Нововведения в более позднем документе касались и использования национального языка. Так, в К-I говорилось: «... При наличии определенного количества детей тюрко-татар, учащихся в средних школах других народов, они будут **в обязательном порядке** (выделено мной — Д.И.) обучаться языку тюрки» (К-II, ч.I, 4). В К-II предложена более точная в правовом отношении формулировка: «Членам нации, учащимся в учебных заведениях, не принадлежащих нации, **гарантируется право и возможность** (sic!, выделено мной — Д.И.) изучать религию и родной язык, литературу, историю и проч.» (К-II, 11).

* * *

Таким образом, в лице первой татарской Конституции и ее предшественников мы имеем дело с уникальными документами, требующими дальнейшего изучения. Как движение в этом направлении следовало бы в составе материалов настоящей конференции издать уже доступные документы (варианты от 22 июля 1917 г., от 29 декабря 1917 г. и от 16 января 1918 г.). Не исключено, что при настойчивом поиске удастся обнаружить и включить в издание и другие материалы, освещающие путь подготовки первой национальной Конституции (текст выступления С.Максуди 22 июля 1917 г., рабочие материалы Комиссии законодательных предложений Миллэт Меджлисы). Это было бы существенным вкладом в изучение татарской политической мысли и вообще национальной истории XX в. Конечно, документы необходимо издавать на языке оригинала.

Примечания

¹ См.Исхаков С. Конституция культурно-национальной автономии татарского народа. // Идел, 1995, № 5—6. — с.54—61. Позже этот документ был повторно переиздан в качестве приложения к переводу книги А.Айда «Садри Максуди Арсал» на русский язык (М., 1996. — с.327—341).

² Исхаков С. Конституция... — с.54.

³ Давлетшин Т. Советский Татарстан: теория и практика ленинской национальной политики. — Лондон, 1974.

⁴ Баттал Г. Казан төркиләре. — Казан, 1996. — 148 б.

⁵ Айда А. Садри... — с.109.

⁶ Там же. — с.110.

⁷ Там же. — с.306 (прим.105)

⁸ См.: Давлетшин Т. Советский... — с.345—346.

⁹ Исхаков С. Конституция... — с.54.

¹⁰ Там же. — с.57.

¹¹ Давлетшин Т. Советский... — с.75. На самом деле принятное решение было еще более сложным. Как указывает Т.Давлетшин (см.там же), «по существу была принята двойная автономия: территориальная с элементами национально-культурной автономии». Дело в том, что предполагалось образовать центральный орган, общий для всех мусульман России. Он должен был вести их духовные и культурные дела, обеспечивать единство их действий, а также выступать в пределах своей компетенции как законодательный орган.

¹² Там же. — с.115—116, 122—123.

¹³ Текст см.: Там же. — с.339—353. В книге А.Айда речь идет именно об этом тексте.

¹⁴ Там же. — с.338.

¹⁵ Там же. — с.126—127.

¹⁶ В публикациях название комиссии дается в двух вариантах.

¹⁷ Там же. — с.159.

¹⁸ Исхаков С. Конституция... — с.55.

¹⁹ Там же. — с.57, Айда А. Садри... — с.306.

²⁰ Исхаков С. Конституция... — с.54.

²¹ Там же. — с.56—61.

²² В первом случае я опирался на текст, опубликованный Т.Давлетшиным, а во втором — на издание С.М.Исхакова.

²³ В скобках далее приводятся цифровые обозначения конкретных статей соответствующих текстов, иногда (в случае — К-1) с указанием и порядковой цифры, обозначающей «часть» документа.

P.Ф.Мухамметдинов

БОРЬБА МЕЖДУ УНИТАРИСТАМИ И ФЕДЕРАЛИСТАМИ НА МУСУЛЬМАНСКИХ СЪЕЗДАХ 1917 ГОДА В СВЕТЕ ТЮРКСКОЙ ИДЕИ

На 1-ом Всероссийском мусульманском съезде развернулась остройшая дискуссия и борьба между сторонниками территориальной федерации и культурно-национальной автономии, в которой первые одержали верх над вторыми.

Подобное разделение было связано с тем, что сторонники национально-культурной автономии поддерживали этническое и религиозное единство мусульманских народов государства. Сторонники же национально-территориального самоопределения, поддерживая религиозное единство, отрицали необходимость этнического слияния этих народов.

В результате дискуссий большинством голосов было принято предложение о федеративном устройстве России на основе территориальных автономий. Правда, в окончательном варианте резолюции было зафиксировано компромиссное решение, которое

гласило: «Всероссийский мусульманский съезд, обсудив вопрос о форме государственного устройства России, постановил: признать, что формой государственного устройства России, наиболее обеспечивающей интересы мусульманских народностей, является демократическая республика на национально-территориальных (федеративных — Р.М.) началах; причем национальности, не имеющие определенной территории, пользуются национально-культурной автономией.»^{1/56}

Чтобы читатель мог более ясно и конкретно представить себе атмосферу этого очень важного съезда, чтобы он мог увидеть, чем же в основном руководствовались представители двух дискутирующих сторон при защите своих взглядов на форму правления в России, обратимся к речам делегатов. Из их речей на съезде можно будет определить, кто же были больше «туркистами», сторонники национально-культурной автономии, которых мы условно будем называть «унитаристами», или сторонники национально-территориальной автономии, которых мы будем называть «федералистами».

Исходя из темы и целей нашей статьи, ниже будут даны фрагменты выступлений, за небольшим исключением, в основном делегатов-татар, как унитаристов, так и федералистов.

Унитаристы:

Ахмет Цаликов (осетин, г.Москва): Ход истории показывает, что форма правления государств эволюционирует от конфедерации к федерации, а затем — к унитарному государству. Это стремление к централизации идет не от того, что Центр хочет угнетать малые народы, а от требований более рациональной и прогрессивной системы,^{2/145} а стремление к федерализму будет тормозить экономическое развитие. Я считаю, что стремление российских народов к территориальной автономии (к федеральному устройству России — Р.М.), к отделению от Центра — это результат той прежней накопившейся враждебности к старому деспотическому монархическому режиму...^{2/146} Нас от европейцев больше всего отличает наша религия, ислам. Язык остается на 2-ом месте. Поэтому российских мусульман можно считать единой мусульманской нацией. В определении этой нации есть 2 критерия: 1. Единство в религии и 2. Осознание этого единства.^{2/150}

Султанбек Мамлиев (татарин, г.Петроград, унитарист): «После 27 февраля появились люди, которые принесли нам эти дни (свободы — Р.М.). Среди них было много наших общих братьев (русских и других — Р.М.) , но наших собственных братьев (мусульман — Р.М.) было очень мало. Кто были наши

общие братья? Можно дать лишь один ответ. Это были рабочие и солдаты, которые являются представителями разных народов России... Если мы в данной ситуации будем действовать вместе с нашими общими братьями, то будем сильными...^{2/243} Федерации. Это означает разделить Россию на 50 частей. Разве это разделение России на отдельные регионы не означает ее уничтожения?... Внутренняя Россия тоже должна разделиться на 40 частей? Здесь было сказано, что пусть, мол, русские ничего не предпринимают! Что это за слова? Братья-демократы, почему мы не должны доверять русским..., к чему это приведет? Почему нас (татар — Р.М.) хотят связать с Туркестаном? Нельзя забывать наших соотечественников (русских — Р.М.), принесших свободу, мы должны действовать вместе с ними...^{2/244} Если будет федерация, наши силы будут раздроблены по разным государствам. Мы не должны этого допустить. Если будет государство из демократических республик, то проблемы и таких окраинных регионов как Туркестан будут решены надлежащим образом.»^{2/245}

Гаяз Исхаки (татарин, г.Москва, унитарист): «Казахи и народы Средней Азии, составляя большинство в своих регионах могут в федеративном государстве защитить свои права. Но во Внутренней России мусульманам невозможно будет создать свое государство, так как они во всех губерниях России составляют меньшинство.^{2/280} Поэтому они будут ассимилироваться другим народом... Например, при федеральной системе ногайцы Астраханской губернии могут очутиться в государстве Донских казаков и остаться там в меньшинстве. Такое же может случиться и с другими народами.

Мусульмане Внутренней России, составляя в каждой русской губернии меньшинство, при федеральной системе не смогут защитить свои права даже через губернские парламенты и не смогут послать своих депутатов в общефедеральный парламент...^{2/281}

Чтобы тюрко-татары продвинулись в сфере культуры, они должны двигаться под единым знаменем. Мы должны добиться личных прав и культурной автономии, а территориальная автономия и федерация принесут нам лишь вред.

Фатих Карими здесь привел пример Финляндии как образец территориальной автономии. Но финны — цивилизованный народ. Они окультурились под влиянием немецкой культуры. Но в Туркестане и Казахстане нет людей способных возглавить территориальные автономии. У народа нет знаний, нет сознания. Народ не осознает себя еще нацией. Наша задача сначала сформировать национальное сознание, создать нацию.^{2/283}

Есть еще один вопрос: Если будет федерация, будут ли даны права автономий не титульным нациям, проживающим в республиках, составляющих федерацию? В таком случае нужно будет дать автономию 48 народам на Кавказе и 10 народам в Туркестане. С точки зрения исторической перспективы такое чрезмерное дробление не нужно. История вынуждает нас объединяться. Мелкие сообщества не способны создать великую культуру. Они будут жить, задыхаясь в своей узкой среде. По этой причине я отдаю свой голос за систему правления единой народной республики, которая защитит наше национально-культурное единство и откроет дорогу великой культуре...»^{2/284} Вы, делегаты съезда, должны всем показать, что вы представляете 30 миллионов мусульман и великую нацию.»^{2/66}

Федералисты:

Дж.Досмухаммедов (казах). Он заявляет, что идея Ахмета Цаликова о создании единой мусульманской нации — это не реальная вещь, так как нельзя создать нацию искусственным образом. Нация — это, прежде всего, единство крови, а не единство религии. Принцип народности не даст развиваться панисламизму, не даст одной нации господствовать над другой.^{2/247}

Мы должны, говорит Дж.Досмухаммедов, взять своими руками свои права.^{2/246}

«Нас 200 лет эксплуатировали иностранцы, мы уже сыты этим по горло. Нам не нужна прогрессивная система правления, при помощи которой другие нации будут управлять нами. Если поначалу у нас и не будет успехов, мы хотим быть хозяевами в своем собственном доме. Система федерализма в этом нам поможет.»^{61/247} «В докладе Цаликова не показаны предполагаемые механизмы центрального правительства, при помощи которых оно сможет прекратить отторжение земель у коренного населения Туркестана. Это невозможно при теперешнем подавляющем русском большинстве в Государственной Думе. Поэтому нам нужны территориальная автономия и федерация.»^{2/248}

Фуат Туктаров (татарин, г.Казань, федералист): «Разве мы здесь, на съезде, не выступили в защиту турок?»^{2/257}

У 300 миллионов мусульман всего мира и нет иного пути объединения. Ведь мусульмане живут на разных континентах в разных условиях и в разной среде. У каждого мусульманского народа есть и свои собственные интересы. Разве мы можем, не учитывая эти интересы, привезти всех мусульман на Луну и там их объединить?»^{2/258}

«Говорят, что казахи и узбеки — неграмотные люди. Наше общество многие годы было замкнутым. Естественно, у нас,

мусульман, образованных и подготовленных людей очень мало. Опираясь на этот факт, мы стараемся направить их по нашему (татарскому — Р.М.) пути. Татары же Внутренней России пребывали рабами под деспотизмом русских. Нет, господа, это значит, поверхностно смотреть на вопрос формы власти. Если их (туркестанцев — Р.М.) и сейчас оставить под властью других людей, не станут ли они похожими на казанцев? Чтобы стать свободными, они должны приложить к этому самостоятельные усилия. Вся свобода будет в руках самого народа»^{2/259} «Мы не хотим для Казани федерации, мы стараемся, чтобы территориально-национальную автономию получили дальние и пограничные регионы и области. Если мы скажем сегодня, что мы не хотим федерации, наши братья туркестанцы, кавказцы и крымские тюроки покинут наш съезд... Никогда не забывайте, что наша подобная позиция стала бы большим преступлением к нашим братьям из окраинных областей.»^{2/260}

Фатих Карими (татарин, г.Оренбург, федералист): «Я, лично за федерацию... Каждая нация сможет взять свою судьбу в собственные руки лишь тогда, когда она будет свободной и независимой. Нация выживает лишь тогда, когда она составляет большинство населения на данной территории. Благодаря свободе и независимости сохраняются, развиваются и живут национальные музыка, театр и литература. Если не будет свободы и самостоятельности, то мы, как, например, татарское меньшинство в Тамбовской губернии, не сможем проводить даже своих национальных праздников. Мусульманину, чтобы даже получить место на кладбище, придется обращаться в губернское собрание. Придется просить разрешение у людей другой нации, чтобы быть похороненным на кладбище. Я не хотел бы смешивать дисперсно (разбросанно) живущие народы, например, волжских татар, с нашими братьями, составляющими большинство в Туркестане, Казахстане и на Кавказе.»^{2/276}

«Счастье и величие России зависит от счастья и величия ее народов. А все это может быть достигнуто лишь через федеральное устройство России. Если не будет федерации, не вызывает сомнения, что на обширные и малозаселенные территории будут направляться русские переселенцы.

Видно, что русских в Туркестане мало. Конечно, сюда переселят русских из густонаселенных губерний Внутренней России, заполнят ими весь Туркестан и со временем Туркестан превратится в своего рода Тамбовскую губернию. Естественно, все это не подходит Туркестану и этого не будет.»^{2/278-279}

Заки Валиди (башкир, делегат от Туркестана, федералист). По мнению З.Валиди, чтобы решить национальные, куль-

турные и религиозные проблемы мусульман России, чтобы выбрать для них систему правления в России, надо знать, что из себя представляют мусульмане России. Пока мы, говорит З.Валиди, достаточно хорошо этого не знаем.^{2/203}

По его мнению, существуют 3 группы тюрок:

1. Южные тюрки (азербайджанцы и туркмены Ставрополя).
2. Срединные тюрки (узбеки, казахи, киргизы, ногайцы, карачаевцы, балкарцы, башкиры, крымские и тюменские татары).
3. Восточные тюрки (уряньхайцы, саха, черные и желтые уйгуры).

Все эти тюрки в местах своего проживания составляют 64—96% от всего населения.

Заки Валиди предполагает, что эти тюрки смогут создать территориальные автономии, и для них больше подходит федеративное устройство России.

А для тюрок Внутренней России (татар — Р.М.), которые составляют меньшинство во всех ее губерниях, он считает невозможным создание территориальной автономии, поэтому он предлагает им присоединиться к близлежащим тюркским территориальным автономиям.^{2/205-207} Далее он предлагает при решении всех вопросов российских мусульман особое внимание уделять их этническим особенностям и различиям и решать проблемы, не нарушая естественной эволюции событий.

«Если мы не будем действовать таким образом, все наши дела превратятся в фикцию. Человек, мало-мальски представляющий этнографию, историю, социальное положение и особенности российских мусульман, не будет стремиться создавать учреждение под названием «национальный парламент российских мусульман, вырабатывающий для них особые законы», втискивать этих мусульман в некую единую форму, навязывать им единую национальность. Все это не естественно. Это противоречит и науке и жизни.»^{2/208}

«Поэтому целью этого съезда должно быть достижение соглашения о том, как объединить разные мусульманские нации, каждая из которых прошла свою историческую и политическую эволюцию, и создать из них единый блок ко времени открытия 2-го съезда мусульман России.

Пусть кавказцы поддерживают дела туркестанцев, а казанские и крымские татары — дела казахов и кавказцев. только таким образом мы достигнем цели. Если и возможно для всех этих мусульман создать некое общее учреждение, то это может быть лишь религиозное учреждение.»^{2/208}

«Надо работать совместно с теми, кто поддерживает идею федерации. Для нас недостаточно создать блок лишь с демокра-

тами. Нам нет нужды создавать союз с рабочими и демократами. Есть другие нации. Литовская и латышская нации. Мы должны заключить союз с ними и должны действовать совместно с нациями, требующими территориальной автономии.»^{2/463}

Кстати федералисты не были против тесных связей в языковой и духовной сферах. В общем тюркская тема у федералистов звучит даже более чаще чем у унитаристов, которые большой упор делали на исламское единство.

Речи унитаристов оставляют впечатление, что унитаристы в эйфории Февральской революции очень упивались на то, что новые демократические «старшие братья» (русские демократы и либералы) будут уважать их национальные права. Отсюда их курс на сохранение России как единого государства. Унитаристы, видимо, предполагали, что будучи равными с русскими в правах, они смогут их (русских) потеснить в Средней Азии и тем самым в качестве культуртрегеров и бизнесменов начать центрировать единую тюркскую нацию.

Федералисты же не верили в такую гуманную метаморфозу со «старшим братом», они просто хотели не упустить свой исторический шанс, то есть, хотели получить территориальную самостоятельность, оградив себя от потока русских переселенцев, а не играть с Центром в «демократические» игры.

В этой связи очень интересны выводы Хади Максуди (делегат от татар) о съезде. Дело в том, что он зачитал на съезде около 200 тезисов докладов, и у него была прекрасная возможность оценить общую направленность идей и мнений делегатов съезда. Он сказал следующее:

«Тезисы докладов (съезда — Р.М.), которые будут зачитаны мною, показывают, что мусульмане всей России объединятся на основе тюрко-татарского диалекта. Тот факт, что мы поняли слова, сказанные господином Али Мердан Расулзаде, говорит как раз об этом... Из всех этих тезисов я понял следующее: впредь российские мусульмане не будут захлебываться и тонуть в русском море. Тюрко-татары объединятся в языковой и духовной сферах.»^{2/228-229} Но лидеры унитаристов (в основном это были татары) в будущем решили реализовать свой вариант национального обустройства, и это было сделано на объединенном заседании II Всероссийского общемусульманского съезда, съездов военных деятелей и духовенства 22 июля 1917 г. в г. Казани. На этот съезд, из-за противоречий между татарами и туркестанцами, а также башкирами по земельному вопросу на 1-ом Всероссийском мусульманском съезде, не приехали делегаты Туркестана, Башкирии, Кавказа и Крыма. На этом заседании, проходившем при

доминировании татар, был принят проект документа под названием «Основы национально-культурной автономии мусульман внутренней России». В этом документе, ... появились такие понятия, как «турко-татары» и «язык тюрки.»^{3/77}

Затем «созванное 22 ноября 1917 г. в г.Уфе Национальное собрание (Милләт мәжлесе) приняло в виде законодательного акта отмеченные выше «Основы...»... В Нациоальном собрании, с одной стороны, была продолжена работа по реализации культурно-национальной автономии мусульман Внутренней России и Сибири», что вылилось в конечном итоге в обсуждение в декабре 1917 г. «Кануна асаси» (Основного закона), т.е. «Конституции» (полное название: «Основные положения о национальной автономии мусульман турко-татар внутренней России и Сибири») этой экс-территориальной автономии. Но с другой стороны, в повестку работы Национального собрания (заседала с 22 ноября 1917 г. по 11 (24 н.с.) января 1918 г.) был включен и вопрос об образовании территориальной автономии — Штата «Идель-Урал». Депутаты по этому вопросу разделились на две группы — сторонников территориальной автономии (туфракчылар) и сторонников культурно-национальной автономии (төрекчеләр — тюркисты).»^{3/80-81} Вот так описывает причины этого раскола турецкий ученый, дочь Садри Максуди Адиле Айда: «20 ноября 1917 г. было опубликовано специальное обращение к мусульманским рабочим за подписью Ленина и Сталина. Оно было полно лживых обещаний: «Устраивайте свою национальную жизнь свободно и беспрепятственно. Вы имеете права на это, Знайте, ваши права, как и права всех народов России, охраняются всей мощью революции и ее органов: Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов».

Некоторые депутаты Национального Собрания (в г.Уфе), поддавшись на подобную пропаганду, не ограничившись национально-культурной автономией, начали выдвигать дальнейшие требования: они хотели добиться и национально-территориальной автономии...

Часть депутатов Национального Собрания, рассуждая, что в будущем можно будет произвести обмен населением, поддались надеждам получить от кажущихся столь щедрыми большевиков территориальную автономию. Эти депутаты стали называть себя «территориалистами». А те, кто не разделял этих надежд и считал, что — независимо от силы, находящейся у власти — благо — в единстве российских тюрок, стали называть себя «туркистами».^{4/111-112}

В свете борьбы унитаристов с федералистами можно рассматривать и татаро-башкирский вопрос.

Обратимся к предистории татаро-башкирских взаимоотношений периода 1917 года.

В документе под названием «Основы национально-культурной автономии мусульман Внутренней России», принятом 22 июля 1917 г. на II Всероссийском общемусульманском съезде в г.Казани, появились такие понятия, как «турко-татары» и «язык тюрк». Именно эти понятия свидетельствуют о том, что джадидские политики занимались «конструированием» конкретной «политической» нации, включавшей в свой состав татар и башкир.^{3/77}

«Но лидеры башкирского национального движения имели на счет национального обустройства башкир несколько иные представления. Так, на I-ом Всеобщем съезде башкир, проходившем параллельно 2-ому Всероссийскому общемусульманскому съезду в г.Казани в г.Оренбурге 20—27 июля 1917 г., была принята телеграмма в адрес последнего, где приветствовалось решение о «приступлении к проведению в жизнь ... национально-культурной автономии», но подчеркивалось, что «... перед башкирским народом стоит ... задача — завоевание территориальной автономии Башкурдистана.»^{3/77-78}

«Члены фракции «территориалистов» представили на рассмотрение Национального Собрания (г.Уфа) свой проект образования Штата «Идель-Урал», который рассматривался несколько раз и в итоге была создана специальная комиссия, на которую было возложено решение всех практических вопросов по организации Штата и по его провозглашению. Но одним из основных факторов, тормозивших провозглашение Штата «Идель-Урал» (оно было назначено на 1 марта 1918 г.) стали противоречия, обнаружившиеся между татарами и башкирами.

Башкиры не принимали идею о нации «турко-татары» с широкими этническими границами: 3-й областной Курултай (съезд) Башкурдистана (проходил 8—20 декабря 1917 г. в г.Оренбурге) утвердил объявленную еще 15 ноября 1917 г. Центральным Башкирским Шуро «территориально-национальную автономию «Башкурдистана», которая представлялась в виде «национально-территориального штата». При этом подчеркивалось, что «Башкурдистан входит в состав России как один из национально-территориальных штатов», который равен в политическом и в других отношениях, с остальными штатами «Федеративной России». На этом же съезде выяснилось, что правительство Башкурдистана выступает за присоединение к «Штату Башкурдистан» «целиком Уфимской губернии», на присоединение которой к Штату «Идель-Урал» расчитывали лидеры татар.»^{3/79}

В основе противостояния татар и башкир, на мой взгляд, лежали 5 основных факторов. Один из них — субъективный, другие — объективные:

1. Отсутствие взаимопонимания и неприязнь между двумя крупнейшими лидерами этих народов: Гаяза Исхаки и Заки Валиди (субъективный фактор).
2. Разный характер земельного вопроса у татар и башкир.
3. Различие в географическом расположении татарских и башкирских земель.
4. Различие в характере расселения татар и башкир в Российской империи.
5. Различие в культурном и образовательном уровнях татар и башкир.

1. Отсутствие взаимопонимания и неприязнь между двумя крупнейшими лидерами этих народов: Гаяза Исхаки и Заки Валиди.

Уже на 1-ом Всероссийском мусульманском съезде 1917 г. в г.Москве Заки Валиди считал Гаяза Исхаки нечестным человеком, ведущим политическую борьбу закулисными, нечестными методами. Вот как он описывает свои впечатления о Гаязе Исхаки: «Только из Башкортостана прибыло около 50 делегатов. Были представлены и многие другие регионы. Ахмед Цаликов, Шакир Мухаммедьяров, Гаяз Исхаки постарались вызвать из Казани людей сверх нормы представительства и надеялись, что они выступят против федерализма. Сообразив, что казанцы, как и туркестанцы, представители Азербайджана и крымских татар, будут также отстаивать идею федерализма, Гаяз Исхаки и его сторонники затеяли встречи с делегациями регионов по группам, попытались дискредитировать Мухаммад-Амина Расул-заде, меня и других противников унитаризма.»^{5/181}

Гаяз Исхаки же считал, что Заки Валиди — очень амбициозный человек и в то же время очень глуп в своей политике: «Заки Валиди, сформировавшийся благодаря материальной и духовной поддержке Гумера Терегулова, ставший человеком, которому уже не стыдно появиться на людях, вместе с провокатором Шарифом Манатовым, обидевшись на то, что их не избрали в Центральный комитет 1-го Всероссийского съезда, подбрасывает на политическую арену «башкирский вопрос». Чтобы воспитать в башкирах вражду к татарам и разрушить не только национальное единство, но и даже религиозное единство, он (Заки Валиди — Р.М.) пытается организовать нечто наподобие башкирского муфията. Чтобы получить поддержку русских в этом начинании,

он, заключив договор с казачьим атаманом Дутовым, начинает действовать вместе с ним. Гумер в этом вопросе очень твердо стоял на позициях сохранения национального единства. Гумер своей твердой позицией вызвал на себя ненависть Заки Валиди и Маннатова. Хотя Гумер получал от этих осталопов (жүләрләрдән) множество писем с угрозами убийства, тем не менее он не отказался от своей позиции.»^{6/191-192}

2. Разный характер земельного вопроса у татар и башкир.

Так как татары были колонизованы уже 365 лет и их земли занимали стратегическое торговое и военное положение на пересечении больших рек и дорог, отторжение их земель было более длительным и массовым. Было 2 волны массового захвата земель: После 1552 года татары были вытеснены с земель, граничащих с большими реками и дорогами и в самом начале XVIII по указу Петра I были ликвидированы татарские феодалы как социальный класс, а их земли были переданы русским переселенцам и царской казне. Татары с тех пор всегда страдали от безземелья.

У башкир же ситуация складывалась по-другому: «У башкир, обладавших в течение всего периода нахождения в составе царской России вотчинным правом, выработался свой идеал национального и социального освобождения, который ассоциировался в народном сознании с возвращением к условиям присоединения Башкирии к Русскому государству, когда им со стороны царизма было гарантировано полное невмешательство в дела внутреннего самоуправления и право распоряжаться землей по своему усмотрению. Стремление башкир сохранить и защитить национальные земли, опираясь на историческое вотчинное право, на протяжении веков сталкивалось с интересами феодально-бюрократического государства, русских помещиков и капиталистов, а также с интересами многонационального крестьянства, переселявшегося в Башкирию особенно интенсивно в пореформенную эпоху и в период столыпинской аграрной реформы. Все это делало земельный вопрос в крае острополитическим вопросом, превращало его в существенный фактор формирования идеологии национального движения.»^{7/14}

3. Различие в географическом расположении татарских и башкирских земель.

Татарские земли находились в глубине Империи, и они не граничили ни с одним национальным окраинным регионом, тем самым татарам было трудно чисто географически объединиться с

каким-либо пограничным тюркским народом. Башкирские же земли располагались очень близко (50 км.) к границе казахских земель, тем самым улучшалась вероятность союза с казахами.

4. Различие в характере расселения татар и башкир в Российской империи

Известно, что татары даже на своих коренных землях не составляли подавляющего большинства населения, а в других губерниях они составляли незначительное меньшинство. Другими словами, татары в основном жили дисперсно.

Башкиры же на территории Малой Башкирии составляли подавляющее большинство населения.

5. Различие в культурном и образовательном уровнях татар и башкир

По некоторым косвенным сведениям, можно предположить, что широкие слои средней татарской интеллигенции в годы буржуазной и особенно социалистической революций считали, что равенство в законе с русской интеллигенцией они, в общественной и культурной жизни будут с ней на равных. При дисперсном расселении главным оружием татар были интеллект, организованность и высокие моральные качества. (Конечно, они не могли предположить, что уже через 20 лет, большая часть татарской элиты в Татарстане будет физически уничтожена по приказу Москвы. Но в 1917 г. они думали иначе).

Джамал Валиди пишет о татарской интеллигенции того периода: «Эту часть (средней и низшей татарской — Р.М.) интеллигенции мало интересовала высокая политика, и поэтому она больше и скорее поддавалась влиянию Октябрьской революции ... Ведь фактическое уравнение их с русской интеллигенцией совершилось только после Октября. И потому большинство средней и низшей интеллигенции из татар не симпатизировало чехословацкому перевороту.»^{8/156}

Сила же башкир была не в их медресе и интеллигенции, а в их обладании землей, в статусе большинства башкирского населения на своей исконной земле, в военной организованности и готовности башкирской элиты военным путем добиться независимости.

На мой взгляд самыми важными факторами, лежащими в основе противостояния татар и башкир, были 4-й и 5-й факторы.

Анализ разворачивавшихся исторических событий с 1905 года, с первых съездов «Союза мусульман» до начала 1918 года, показывает, что в 1905—1907 гг. татары были явными гегемонами в национально-демократическом движении. Но затем после

1907 года и до 1918 года прошли Балканская война, 1-я Мировая война, осуществлялась переселенческая политика Столыпина, произошло восстание казахов в 1916 году. Все эти события повысили национальное самосознание тюрок Туркестана и Башкурдистана, но татарские лидеры и в 1917 году по инерции продолжали считать себя непрекаемыми лидерами и не учитывали вышеуказанных изменений. Возможно, задним числом и легко советовать, но татарским лидерам надо было проводить политику объединения с учетом сохранения национальных особенностей других народов, в частности башкир, учитывая их возросшее национальное самосознание.

Ошибкой же башкирских лидеров было присоединение Уфимской губернии к Малой Башкирии, так как в этом случае процентное соотношение башкир относительно всего населения Большой Башкирии резко уменьшалось и одновременно татарский народ оказывался разделенным на 2 республики. Как говорится Москва убила сразу двух зайцев: татарского и башкирского. Единственным выходом из сложившейся ситуации даже сейчас я считаю создание конфедерации двух государств: Татарстана и Башкортостана.

Примечания

- ¹ Фахрутдинов Р.Р. Материалы и документы по истории общественно-политического движения среди татар (1905—1907). — Казань, 1992.
- ² İlgar Ihsan. Rusya'da birinci musliman kongresi tutanakları. Ankara: Kultur bakanlığı, 1990.
- ³ Исхаков Д.М. Проблемы становления и трансформации татарской нации. — Казань, 1997.
- ⁴ Айда Адиле. Садри Максуди Арсал. — М., 1996.
- ⁵ Валиди (Тоган) Заки. Воспоминания (книга 1-ая). — Уфа, 1994.
- ⁶ Исхакый Гаяз. Гомэр бæk Тәңреколый вафат // Эхо веков. — 1997, № 3/4 (Казань).
- ⁷ Ишемгулов Н.У. Башкирское национальное движение (1917—1921 г.): Автореф. дис... канд. историч. наук. — Уфа, 1996.
- ⁸ Валиди Дж. У меня разногласия с совладельцем (публикацию по архивным материалам подготовил зам.директора ЦГА РТ Рахимов Сулайман) // Эхо веков. — № 1/2 1996 (Казань).

Булат Султанбеков **ГАЯЗ ИСХАКИ О СУДЬБАХ МУСУЛЬМАН РОССИИ**

Первая мировая война привлекала особое внимание к национальным проблемам в воюющих странах. Тем более, что в ней участвовали многонациональные империи — Австро-Венгрия, Великобритания, Россия, Франция и Турция. Учитывая многие кон-

фликтные ситуации, возникшие или добавленные к ранее существовавшим, и Госдума, и правительство были вынуждены уделять все большее внимание этой проблеме. От ее разумного решения во многом зависела судьба государства при любом исходе войны.

Одной из попыток привлечь внимание общественности и власти к усложняющейся национальной атмосфере в стране (появление огромной армии беженцев в центральных районах, в том числе и национальных, погромы в мусульманских городах и селениях, через которые проходили наступавшие русские войска в Закавказье, непрекращающиеся волнения в Средней Азии, рост антисемитизма, оживление прибалтийского сепаратизма и др.) стало создание беспрецедентного для империи журнала «Национальные проблемы», начавшего выходить в Москве в 1915 г. с объявленной периодичностью 24 номера в год. Он был задуман как независимое общественно-политическое издание, призванное обеспечить диалог между нациями и народностями страны и наметить пути выхода из кризиса. Редактором журнала стал М.Г.Сивачев, издателем — З.М.Зильберберг, его инициатором и идеяным вдохновителем был известный ученый-гуманистарий, один из последних энциклопедически образованных российских интеллектуалов — академик Ф.Е.Корш, умерший накануне выхода в свет первого номера. В число 122 авторов и струдников были включены многие видные политические деятели, литераторы, учёные: академики К.Арсеньев, И.Бунин, профессора М.Грушевский, А.Крымский, В.Бартольд, И.Лучинский, политические деятели С.Крым, С.Петлюра, В.Обнинский, Я.Тенисон, писатели Л.Андреев, Д.Мережковский, З.Гиппиус, Е.Чириков, К.Тренев, Н.Телешев и др. Туркские народы были представлены именами А.Топчибашева, А.Цаликова, А.Ширинского, У.Кубатиева. Среди них был и Мухамед-Гаяз Исхаков, редактор быстро набиравшей популярность газеты «Ил». Предусматривалось тесное сотрудничество журнала с мусульманской фракцией IV Думы и другими депутатами, представлявшими национальные регионы. В числе будущих авторов намечены и депутаты прошлых Дум — С.Максуди, К.Хасанов, З.Рамеев (Дэрдмэнд). Весьма интересна идеальная направленность и содержательная часть журнала, объявленная в первом номере: выяснение гражданских и национально-культурных интересов населяющих Россию народностей, широкое ознакомление русского общества с жизнью отдельных национальных групп и научно-теоретическая разработка национальных вопросов. Ряд положений этого документа звучит весьма актуально и для нашего времени: освобождение угнетенных народностей, лишенных политической самостоятельности, Россия как гарант синтеза между интересами

государственности и правами составляющих ее национальных меньшинств, обязательность знания и учета этих факторов всеми государственными и общественными деятелями, партиями и организациями, признание за всеми без исключения народами права национально-культурного самоопределения. В целом эта платформа журнала производит впечатление программы будущей, скажем так, «разумно-демократической» партии, осуществление которой спасло бы страну от многих бедствий, обрушившихся на нее через полтора года. Но произошло то, что случилось. К сожалению, наблюдая сегодняшние события, вспоминаешь скркастическую мысль В.О.Ключевского о том, что история никого ничему еще не научила. Нас-то уж точно!

Первый номер журнала вышел в мае 1915 года. В числе многочисленных статей и других материалов, дающих довольно объективную картину многообразной жизни народов страны от поляков на западе и до народностей севера и Дальнего Востока, опубликована и статья Гаяза Исхаки «Мусульмане России». Она практически неизвестна исследователям и представляет большой интерес своим четким изложением взгляда значительной части мусульманской общественности на судьбы России в переломную эпоху. Судя по подробной библиографии произведений Г.Исхаки, приведенной в книге А.Сахапова «Исхакый һәм XX гасыр әдәбияты» — пожалуй, наиболее полном на сегодня труде о великом писателе, его первая публикация на русском языке состоялась в 1914 году, однако это был перевод с татарского. Данная же статья, очевидно, первая оригинальная работа Г.Исхаки, написанная на русском языке и представленная общероссийскому читателю.

Гаяз Исхаки пишет как всегда образно и остро. Напоминая о духовном мире мусульманского населения и его исторических судьбах, писатель отмечает: «наша песня и музыка выдержала многовековой натиск иранской поэзии, наш язык не капитулировал перед богатым и красивым арабским языком, несмотря на громадное и культурное и религиозное значение последнего в мусульманском мире, национальный характер остался неизменным под влиянием эластично-ассимилирующего славянского влияния». Говоря о роли мусульманской интеллигенции, он подчеркивает, что велика ее роль в развитии добрососедских отношений между различными народами империи на почве взаимного понимания и взаимного уважения. Наверное, эта задача не менее актуальна и для нашего времени и касается всех народов бывшего СССР и Российской Федерации. И в этом смысле Гаяз Исхаки — наш современник, тем более, что его прогноз неминуемого распада

«красной империи», равно как и пророческое предвидение Мирсаида Султан-Галиева о крахе «панруссизма» как основы и краеугольного камня создания СССР», оправдались. Однако даже они вряд ли могли представить все то, что обрушилось на советское общество в период его распада. И в этой связи, наверное, надо признать правду русского философа консервативного толка К.Леонтьева, заметившего еще в 19 веке, что Россию, очевидно, не минует поветрие социализма и коммунизма, но это еще понятно, другое придет, когда страна начнет из этого состояния выходить.

Габделбәр Фәйзрахманов

**САДРИ МАКСУДИ ҺӘМ ТАТАР
МИЛЛИ-АЗАТЛЫҚ ХӘРӘКӘТЕҢЕЦ
ДӘҮЛӘТЧЕЛЕКНЕ ТОРГЫЗУ ӨЧЕН ҚӨРӘШЕ**

Татар халкының өлкән галиме, сәясәтчесе һәм милләтпәрвәрләреннән берсе булган Садри Максудиң эшчәнлеге, гыйльми, сәяси, тарихи мирасы татар галимнәре тарафыннан әлеге аз өйрәнелгән. Аның тормышының иң озын өлеше — 1906 елдан 1918 елга кадәр Казан чорын чагылдырган чыганаклар һам материаллар Казан, Мәскү, Петербург архив тупланнарында. Шул елларда чыккан күп санлы газета һәм журналларда тупланган.

Һәрбер олы тарихи шәхес актив жәмәгать эшлеклесе кебек Садри Максудиң эшченлегенә дә аерым анлашылмаган моментлар булуы мөмкин. Әмма моңа һич тә гажәпләнергә кирәкми. Рәсәйнен кин мәйданнарына сибелеп яшәгән татар халкының милли проблемаларын хәл итәргә тарих бик тә аз вакыт бирә. Ел ярым вакыт эчендә урыс самодержавиесе изүе большевиклар диктатурасы белән алмашына. 1917 елның яз, жәй, көз айларында вакыйгалар шул кадәр тиз үзгәрә, берсен аңлап, хәрәкәткә керешкәнче, икенчесе, өченчесе халық өстенә өелеп килә. Милли-азатлык қөрәше яңа шартларда бара. Татарга каршы торучы көч бер генә түгел, аларның гамәл-ысуллары да төрле: урыс шовинистлары ачыктан-ачык һөжүм итәләр, большевиклар, изелгән халыклар, «хезмәт ияләрен» яклаучы булып тозак коралар. Кызғанычка каршы, милләтбезнең бу тозакка әләгеп, үз халкына зарар салган вәкилләре дә булган бит. Садри Максуди һәм башка милләтпәрвәрләргә берьюлы берничә юнәлештә қөрәшергә туры килә. Аннан кайбер тарихи вакыйгалар, факторлар, лампаның яктысы узеннән бераз ераграк төшкән кебек, вакытлар үткәч ачыграк күренә һәм аңлашила.

Миллэт Мәҗлесе сессиясендә игълан ителгән Татар дәүләтенәң президенты һәм хөкүмәт житәкчесе булган Садри Максудиң киләчәк ижтимагый-сәяси эшчәнлеге нигезе булып торган факторларга тукталып китү кирәк булыр.

Яшь Садрига узеннән 10 яшькә олы абыйсы, соныннан татарның мәшһүр галиме, яна заман татар мәгърифәтен яна баскычка күтәрүче Һадиңың йогынтысы зур була. Бу бигрәк тә белемгә омтылу, төрки-ислам бердәмлекен саклау һем көчәйтү, телләр өйрәнергә игътибарда чагыла.¹

17 яшьлек Садри 1895 елда Һади абыйсы белән Кырымга килеп Исмәгыйль Гаспралы белән очраша. Бер елдан артык шунда яшәү һәм уку чорында Садри бу олы төрки шәхеснең «телдә, фикердә, эштә берлек» дип бөтен төркиләргә әйткән сүзләрен тормыш кагыйдәсе итеп кабул итә. Гаспралының төркиләрне уяту, туплау, берләштерүгә юнәлтелгән ашкынулы эшчәнлеге анда төрки уты кабыза.²

Садри Максудиң сәяси осталыгы Бөтөнрәсәй мөсслеманнарының 1906 елда узган II һәм III — корылтайларында катнашу, аларның каарларын тормышка ашыруда, II һәм III Дәүләт Думасы депутаты булып 5 ел эшләү дәвамында, беренче татар сәяси фирмасе «Иттифак» житәкчеләренә берсе буларак эшчәнлегендә, кадетлар партиясе фагыйлияте дә һәм шәхси адвокатлык хезмәтендә чарлана, һәм ул Рәсәйнен 100 дән артык кавем, милләтенен язмышын билгеләгән 1917 елга шактый зур сәяси көрәш тәҗрибәсе, зур гыйльми хәзинәсе булган, берничә телдә иркен сөйләшә белуче хокукчы, сәясәтче һәм милләтпәрвәр булып килеп керә.

1917 елның февраленнән алып 1918 елның башына кадәрге чор татар халкы өчен соңғы биш гасырга якын дәвердә сәяси, икътисади, милли һам рухи коллыктан котылу өчен көрәштә зур мөмкинлекләр булган вакыт. Риза Фәхретдиновның «Шура» журналы 1917 елның март санында: «Революция булды. Төшерелгән иске хөкүмәт урынына яңа, бөтенләй башка нигездә төзелгән хөкүмәт килде. Бу дөньяда кеше өчен деспотизмнан котырудан да зуррак шатлык, бөек азатлыктан да олырак игелек юктыр. Бу көнгә кадәр Рәсәй халыклары яклаучысыз, ярдәмчесез кала иделәр, хәзәр алар үз эшләрен үзләре теләгәнчә каарлыйк ирекле булдылар», — дип язды.

1917 елның февраленә халкыбызының милли-азатлык көрәшен житәкләрлек лидерлары — юлбашчылары, дәүләтчелекне торғызу идеяләрен яктыртучы 70 ләп газетасы, дистәгә якын журналы һәм авылда да, шәһәрдә дә аларны алдырып, ул фикерләрне яклаучы укуучысы була.³ Милли, рухи, икътисади изүнен һәр

төрөн татыган татар дөньясы февральдән соң дәррәү кайның башлый, үз ирке өчен, колониализмга каршы көрәшкә күтәрелә.

Татар халкының Рәсәй колониаль изүеннән, эксплуатациясенән котылу омтылышы шул кадәр көчле була, шәһәрләрдә генә түгел, ин өрак татар авылларында да халык азатлык өчен көрәшкә күтәрелә, аларда һәртөрле жыелышлар, митинглар оештырыла.⁴

Әмма шул кадәр әзерлек белән дә 1917—1920 елларда татар халкы дәүләтен торғыза алмады. 1920 елда төзелгән автономияле Татарстанга коммунистлар партиясе һам аның тоталитар режимы астында яшәгән совет власте дәүләт дәрәжәсенә күтәрелергә ирек бирмәде.

Социаль-икътисади үсешнең татарга караганда түбәнрәк баскычында торган халыклар шул чорда, хокуклары қысылганрак булса да, дәүләтле булдылар, хәзерге көндә алар үз сувенитларын, бәйсезлекләрен ныгыталар.

Бүгенгә көндә дә безнен дәүләтебез юк. Моны Татарстанның житәкчеләре үз чыгышларында:»Без бәйсезлек турында уйламыйбыз», «Безнен сувенитның милли тәсмәре юк» дип һәрдайм раслап торалар.

Нигэ шулай үк килеп чыкты соң? Бу тарихи язмышыбызның миһербансызыгымы? Эллә миллитебезнән, аның азатлыгы өчен көрәшучеләрнәң ялгышымы?

1917 елның февраленә кайтып, тарихи вакыйгаларга игътибар итик, аларның ин әһәмиятлеләрен күздән кичерик.

1917 елның марта ында Казанда митингта Мәселман коллегиясе төзелә, соныннан ул Милли Шура итеп үзгәртелә, аның рәисе итеп Фуад Туктаров сайланы. Милли Шура тирәсенә татар халкының төрле катлауларының ин актив өлеше туплана. Милли Шура үзенең таләпләрен төзеп, Вакытлы хөкүмәткә һәм халыкка житкерә. Төп таләпләрнәң берсе Рәсәйне федератив республика итеп төзөргә, азчылык миллитләргә хокуклар бирергә. Шулай ук Мәскәүдә Бөтөнрәсәй мәселманнарының корылтаен үткәру таләбе дә куела. Милли Шура Казанда үз бүлекләрен булдыра.⁵

Милли Шура төзелеп бер ай үткәннән соң Казанда Мулланур Вахитов эсерлар ярдәме белән Мәселман социалистик Комитеты төзи. Аның нигезе итеп эсер Шәһит Әхмәдиев оештырган приказчиклар союзы алына. Мәселман социалистик комитетының сәяси таләпләре большевикларның белән тәңгәл килә дип әйтерлек. Большевиклардан аермалы буларак, МСК миллитләрнәң үз билгеләнүен яклый. Аерма шунда гына диярлек була. Үзенең сәяси составы буенча МСК бик чуар була — анда большевиклардан башка барлык сәяси көчләр керә. Властьлар тарафыннан Казан большевиклар оешмасы туздырылган

була, шуна күрә 1917 елның язында Казанда большевиклар булмый диярлек.⁶

Милли оешмалар бер үк вакытта гаскәрләр арасында эш башлый. Армиядә мөсельман хәрби комитетлары төзелә. 16 марта Казанда Гарнизон мөсельман хәрби комитеты — Хәрби Шура төзелә.

Март ахырында Мәскәүдә мөсельман студентлар корылтае үткәрелә. Корылтай карапында «Рәсәйне демократик республика итеп игълан итәргә, сугышны контрибуциясез туктатырга, 8 сәгатьлек эш көне кертергә» дигән таләпләр куела.

1917 елның март-апрель айларында Садри Максуди Петроград-ка китеп, Бөтенрәсәй мөсельманнары корылтаен әзерләү һәм кадетлар партиясе съездын үткәрудә катнаша.⁷

Милли матбугатта Мөсельманнар корылтаена әзерлек эше кин яктыртыла. Бөтенрәсәй мөсельманнары корылтаена кадәре, ана әзерлек уңаеннан, 1917 елның апрелендә Уфада һәм Казанда мөсельманнарың губерна корылтайлары уза. Боларда төп мәсьәлә итеп милли үзбىлгеләнү карала, һәр ике корылтайда да территориаль мохтарият түгел, Милли-мәдәни мохтарият төзөргә дигән карар кабул ителә.⁸

Бөтенрәсәй мөсельманнарының Мәскәүдә 1—11 майда үткәрелгән 1 корылтае турында фәнни матбугатта күп язылды. Бу корылтайда төп мәсьәлә — Рәсәйнен дәүләт төзелеше турында докладны осетинлы мөсельман Әхмәт Цаликов ясый. Аның докладында Рәсәйнен федерация дә, конфедерация дә була алуы, мөсельманнарың территориаль мохтариаты, аларның дәүләт төзү мөмкинлеге кискен кире кагыла. Рәсәйнен федератив төзелешенә каршы, мөсельманнарың территориаль автономиясенә каршы дистәгә якын аргумент китереп, Ә.Цаликов Рәсәйнен киләчәген бердәм, — унитар парламент республикасы булуда күрә. Ул төп бурыч итеп ислам чатыры астында бердәм ислам милләтө төзүне куя. Ә.Цаликов Австрия социал-демократлары Otto Бауэр, Шпрингер, Реннерның дөньяның бер генә илендә дә тормышка ашмаган Милли-мәдәни мохтарият (МММ) теориясен Рәсәй мөсельманнарының милли үзбىлгеләнүенен, азатлыгының бердәнбер ысулы итеп тәкъдим итә.⁹

Әзербайжанлы Рәсүлзадә, Зәки Вәлиди, Абдулла Сөләймани, Фуад Туктаров, Фатих Кәrimi, казах Досмухаметов Рәсәй мөсельманнарына ин кулай үзбىлгеләнү юлы туфраклы (территориаль) мохтарият, э Милли-мәдәни мохтарият сайлау дөрес түгел дип, Ә.Цаликовның Рәсәй дәүләт төзелеше турындагы концепциясенә кискен отпор бирдөләр.

Рәсәйнен киләчәктә федерация тәртибендә төзелешен, мөсельманнарга туфраклы мохтарият төзелешен яклап корылтайның 446

делегаты, каршы 271 делегат тавыш бирде. Шулай итеп делегаттарның күпчелеге төркиләрнең үз автоном дәүләте булуын яклавы. Россиядән аерылып чыгу турында корылтайда сүз булмады. Каарда таралып яшәгән, төп территорияләре булмаган милләтләр Милли-мәдәни мохтарият төзи алалар дигэн жөмлә дә бар.¹⁰

I Мөселман корылтае эшендә, Вакытлы хөкүмәт төзегән Төркстан белән идарә иту комиссиясе составында Ташкентка китү сәбәпле, Садри Максуди катнаша алмый. Эмма ул корылтайда сайланган Милли Шура составына кертелә. Кайтуга ул Милли Шура эшенә чума, аның төп лидеры булып китә. 1917 елның 25 июнендә булган утырышта Садри Максуди Бөтөнрәсәй мөселманнының корылтаенда кабул ителгән каарны ялгыш дип санавын, ләкин күпчелек иркенә күшүләп, ул каарны үтәү өчен тырышачагын белдерә.¹¹

Милли Шура Рәсәйдәге сәяси вәзгыйтнең кисkenләшә баруын күреп, Бөтөнрәсәй мөселманнының II-корылтаена әзерләнә. Ко-рылтайга әзерлек чорында Садри Максуди Эчке Рәсәй hәм Себер мөселманнының Милли-мәдәни мохтариите концепциясен, мохтариятнең конституциясен эшли, аны бастирып мәхәлләләргә тара-та. Татар милли-азатлык көрәш лидерлары нигездә МММ идеясе белән яшиләр, алар Рәсәйнең барлык мөселманныры төрки бердәмлек идеясен, Милли-мәдәни мохтарият концепциясен якларлар дип уйлыйлар, башка милли регионнардагы хәлне аңлат бетер-миләр. Төркстан, Башкортстан, Казахстан, Кавказ hәм Кырым мөселманнының үз делегацияләрен Бөтөнрәсәй мөселманнының 21 июльдә Казанда ачылган П-корылтаена жибәрмәүләренә борчылсалар да, бу хәлдән тиешле нәтижә ясамыйлар. Бу корылтай Татар корылтае булып уза.

Корылтайда Садри Максуди Милли-мәдәни мохтариятнең нык уйлап эшләгән концепциясе турында доклад ясый. Садри Максуди hәм Милли Шураның нык оештыру эше нәтиҗәсендә Казанда бу көннәрдә тагын ике корылтай — руханилар корылтае hәм хәрби мөселман корылтае уза. 22 июльдә шуши өч корылтайның берләштерелгән утырыши үткәрелә. Бу утырышта бик тантаналы шартларда Эчке Рәсәй hәм Себер мөселманнының Милли-мәдәни мохтариите игълан ителә.¹²

Июль ахырында Бөтөнрәсәй мөселманныры корылтаенда Милли-мәдәни мохтариятнең югары органы — Милләт Мәжлесе сайлау үткәрү турында каар кабул ителә. 50 мең мөселманнан бер депутат сайларга хәл ителә. Шунда ук сайлаулар үткәрү, милли эшләрне алып бару өчен Милли Коллегия тезелә, аның рәисе итеп Садри Максуди сайланы.¹³

Милли мәдәният концепциясе буенча, дин, милли мәгариф, мәдәният эшләре милләтнең үз кулына күчә. Татар теле дәүләт

теле дәрәжәсенә күтәрелә. Бу әшләр өчен финансны Үзәк хөкүмәт бүләп бирергә тиеш була. Моның өстенә мөсельманнар мохтарият казнасына милли салым түләргә тиеш булалар. Шовинистик Рәсәй шартларында, беркайчан да законнар нигезендә яшәргә өйрәнмәгән Рәсәй шартларында моның мөмкин түгеллеген татар милли-азатлык көрәше житәкчеләре аңлап бетермиләр. Бер көне елга тиң булган вакыт уза, форсат кулдан ычкына бара.

Садри Максудиның, ул житәкләгән Милли Коллегиянең зур тырышлыгы белән Милләт Мәҗлесе сайланы, 17 ноябрьдә Милләт Мәҗлесе казнасына бер миллионнан артык акча жыю оештырыла.

Әмма бу чорда Рәсәйдә, шул исәптән Уфа, Казан губерналарында вакыйгалар язғы ташкын кебек берсе өстенә икенчесе өелеп киләләр. Төрки дөньяда хәлләр үзгәрә. 15 ноябрьдә Башкортстан, 10 декабрьдә казахлар һәм 27 декабрьдә Төркстан территориаль автономия игълан итәләр.¹⁴

Милли үзбилгеләнү, федератив дәүләт төзүнең төп дошманы булган большевиклар 1917 елның язында һәм жәй башында Казанда булмыйлар диярлек, әмма РСДРП(б) житәкчеләре Казандагы вакыйгаларга беренче дәрәжә игътибар бирәләр. Мәскүдән вәкилләр жибәреп, эшчеләр арасыннан большевиклар санын үстерәләр. Июльдә Казанда 650 большевик була. Большевиклар, йогынтыларын көчәйтү өчен, гаскәрләр, эшчеләре советлар эченә үтеп керәләр. Татар большевиклары милли-азатлык хәрәкәтенә йогынтыларын көчәйтү өчен тырышалар.¹⁵

25 октябрьдә большевиклар властьне үз кулларына алалар, 26 октябрьдә власть большевиклар кулына төшә. Татар милли оешмалары большевикларның гамәлләренә нейтраль калалар.

1917 елның жәй-көзендә Бөтенрәсәй мөсельман Хәрби Шурасы кулында Идел буена һәм Урал буена урнашкан 50 меңле гаскәр, шул исәптән Казанда Хәрби Шурага ант иткән 20 мен, Уфада 10 мен гаскәри була. Бу көчләр фактта Казанда һәм Уфада икенче властьне тәшкил иткән. Ләкин Хәрби Шура Советларны танымый да, карши да чыкмый.¹⁶

Тик 12 ноябрьдә генә Казанда барлык милли оешмаларының кинәшмәсендә совет властен тану яки кире кагу хокукуы Уфада ачылачак Милләт Мәҗлесе сессиясенә биреләчәк дигән белдерү кабул ителә.¹⁷

РСДРП эшчәнлегенә беренче көненнән үк большевиклар милләтләрнән ассимиляциясе идеясен яклап, һәртөрле милли төзелешкә, федерациягә карши булалар, тик 1917 елның ахырында демагогик максат белән федерация сүзен куллана башлыйлар. 1917 елның 15 ноябрендә кабул ителгән «Россия халыкларының хокуклары декларациясе»ндә вәгъдә ителгән милли үзбилгеләнү

хокукуы 1918 елның 25 январенда кабул итегендө «Хезмәт иясе һәм эксплуатацияләнүче халыкның хокуклары декларациясе» үзбилигеләнү хокукуын тик Советларга гына калдырды. Татар халкы, шулай итеп, царизм коллыгынан большевиклар коллыгына күчә.

1917 елның 22 ноябрендә Уфада Милләт Мәжлесе сессиясе ачыла, сессия эшендә 96 депутат катнаша, барлык сайланган депутатлар санын Г.Баттал үз хезмәтендә 120 иде дип яза.¹⁹

Беренче көндә үк Милләт Мәжлесенең рәисе итеп Садри Максуди сайланы. Шулай үк Милли-мәдәни мохтариятнең Милли Идарәсе (хөкүмәт) рәисе итеп тә С.Максуди сайланы.

Милләт Мәжлесе сессиясе нигездә бер максат белән, Эчке Рүсия һәм Себер мөселманнарының Милли-мәдәни мохтариятиен тормышка ашыру, өчен чакырыла. Садри Максудиның доклады да, кабул итегергә тиешле документ проектлары да шул проблемага багышланган була. Эмма Милли Мәжлесенең туфракчылар фракциясенә кергән депутатлары көн тәртибенә туфраклы (террито-риаль) мохтарият мәсьәләсен көртүгә ирешәләр.

Татар милли хәрәкәтендә Милли-мәдәни мохтарият һәм туфраклы мохтарият турында бәхәс 1917 елның февраленнән соң бер дә тыныч тормый. Милләт Мәжлесенә сайлаулар вакытында бу бәхәс тагын да кыза, Милли-мәдәни мохтариятне яклаучылар Рәсәй унитар дәүләт булып, анда милли автономия генә булырга тиеш дип үйләйлар; туфраклы мохтариятләргә, төрки халыкларның аерым дәүләтләренә бүленсәк, төркиләр арасында бердәмлек бетә дип үйләйлар. Татар буржуазиясенең, бигрәк тә аның Казан губерна-сыннан читтә эш итүчеләре, бу мәсьәләдә карашы территориаль автономия яклы булмый, аларның күпчелеге татарларның территориаль автономиясе сәүдә һәм сәнгать өчен тар булыр дип шүрли.

Ә башка төрки халыклар милли хәрәкәте нигездә туфрак мохтариите яклы булды. Татар милли-азатлык көрәше житәкчеләренең барысы да, әлбәттә, Милли-мәдәни мохтариятне якламый. Фуад Туктаров, Ильяс Алкин, Абдулла Сөләймани, Фатих Кәrimi h.b. Бөтөнрәсәй мөселманнарының 1-корылтаенда үк татарлар өчен территориаль мохтариятне яклап чыкканнар иде.²⁰ Милләт Мәжлесе депутатларының яртысы төркичеләр, ягъни милли-мәдәни мохтарият яклылар иде. Сесиядә төркичеләр аерым фракция булып оешалар, алар арасында утызлап мулла, татар буржуазиясе вәкилләре, татар интеллигенциясенең бер өлеше була. Фракциянең житәкчеләре Садри Максуди, Гаяз Исхакый, Биниәмин Әхтәмов була.

Туфракчылар фракциясе, ягъни татарның жирле мохтариите яклы депутатлар Милләт Мәжлесе составының шулай үк яртысын тәшкил итәләр. Житәкчеләре Фуад Туктаров һәм Галимҗан

Ибраһимов, туфраклы мохтариятнен концепциясен эшләүче Миллэт Мәжлесе депутаты булмыйча, кунак сыйфатында чакырылган студент Галимҗан Шәрәф була. Туфракчылар нигездә хәрбиләр, студентлар, яшь язучылар, татар интеллигенициясенең бер өлеше була.²¹

Көн тәртибенә өстәп кертелгәнгә, Галимҗан Шәрәф төрки-татарларның территориаль мохтариите турында доклад белән чыга hәм Идел-Урал штаты исемле автономияле республика төзү кирәклеген дәлилләри. Фракцияләрнен кочләре тигез булуга карамастан, бу доклад Милли Мәжлестә фикерне нык үзгәртә hәм депутатлар күпчелек тавыш белән Идел-Урал штаты төзөргә дип карар кабул итәләр. Штатның чикләре дә билгеләнә. Ул терриориядә 7.063 мең кеше яши, шуннан төрек-татарлар 3690 кеше, ягъни 51 процент, урыслар 2700 мең чуашлар 256 мең, марилар 127 мең, hәм 200 мең башка халыклар, барлык урыс булмаган халыклар 72 процент була.

Идел-Урал штаты турындагы карарны кабул итү, сессия документларында алай дип язылмаса да, фактта Милли-мәдәни мохтариияттән баш тарту иде. Идел-Урал дәүләтен игълан итүне әзерләү өчен сессиядә 8 кешелек комиссия төзелә. Идел-Урал дәүләте исеменнән Версаль солых киңәшмәсендә катнашу өчен өч кешелек делегация: Садри Максуди, Гаяз Исхакый, Гомер Терегулов сайланы.²²

Милли Мәжлес сессиясе барган чорда Рәсәйдә большевиклар власте ныгый бара. Шуны исәпкә алып, Идел-Урал штатын игълан итүне оештыру өчен, Казанда 1918 елның 8 январенда П-мөселман хәрби корылтае эшли башлый. 8 кешелек комиссия дә шунда килә. Эле бу көннәрдә Уфада да, Казанда да Хәрби Шураның реаль көче, аның кулындагы гаскәрләре була. Әмма Идел-Урал штатын игълан итү большевикларны шәбәгә сала, Петроградта да, Казанда да бу дәүләтне булдырмау өчен чаラлар күрелә. Казан большевиклары хәрби корылтай эшенә тыгылалар, татар большевиклары М.Солтангалиев,, С.Сәетгалиев, К.Якуб, Я.Чанышев, Н.Алиев, И.Әхтәмов h.б. ярдәмендә провокацияләр оештырып, корылтай житәкчеләрен кулга алып, аның эшен өзәләр. Татар милли оешмалары 1 мартка билгеләнгән Идел-Урал штатын игълан итүне өзелүен күреп Татар республикасы игълан итәләр. Ләкин Казан большевиклар оешмасы Кызыл Гвардия hәм Мәскәүдән маҳсус чакырылган гаскәрләр көче бу республиканы да булдырмыый калалар. Шулай итеп, Идел-Урал штаты да, Татар республикасы да төзелми кала.

Казанда хәрби корылтай эшнәндә кыенлыклар башлангач, Садри Максуди тәкъдиме белән Миллэт Мәжлесе 52 көн эшләгәннән соң май аена кадәр үзенең эшен туктату турында карар кабул

итә.²³ Ләкин Милләт Мәжлесе эшен дәвам итә алмый: кайбер чыганаклар буенча 1918 елның 12 апрелендә кайберләре буенча 21 апрелендә аның эше туктатыла.²⁴ Шул елның жәндә Милләт Мәжлесенең «Кече Милли Идарә» төзелеп, эшен 1919 елның язына кадәр Казахстандагы Кызылъяр (Петропавловск) шәһәренә күчеп эшли, совет органнары ныгый башлагач, ул да таркала.²⁵

Шулай итеп, зур тарихи мөмкинлекләр булуға караастан, Милли-мәдәни мохтарият идеяләре белән артык дәрәҗәдә мавыгып, вакытны һәм форсатны кулдан ычкындыру, артык салмак хәрәкәтләнү сәбәпле, татар милли-азатлык көрәшне 1917—1918 елларда үзенең дәүләтчелеген торғыза алмады. Идел-Урал штаты соңга калып игълан ителде, ул игълан ителгәч тә, бу каарны тормышкан ашыру очен 1917 елның ноябрь ахырында һәм декабрь ае буенча бер нинди оештыру эше башкарыйлы. Бу татар милли-азатлык көрәшенең 1917 елдагы зур тарихи һәм сәяси хатасы була. Бу хәл татар халкын, иллюзияләр белән алданып, дәүләтчелекне торғызу очен турыдан-туры көрәш алыш барудан читләштерде. Моны татар милли-азатлык көрәш житәкчеләренең бер өлешенең дәүләтчелекне торғызуның әһәмиятен, котылгысыз кирәклеген аңлатп була.

Садри Максуди 1919 елда Финляндия һәм Германия аркылы Парижга килеп, Милләт Мәжлесенең тапшыруы буенча Версаль солых договоры киңәшмәсе эшендә катнаша, АКШ һәм Франция вәкилләре белән очрашып, Эчке Рәсәй һәм Себер мөселманнары Меморандумын (татарларның милли таләпләрен) тапшыра, сөйләшүләр алыш бара. Эмма Меморандумда Идел-Урал штаты турында түгел, һаман да шул татарларның Милли-мәдәни мохтарияте турында сүз бара. Э Милләт Мәжлесе Версальга өч кешелек делегацияне нәкъ Идел-Урал дәүләтә вәкилләре итеп билгеләгән иде. Версальгә Гаяз Исхаки соңга калып килә, а Гомәр Терегулов урынына Кече Милли Идарә Фуад Туктаровны жибәрә. Соң килү сәбәпле соңғы икесе әллә ни эшчәнлек күрсәтә алмыйлар.

Гаяз Исхакый Варшавада, Берлинда һәм Төркиядә иммиграциядә яшәгәндә татарларның территориаль дәүләтә Идел-Уралны пропагандалап гажәп зур эш башкара. Садри Максуди да Төркиядә милли проблемалар буенча язган фәнни хезмәтләрендә федератив дәүләт төзелеше проблемаларын тирәнтен тикшерә, ул бу турыда язмаса да, 1917 елдагы карашларыннан инде күпкә алга китә.

1988 елда торғызылган татар милли-азатлык көрәшне үзенең эшен беренче көннән үк татар дәүләтен торғызу таләбе куюдан — Татарстанга союздаш республика статусы таләп итүдән башланды. Халық массаларын дәүләтчелекне торғызу очен көрәшкә туплап, татар милли-азатлык көрәшне оешмалары 1990 елның 30

августында Татарстанның дәүләт статусы турында Татарстан Республикасы Югары Советында Декларация кабул итүгә иреште. 1991 елда Татарстан Республикасы президентын сайлау үткәрү, 1992 елның мартаында Татарстанның дәүләт статусы турында Референдумда уңай нәтижәләргә ирешү һәм шул елның ноябрендә Татарстан Конституциясен кабул итү татар милли-азатлык көрәшенен зур уңышы булды.

Искәрмәләр

- ¹ Айда А.. Садри Максуди Арсал. — Мәскәү, 1996. — 204 б.
- ² Шунда ук. — 26 б.
- ³ Исхаков С.М. Примечания к книге Айда А. Садри Максуди Арсал. — М., 1996. — 318 с.
- ⁴ Давлетшин Т. Советский Татарстан. — Лондон, 1974. — 8 с.
- ⁵ Шунда ук. — 51 б.
- ⁶ Шунда ук. — 52 б.
- ⁷ Шунда ук. — 7, 60 бб.
- ⁸ Шунда ук. — 53 б.
- ⁹ Busrada birinci musulman kongresi. Ankara, 1990. — 130 б.
- ¹⁰ Шунда ук. — 288 б.
- ¹¹ Известия Всероссийского мусульманского совета. — Петроград, 1917. 28 июля, 4 августа.
- ¹² Исхакый Г. Идел-Урал. — Чаллы, 1992. — 37 б.
- ¹³ Давлетшин Т. Курсәтелгән хезмәт. — 24 б.
- ¹⁴ Давлетшин Т. Шунда ук. — 170 б.
- ¹⁵ Ионенко М. Тагиров И.Р. Октябрь в Казани. — Казань. — 270 с.
- ¹⁶ Давлетшин Т. Курсәтелгән хезмәт. — 36 б.
- ¹⁷ Шунда ук. — 250 б.
- ¹⁸ Баттал Г. Казан төркиләре. — Казан, 1996. — 227 б.
- ¹⁹ Шунда ук. — 149, 150 бб.
- ²⁰ Busrada birinci musulman kongresi... — 150 б.
- ²¹ Баттал Г. Курсәтелгән хезмәт. — 150 б.
- ²² Шунда ук. — 153 б.
- ²³ Айда А. Курсәтелгән әдәбият. — 115 б.
- ²⁴ Исхаков С.М.. Курсәтелгән хезмәт. — 307 б.
- ²⁵ Баттал Г. Курсәтелгән хезмәт. — 151—152 бб.

Хабутдинов А.Ю.

САДРИ МАКСУДИ О МЕХАНИЗМЕ ОРГАНИЗАЦИИ ВЛАСТИ В ТАТАРСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Садри Максуди известен как создатель культурно-национальной автономии татарской нации, ее правительства (Милли Идарә) и парламента (Милләт Меджлисы). Сам факт подобной организации свидетельствует о глубоком учете и знании со стороны Максуди опыта Австро-Венгрии и младотурецкой Турции, а также о глубоком понимании им реалий татарского общества.

Напомним, что Казанские съезды июля 1917 г. (мусульманский, военный и духовенства) создали правительство культурно-национальной автономии и окончательно сформировали татарскую доминанту национального движения. Его наиболее активными центрами стали представительные и исполнительные органы национально-культурной автономии. Если в мае-июле 1917 г. религиозные и светские структуры сосуществовали параллельно, то в июле 1917 г. мuftият стал одним из назаратов (министерств) в правительстве автономии, что поставило духовную власть под контроль светской. Реальными органами власти стали Вакытлы Милли Идаре (Временное Национальное Правительство) и Милли Шуро (Национальные Советы) губерний и местные комитеты. Милли Идаре создается в составе 3 назаратов (министерств): Мәгариф (Просвещения), Малия (Финансового) и Диния (Религиозного). Диния Назарат полностью сохраняет свою структуру. Два других назарата комплектуются из представителей: Мәгариф из «Укытучылар жәмғыятे» («Общества учителей»), Малия из буржуазии, прекрасно представленной на II Всероссийском Мусульманском съезде. 3 татарских центра: Казань, Уфа, Оренбург и Троицк имеют своих представителей в каждом из назаратов.¹

Для Максуди — бесспорного автора этой программы, это стало заключительным этапом его политической деятельности в татарском мире. Для лучшего понимания его перехода к данной программе обратимся к его предыдущим взглядам о системе организации татарского общества.

Садри Максуди был учеником Исмаила Гаспринского, другом и соратником Юсуфа Акчуры. Многочисленные документы показывают, что в период российской революции 1905—1907 гг. он всегда отстаивал их идеи, и в частности, идею о всероссийской религиозной автономии и единстве партии «Иттифак» и мусульманской парламентской фракции. Да и само введение только что вернувшегося в Россию политика в ЦК «Иттифака» и рекомендация его кандидатом для избрания во II Государственную Думу, произошло с благословения Гаспринского и Акчуры. В статье Зии Насыри в газете «Юлдуз» от 20 мая 1906 г. особо отмечалось, что Максуди является экспертом по вопросам истории религий и религиозным конфликтам.²

Впрочем, Садри Максуди как обладатель европейского правового образования, рассматривался и как оратор по правовым вопросам. На III Всероссийском Мусульманском съезде он выступил всего с одним предложением: наряду с Думой он предлагал создать в России Государственный Совет в России по примеру

швейцарского Совета кантонов. При этом от каждой нации избиралось бы равное количество депутатов. В ведение этой палаты переходили бы национальные и религиозные вопросы. Тем самым была выдвинута идея будущего «Совета Национальностей» или «Второй Палаты», как ее именовали в 1920-х гг. Идея встретила одобрение съезда, но была бесперспективной в тогдашних российских условиях.³

Во II Думе, печально прославившейся своими бесконечными словесными баталиями, которые, по мнению кадетов, были инспирированы полицией, Максуди фактически себя не проявил. Он был избран лишь в финансовую комиссию.⁴

Максуди показал себя жестким сторонником политической линии «Иттифака». В период II Думы проходили первые в татарском мире переговоры, определившие соотношение сил между партией и парламентской фракцией. Галимардану Топчибашеву было отказано в регистрации «Иттифака». Поэтому задачей стала концентрация политических сил вокруг Думской фракции. Было принято решение создать бюро фракции. За это ратовали представители Кавказа и Крыма, бывшие в меньшинстве в ЦК «Иттифака». Татары во главе с Садретдином Максуди и Мухаммед-Хасаном Сабири выступили против и добивались хотя бы временного сохранения программы «Иттифака».⁵

В итоге начались переговоры между бюро партии и фракцией. Была создана комиссия по согласованию, наметившая следующие цели:

- 1) Приведение в порядок дел «Иттифакы Муслимин»;
- 2) Принятие Устава;
- 3) Совместная работа с мусульманской фракцией Думы;
- 4) Подача консультаций и советов по делам, рассматриваемым в Думе;
- 5) Составление с фракцией законопроектов по вопросам, касающимся национальных и религиозных дел мусульман;
- 6) Рассмотрение правительстенных законопроектов, предлагаемых в Думу;
- 7) Помощь в поддержании связей между мусульманской фракцией и населением;
- 8) Контакты с прибывающими в Петербург представителями мусульманских регионов. Ознакомление с их положением и удовлетворение их потребностей.

К этому времени было сформировано и бюро фракции во II Думе под председательством Акрама Биглова, куда не попал Максуди. Развернулась дискуссия и о статусе фракции. Максуди, Алкин и Акчуря призывали к единству с кадетами. Депутаты же,

включая Биглова, Сыртланова, Хасанова и представителей Крыма и Кавказа, выступали за независимость. В итоге была создана комиссия для согласования, включавшая представителей партии и фракций в составе: Топчибашева, Биглова, Ханхойского и Хасмамедова, не приведшая к реальным результатам.⁶

Совместная программа «Иттифака» и фракции интересна тем, что она во многом послужила основой для деятельности бюро мусульманской фракции в 1916—1917 гг.

Звездный час Садри Максуди приходит в III Думе после Столыпинского переворота 3-го июня 1907 г. Из политической борьбы исключаются такие видные деятели как Юсуф Акчуря, Галимардан Топчибашев, Гаяз Исхаки, Галимджан Баруди и целый ряд других. С 1908 г. «Иттифак» уже фактически не существует. В III-й Думе побеждает дух национального единства и фракция окончательно становится на умеренно-либеральные позиции. Ее образуют лишь 8 депутатов вместо 29. Не забудем, что во II-й Думе существовала и «Мөселман хәzmәт тәифәсе» — «Мусульманская трудовая группа» в составе 6 человек. Максуди удается заручиться поддержкой престарелого лидера фракции — отставного гвардейского полковника Кутлуг-Мухаммеда Тевкелева. Максуди становится секретарем фракции, товарищем секретаря Думы и входит в президиум Думы. От имени фракции он отправляется в составе Думской делегации в поездку по Великобритании.

Наряду с финансовой комиссией он был избран в комиссию законодательных предложений. Максуди тем самым участвует в обсуждении всех законопроектов. Если ранее за исключением Казани, Заказанья и Крыма он был мало знаком с мусульманским миром России, то теперь он посещает его основные регионы. Максуди, выходец из семьи духовенства, ранее знакомый лишь с рядом представителей прогрессивных слоев, знакомится со всеми группами татарского мира. Если ранее в Париже он овладел наиболее передовыми методами общественных наук и искусством ведения полемики, то теперь он применил их на практике.

На протяжении всего срока созыва III-й Думы (1907—1912 гг.) лишь однажды рассматривался вопрос, непосредственно связанный с деятельностью Духовных Собораний: «Об изменении статьи 1368 Устава Иностраных Исповеданий относительно кандидатов на занятие магометанских духовных должностей в Таврической губернии.»⁷

В своем думском выступлении 11 января 1912 г. Максуди изложил наиболее целостную программу реформы Духовных Собораний, поэтому приведем здесь ее основные пункты:

«Пожелания мусульман могут быть приблизительно сведены к десяти пунктам...

1) что наше духовенство, как низшее, так и высшее, было бы избираемо, а не назначаемо Правительством;

2) чтобы наши духовные лица пользовались всеми правами и льготами, которыми пользуется духовенство других христианских народностей в России, между прочим и по отбыванию воинской повинности;

3) чтобы все наши духовные школы мектебы и медресе были переданы в заведование наших духовных управлений;

4) чтобы процедура разрешения сооружения мечетей и молитвенных домов не зависела от христианских духовных иерархов;

5) чтобы все существующие духовные правления имели одинаковые права об учреждении и заведывании вакуфами;

6) чтобы в областях мусульманских, именно в Туркестане, Северном Кавказе и киргизских степях, где до сих пор духовных правлений не существует, последние были бы в ближайшем будущем учреждены;

7) чтобы порядок разрешения и созыва съезда духовных лиц был установлен в законодательном порядке;

8) чтобы духовные правления имели губернские отделения для сношений с мусульманскими приходами;

9) чтобы при всех духовных правлениях, кроме существующих отделов были учреждены особые отделы для заведывания духовными школами и другими религиозными учебными делами;

10) чтобы государственная казна отпускала на содержание наших духовных правлений более приличные суммы, чем те, которые в настоящее время отпускаются.»⁸

В целом эта программа не требует объединения всех мусульман России под властью единого Шейх-уль-Ислама, как программа, принятая на III Всероссийском мусульманском съезде. По своему содержанию она ближе к программе, принятой на съезде доверенных башкирских волостей Уфимской губернии при обсуждении вопросов, касающихся мусульманской религии, прошедшем 22—25 июня 1905 г. в Уфе. Вместе с тем Максуди четко требует религиозной автономии (пункт 1) и контроля духовенства над школой (пункты 3 и 9).

В связи с обсуждением законопроекта о начальных училищах 23 октября 1910 года Садри Максуди заявил: «дитя есть продукт целого ряда наследственных, этнографических, бытовых факторов: дитя есть результат целого ряда явлений, есть звено в длинной цепи своих родителей и т.д., порвать эту связь не в состоянии ни школа, ни какие-либо принудительные меры, напротив, школа,

если она соответствует своему назначению, должна способствовать сохранению той связи, которая существует между ребенком, его родителями и всей цепью его прародителей.»⁹

Чтение многочисленных выступлений Максуди свидетельствует о том, что первенствующее место в самоидентификации татар он дает именно религии. 7 мая 1911 г. в своем, пожалуй, наиболее откровенном выступлении при принятии во втором и третьем обсуждении законопроекта Министерства Народного Просвещения о высших начальных училищах, он заявляет:

«Мусульманин смотрит на религию совершенно иначе, чем вы, интеллигенты различных партий; мусульманин первым условием ставит религию, и нет ничего, чем для нее он бы не пожертвовал, даже просвещением. Так что прежде чем отдать в школу, мы спрашиваем: преподается ли родная религия в школе, и если нет, то детей не отдаем.»¹⁰

Однако Максуди прекрасно понимал, что земские и министерские школы и городские училища постоянно увеличивались и в своем числе и в контингенте учащихся. Если в начале века число татар, владевших русским языком в Волго-Уральском регионе было невелико, то после революции 1905—1907 гг. оно стабильно росло. Как отмечал в 1914 г. один из наиболее вдумчивых наблюдателей — предводитель дворянства Казанского и Царевококшайского уездов Александр Баратынский: «татары как ни крепко держатся своей религии, но еще крепче стремятся к развитию своего благосостояния. Они гораздо менее философы, чем мы и гораздо буржуазнее нас». Баратынский считал, что образование само по себе отрывало татар от идей исламской интеграции. Он писал, что даже «объединение татарской и русской молодежи» в изучении марксизма «доказывает, что образование разрушает принципы мусульманства... Чем шире разовьют мусульмане образование в своих конфессиональных школах, тем скорее будет наступать разрушение объединяющих основ Ислама». Баратынский думал, что начавшееся в Турции национальное движение младотурок являлось свидетельством распада Ислама. Он четко отмечал изменения в татарском обществе по отношению к Турции, которые проявились в осознании татарами истинных причин ее поражения в I Балканской войне. Баратынский осознавал, что Турция воспринималась татарами как своеобразный гарант их прав. В целом Баратынский четко отметил современные ему изменения, выразившиеся в переходе образованной молодежи на национальную (татарскую) светскую ориентацию. Если на рубеже веков дети низших классов в Заказанье практически не посещали русские школы, то в 1913—

1914 учебном году в русских учебных заведениях обучалось 223 мальчика и 40 девочек татар. Из 165 учащихся в земских училищах 97 приходилось на 3 сельских: Кышкарское, Арское и Ямашурминское. А 98 детей элиты училось в русских средних школах Казани.¹¹ В Уфе и Оренбурге эти процессы шли еще сильнее, не говоря уже о диаспоре.

1912-й год оказался очень тяжелым для Максуди. Стало окончательно ясно, что младотурецкая Турция не способна провести модернизацию, погрязла в коррупции и может окончательно развалиться в ходе очередной войны. Максуди сблизился с целым рядом представителей российской и европейской элиты. Он стал своеобразным символом новой мусульманской элиты, и многие не могли ему этого простить. Его книга «Англиягэ сәяхәт» стала вдохновенным гимном либеральному веку и призывала мусульман сплотиться во имя достижения стандартов европейской цивилизации. Максуди чрезвычайно высоко оценил цивилизаторскую роль Англии, особенно в Индии и Египте. Это абсолютно не совпадало с призывами вести бескомпромиссную борьбу со всеми колонизаторами мусульманского мира. Так, в 1909 г. Рашид Ибрагим на горе Арафат в дни хаджа призывал мусульман к объединению против христианского завоевания.¹² В 1919 г. Рашид Ибрагим будет призывать к тому же мусульман-красноармейцев. Максуди был слишком опытным политиком и умным человеком, чтобы ратовать за возвращение средневковья путем мусульманского джихада.

Для русских правых Максуди стал символом борьбы за права мусульман. Недаром, когда он в **последнем Думском выступлении потребовал возвращения избирательных прав мусульманам Туркестана и Степей**, справа слышались голоса: «проваливай!»¹³ Администрация не допустит избрания Максуди в IV-ю Думу, заявив, что сельский дом принадлежит его брату Ахмад-Гади.

Целая коалиция сложилась против Садри и Ахмад-Гади и в татарском мире. Наиболее широко известен эпизод этой борьбы, называемый войной газет «Юлдуз» (редактор Ахмад-Гади Максуди) и «Вакыт» (редактор — Фатих Карими). Карими находился в союзе с Юсуфом Акчурой, Гаязом Исхаки и Галимджаном Ибрагимовым. Тогда же Ибниамин Ахтямов, выполняя заказ уфимских мурз, призывает Ибрагимова создать национальную социалистическую партию. Заметим, что именно Ибн.Ахтямов займет пост секретаря фракции в IV-й Думе. Максуди сохранил поддержку лишь в Казани. Русские правые, татарские консерваторы, тюркисты и социалисты — все были против него.

Именно этот кризис 1912-го года окончательно сформировал Максуди как политика и идеолога. Он получил передышку и возможность собраться с новыми силами. Когда его выступление на кадетском съезде в апреле 1917 г. приведет к его бойкоту со стороны большинства политических лидеров, потребуется лишь 3 месяца для того, чтобы он опять стал лидером нации и возглавил Вакытлы Милли Идарэ. Хотя Максуди был учеником Гаспринского и был предан ему, это не означает, что он находился в плену идей Гаспринского. Распад единого тюркского движения в конце 1890-х гг. заставил его все более концентрироваться как на общероссийских, так и на татарских проблемах. Тот факт, что языком преподавания в начальной школе стал татарский язык, а не «турки», заставил его все более сосредоточиться на защите новометодных школ, не имеющих юридического статуса. Провал в Государственной Думе законопроекта о преподавании на «турки» в государственных начальных школах и принятие закона о введении всеобщего начального образования, заставили Максуди сконцентрироваться на защите образования на родном языке. Так, выступая 13 марта 1912 г., при обсуждении доклада бюджетной комиссии по смете Министерства Внутренних Дел, он заявил:

«У всех народов есть дорогие вещи для этого народа, есть святыни. Обыкновенно разумное правительство этих святынь народа не касается, никогда не трогает, как бы оно, правительство, реакционно не было. Это существование языка данного народа, это существование родной словесности, родной школы и т.д. Эти вещи самые священные для каждого народа. И вот за последнее время правительство наше систематически как раз совершает посягательство на дорогие для нас вещи: преследуются наши школы, преследуется наша литература, родная словесность, преследуется родной язык, язык, на котором мы впервые познакомились с окружающим миром и т.д. Язык, на котором говорила наша мать, когда мы были маленькими.»¹⁴

Максуди тем самым указывает на вторую опору, которая объединяет уже конкретно татарский народ и отличает его от других тюркских народов. Максуди прекрасно понимал, что в борьбе между татарскими просветителями и администрацией другие тюркские народы оставались в стороне и не могли ничем помочь.

После победы младотурецкой революции 1908 г. среди населения стали упорно распространяться слухи типа: «настало время позаботиться о турецком султане, бояться нечего, Турция их не забудет впоследствии; город Казань опять станет татарской столицей и что турецкий султан свергнет русского Царя с престола, последнее им удастся легко, соображаясь с тем, что

Япония победила русских, то им, татарам, это будет сделать не так трудно.»¹⁵ Эту линию-идею турецкого протектората поддерживал Акчуря. Максуди считал эту идею утопией. После исключения из парламентской деятельности он скорее склонялся к идее духовного единства мусульман.

Так, начальник КГЖУ сообщал, что по агентурным данным Садретдин Максуди, оценивая деятельность Мусы Биги в ноябре 1913 г., высказал следующие мысли: «Мусульмане всего света стоят почти на одном культурном уровне, имеют одинаковую психологию и уклон в жизни, а Ислам нуждается в реформе. Поэтому мусульманский Лютер мог бы одинаково оказать громадное влияние на мировое мусульманство. И реформаторы явятся, так как это назревшая потребность мусульманства.»¹⁶

Эти идеи Максуди кажутся абсолютно логичными и рождают вопрос о том, почему Максуди в 1917 г. отказался баллотироваться в муфтий, а Духовное Собрание, за автономию которого он искренне ратовал в течение многих лет, подчинил светскому правительству культурно-национальной автономии. Самым простым ответом здесь было то, что в мае 1917 г. он не имел реальных шансов стать муфтием. Но этот ответ является по сути неверным. Заметим также, что Милли Идаре является уникальным примером в тюркском мире. Существовали два основных варианта правления. В первом — духовный лидер (муфтий) являлся и лидером светским. Это были крымское правительство Джихана Челеби и горское правительство Наджумутдина Гоцинского. Во втором случае духовная и светская власть существовали параллельно. Это было в башкирском правительстве Валиди, Алаш-Орде, Кокандском правительстве Туркестана и правительстве Азербайджана (не забудем аналогичные режимы младотурок и Ататурка).

Напомним, что в 1917 г. сторонниками национально-культурной автономии были либералы и умеренные социалисты, выступавшие прежде всего за реформы, а не за самосохранение в рамках автономных территорий.

Даже в наиболее критические моменты Максуди оставался сторонником реформ. В 1912 г. трибуна Садри Максуди — газета «Юлдуз», отмечала, что «III Госдума для мусульман ничего не сделала», так как большинство было против требований мусульманской фракции... И сразу же намечала следующую программу для фракции в IV Думе, направленную всецело на развитие институтов гражданского общества:

- 1) Расширение прав Думы.
- 2) Расширение избирательных прав.
- 3) Издание закона о свободе слова и свободе печати.

- 4) Издание закона о свободе личности.
- 5) Издание закона о свободе союзов.
- 6) Издание закона о свободе совести и религии.
- 7) Свобода в национальных делах.
- 8) Реформа городских и земских учреждений.
- 9) Общие законы для всех конфессий России.
- 10) Реформа духовных учреждений и духовной школы.¹⁷

Максуди все больше склонялся к мнению о том, что институт «миллетов» — религиозной автономии, заимствованный из Османской Турции, является пережитком средневековья и не может служить способом для создания нации Нового времени. К тому же переход муфтията в руки провокатора и черносотенца Сафы Баязитова в 1915 г. серьезно подорвал авторитет этого органа среди татар. Вдобавок духовенство органически оказалось не в состоянии приспособиться к таким институтам как парламент и органы местного самоуправления, новометодные школы, периодическая печать и благотворительные общества. Да и сам 60-летний Галимджан Баруди после годов ссылки и репрессий уже был слишком стар, чтобы объединить мусульман России. К 1917 г. светская элита мусульман России, окончившая русские и зарубежные учебные заведения, в т.ч. и высшие, средние школы и военные училища, уже качественно превосходила религиозную элиту. Но Максуди не мог и выпустить религиозную элиту из-под своего контроля, так как мечеть оставалась единственным органом, существовавшим во всех частях татарского мира. Раскол мусульманской элиты России в 1917 г. заставил каждый из мусульманских этносов сосредоточиться на своих образовательных проблемах. Максуди с его дипломом Сорбонны и международным парламентским опытом стал естественным лидером новой элиты.

Не стоит забывать тот факт, что Максуди был горячим сторонником исторической эволюции. Так 16 ноября 1909 г. при обсуждении правительенного законопроекта о неприкосновенности личности, он заявил: «Русские граждане добываются настоящих прав человека и гражданина, потому что этого требует исторический закон, закон социологии». Далее Максуди указывает на древний мир, где все права человека отрицались государством, и на мир средневековый, где элита приобрела автономные от государства права. Далее Максуди указывает на Декларацию прав человека и гражданина, как на документ, защищающий неотъемлемые права каждой личности.¹⁸

Максуди был прекрасно знаком с французскими социологическими теориями, рассматривающими нацию как светский коллектив, обладающий институтами всеобщей грамотности, единого языка,

экономики, и, как правило, собственными воинскими частями. Именно руководствуясь этими теориями, он разработал свое выступление 20 июля 1917 г. на съезде духовенства, 20 июля 1917 г. Максуди заявил, что деятельность и единство духовенства должны быть ограничены тремя вопросами: обеспечение потребностей культа; обеспечение нужд духовенства, как класса; использование духовной силы духовенства. Максуди подчеркнул, что духовенство должно выбрать этот путь, а не путь влияния на все стороны жизни. Против этой позиции выступили решительно все духовные лица, как либералы, так и консерваторы, включая Зюю Камали, Садыка Иманкулова, Исмагила Габиди, Абдуллу Апаная, Мингаза Кадырмети и Хасан-Гату Габяши.¹⁹

В 1917 г. Максуди принял решение окончательно перейти к национально-культурной автономии как к институту Нового времени. Конфессиональный «миллет» превратился в современную буржуазную нацию. Максуди и его соратники убедили татар пойти по пути европейских наций. Именно в этом состоит главная историческая заслуга Максуди и его вклад в развитие институтов татарского общества в теории и на практике.

Примечания

- ¹ См. Хабутдинов А.Ю. Татарское общественно-политическое движение в досоветский период. — Часть 1. — Казань, 1997. — С.31.
- ² Йолдыз. — 1906. — 20 май.
- ³ См. Хабутдинов А.Ю. Татарское общественно-политическое движение в досоветский период. — Часть 2. — Казань, 1997. — С.30.
- ⁴ Вакыт. — 1907. — 7 апрель.
- ⁵ Там же.
- ⁶ Вакыт. — 1907. — 10 апрель.
- ⁷ Государственная Дума: Указатель к стенографическим отчетам: созыв 3. Сессия 5. — Ч. 1—4. СПб., 1912. — С.178.
- ⁸ Государственная Дума: Стенографические отчеты: созыв 3. Сессия 5. — Ч.2. — СПб., 1912. — Стб. 134—135.
- ⁹ Государственная Дума: Стенографические отчеты: созыв 3. Сессия 4. — Ч.1. — СПб., 1910. — Стб.790.
- ¹⁰ Там же. Стб.3572.
- ¹¹ НА РТ. Ф.1. Оп.6. Д.1563. Л.22—24.
- ¹² Там же. Д.563. Л.57.
- ¹³ Государственная Дума: Стенографические отчеты: созыв 3. Сессия 5. — Ч.4. — СПб., 1912. — Стб.4235.
- ¹⁴ Там же. Ч.3. — СПб., 1912. — Стб.976.
- ¹⁵ НА РТ. Ф. 199. Оп.1. Д.858. Л.26—Л.26Об.
- ¹⁶ Там же. Д.906. Л.182Об.
- ¹⁷ Там же. Д.858. Л.65—Л.65Об.
- ¹⁸ Государственная Дума: Стенографические отчеты: созыв 3. Сессия 3. — Ч.1. — СПб., 1910. — Стб.1094.
- ¹⁹ // Йолдыз. — 1917. — 24 июля.

АЕРЫМ МЭСЬЭЛЭЛЭР НЭМ САДРИ МАКСУДИ

ОТДЕЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И САДРИ МАКСУДИ

Мирфатих Зәкиев

САДРИ МАКСУДИ НЭМ ТӨРКИ-ТАТАРЛАРНЫН, КИЛЕП ЧЫГЫШЫ МЭСЬЭЛЭЛЭРЕ

Быел татар жэмэгтьчелеге ике Максудиның юбилеен — Эхмэтнади Максудиның 130 еллыгын һәм аның туган энese Садри Максудиның 120 еллыгы билгеләп үтә. Бер гайләдән чыккан бу ике шәхес татар халкы үсешендә гажәеп олы урын алыш торалар. Эхмэтнади үз халкына бик күп дәреслекләр авторы буларак, «Йолдыз» газетасын оештыручи һәм житәкләүче буларак, укучыларда ижтимагый фикер уятучы һәм тәрбияләүче журналист буларак хезмәт итсә, Садри Максуди сәясәт, хокук, тарих, милләт-челек, тел гыйлеме өлкәләрендә онтыымаслык хезмәтләр калдырыды, алар бүгенге көндә дә төрки халыklарга, шул исәптән татарларга югалмыйча саклану, үсү юлында маяк булып тора алалар.

Эхмэтнади Максуди һәм Садри Максуди кебек бөек шәхесләребезне өйрәну мөмкинлеге тугач, без Тел, әдәбият һәм тарих институтында Садри Максудиның 110 еллыгына багышлап жыйнак кына бер конференция үткәрергә уйлаган идеk. Күпme генә тырышсак та, бу эш барып чыкмады, чөнки аның иҗаты турында конференциядә чыгып сөйләрлек бер генә белгеч тә юк иде, ләкин 115 еллыгына эзерләнүне планга керттек, 1994 елның ахырында аны Максудиларның туган ягында — Биектауда һәм Казанда үткәrep тә алдык. Конференция материалларын маxсус жыентык итеп чыгарырга да ирештек.¹

Әле дә хәтеремдә: Садри Максудиның 120 еллыгын тагын да кинрәк планда үткәрүне шул чакта ук планлаштырган идеk. Бүгенге конференция курсәткәнчә, план нигездә үтәлгән, тик наман галимнең төп эшчәnlеге булган хокук һәм хокук тарихы,

шулай ук тел проблемалары буенча эшчәнлеге чагылмыйча калган. Тел буенча эшчәнлеген махсус өйрәнүне һәм ул турыда докладны Тел, әдәбият һәм сәнгатъ институты әзерли алган булыр иде, шуна күрә конференция оештырудагы бу кимчелекне без үз өстебезгә алабыз. С.Максудиның хокук һәм хокук тарихы буенча эшчәнлеген яктыртуны социаль-икътисад һәм хокук фәннәре институты өйрәнүне булдыра алыр иде. Бу эшкә дә игътибар итлемәгән. Шуна күрә мин, ТФА нен гуманитар гыйлемнәр бүлеме житәкчесе буларак, шундый нәтижәгә кильдем: ижаты күпкүрлү булган галимнәрнен юбилейләрен үткәру аерым институтларга түгел, ә бу очракта ике бүлемгә — гуманитар һәм социаль бүлемнәргә тапшырылырга тиеш булган.

Миңа бәлки Садри Максудиның тел буенча язылган һәм үз чорында төрки дөньяны шаулаткан хезмәтләре турында чыыш ясарга кирәк булган. Тел проблемалары буенча галим мәкаләләр генә язып калмаган, махсус зур бер монография дә чыгарган.²

Ләкин мин олы галим тарафыннан төркиләрнең (димәк, болгар-татарның да) этник тамырлары турында язылган фикерләрне искә төшерүне бүгенге үсесебездә актуальрәк дип таптым. Галимнәр һәм сәясәтчеләр белми әйтмәгәннәрдер: халыкның киләчәге турында фикер йөртергә теләгән кеше аның үз илендә, үз жирендәге этник тамырлары хакында да уйламыйча калмый, һәм киресенчә, милләтнен киләчәген кыскартырга теләгән кеше, үзенең кара эшен бу милләтнен үз илендәге, үз жирендәге этник тамырларын кыскартудан башлый.

Татарның этник тарихын өйрәнүдә, аның киләчәген билгеләүдә гажәп дәрәҗәдә тискәре роль уйнаган уйдырмаларны фаш итү очен, мин хәзер дә Садри Максудиның төрки этногенетик карашларын яктыртуны кирәк таптым. Галимнәң 115 еллыгына багышланган конференциядә мин бу мәсьәләнен кайбер аспектлары турында сөйләгән идем.³

Садри Максуди төрки-татарларның үз ватаннарында тирән этник тамырлы булуларын, килмешәк түгеллекләрен исбатлауга ничек кильде соң? Бу төрки-татар этник тарихчылары очен бик гыйбрәтле юл. Аны һәрберебез белеп торырга тиеш.

Садри Максуди да, безнең кебек үк, — төрки-татарның килеп чыгышы турында Көнбатыш һәм рус галимнәре тудырган версияне укып үскән кеше. Бу рәсми версия буенча, төркиләр Көнчыгыш Европага беренче мәртәбә IV йөздә һун исеме белән килгәннәр, хәзәрге Төркия жирләренә һәм Кавказга бары XI йөздә генә куренгәннәр, Идел-Уралга XIII йөздә татар-монгол яулары буларак бәреп көргәннәр. Бу рәсми тарих сонгы елларда шул дәрәҗәдә тыйнаксызланды, Алтайда, Ерак Көнчыгышта, Себердә,

Үзэк Азиядэ борынгы каберлеклэрдэн монголоид булмаган баш сөяклэрэн дэ табып, төркилэрне бары монголоид кына булырга тиеш дип уйлап, бу жирлэр дэ, төркилэр килгэнче, хинд-европалыларның булганнар дип раслап маташты. Мин үзэмнэц боларга карши язган бер хезмэтемдэ, төркилэрнен Жир шарында анаваттнары булмады микәнни, алар Жиргэ космостан төште микәнни, дип бөтен Евразияне хинд-европалыларның гына дип расларга тырышучылардан көлгэн дэ идем.

Кайбер хинд-европа галимнэрнен шундый омтылыши, ягъни татарның этник тамырларын болгар, хазар, алан-ас, сармат, скифлэр белэн бэйлэмичэ, аларны Чыңгыз яулары белэн генэ бэйлэп күрсөтергэ тырышулары рэсми тарихта рэсми урын алган, һэм Садри Максуди да, без дэ этник тарих белэн танышуны шуларны укып башладык. Ул чорда эле без тарихчы түгел идеек, тарихчылар үсेशен кешелек үсёше белэн чагыштырып эйтсэк, бары питекантроп тарихчылар гына идеек.

Садри Максуди да, башкалар кебек үк, — шуши питекантроп этабында торып калмаган, чөнки ул кызыксынучан, мэсьэлэгэ тирэн керэ торган галим.

Борынгы этник тамырлар белэн кызыксынган һэр галим, билгеле инде, Садри Максуди да иң элек шундый хэлгэ юлыга: шактый гына Көнбатыш һэм рус галимнэрэ дэ скиф-сарматларны, алан-асларны нигездэ төрки дип таныганнар икэн. Рэсми дэреслеклэр төзүчелэр, боларның фикерлэрэн игътибарга алмыйча, төркине Көнчыгыш Европада, Кавказда, Анатолиядэ кильмешэк дип расларга тырышканнар икэн. Садри Максуди үзенен күп кенэ тарихи хезмэтлэрэндэ рэсми тарих карашларын тэнкийтэ уты астына ала. Ул коры тэнкийтэ белэн генэ шөгүльлэнми, бик күп дэлиллэрне анализлап, төркилэрнен б.э.к. беренчे меньеллыкларда скиф-сармат исеме белэн Көнчыгыш Европада, Кавказда, Анатолиядэ дэ яшэгэн халыклар итеп раслый.⁴

Төркилэрнен үзлэрэ яшэгэн жирлэрдэ тирэн этник тамырлары барлыгын күрсөткэнче, Садри Максудига бик күп фактик материалны өйрэнөргэ туры килгэн. Көнбатыш галимнэрнэн аермалы буларак, Садри Максуди бөтен искитлэрнен (скифлэрнен) төрки булуларына нык ышанган иде, дип яза аның кызы Адилэ Айда үзенен «Садри Максуди Арсал» дигэн китабында.⁵

Мэгълүм булганча, скиф сүзе ул скиде сүзен русча эйтүдэн туган. Мондагы д авазы телне тешлэр арасына куеп th рэвешндэ эйтэлэ торган булган, иске рус графикасында аны Θ хэрефе белэн белдергэннэр, һэм соңрак Φ авазы итеп укый торган булганнар. Шуна күрэ грек телендэ сакланган Skythai сүзе русча скиф формасында эйтэлэ башлаган, Көнбатышта аны

сқит дип алғаннар, төрекләр искит формасын кулланалар. Скиф-ләрне иран халыклары, үз күршеләрендәге скифләрдән алып, сака дип йөрткәннәр. Геродотның языуна Караганда скифләр үзләрен сколот дип атаганнар.

Садри Максуди, тел галиме дә буларак, скиф (искит, скиде) этненимінен сака (сак) сүзеннән үзгәреп ясалғанын әйтә. Э сака сүзе — ул төркиләрдә бик кин таралған борынгы этненим.

Садри Максудиның бу өлкәдә этимологик әзләнүләрен дәвам итсек, скиф-сака-сколот сүзләре дә бер тамырдан ясалған төрки сүзләр булып чыгалар. Биредә төр этненим — сак яки сака. Скиде (скиф) сүзе — сакады сүзенең әкренләп қыскарган, шомарған варианты; мондагы -ды күшымчасы ул бездәге -лы га туры килә (чагыштыргыз: тат.таллы, казах.талды). Сакады (сакалы) сүзенең қыскару юлы да бик табигый, нәкъ төркичә: сакады>съкъды>-съкъды> скиде. Скифләрнең үзатамасы булған сколот яки соколот сүзенә килгәндә, ул да «мин төркичә корылышлы» сүз дип әйтеп тора: соко — ул сака, -ло — ул -лы(-ды) күшымчасы, -т — ул -та дигән күплек күшымчасы, карачай-балкарлар -лар/-тар формасындағы күплек күшымчасын хәзер дә -ла/-та формасында кулланалар. Димәк, скифләрнең үзатамалары дип, грек чыганакларына көргән сколот сүзе ул төркичә сакалыта (сакалылар) сүзенең грек ишетелешендә язылышы гына.

Шул рәвешле скиф этненимінен этимологиясе дә скифләрнең (искитләрнең, сакаларның) чыннан да төрки булуларын исбатлый.

Скифләр б.э.к. беренче меңъеллыкта Кече, Урта, Үзәк Азиядә, Қөнчыгыш һәм Үзәк Европада, шул исәптән Идел-Уралда да яшәгәннәр. Димәк, болгар-татарлар да үз илләрендә тирән этник тамырлы халық, ул татар-монгол яулары белән генә килеп, янәсе «үзенең төп ватаны булған» Алтайны яки Монголия далаларын сагынып яшәми. Бу нәтижәне мин биредә басым ясап әйтәм, чөнки ул бездә соңғы елларда гына калкып чыккан һәм төрки этногенезы мәсъәләсендә питекантроп дәрәҗәсендә калган ике-өч «тарихчы»ның, бер «филолог»ның безне (хәзерге татарны) бары XIII дә генә татар-монгол булып килгән халык итеп күрсәтергә тырышуларын тулысынча юкка чыгара.

Төрки-татарның килеп чыгышын, үсешен һәм киләчәген билгеләүгә Садри Максуди төркиләрнең соңғырак тарихын өйрәнеп тә зур өлеш кертә. Аның тарихи әзләнүләре төркиләрдәге хокук тарихын күп төрле чыганакларны анализлап өйрәнү тәртибендә бара. Ул чыганакларны иң элек милли чыганаклар һәм чит чыганаклар дигән төрләргә бүлә, алты төрдә милли чыганак құрсәтә: 1) халыкның үз төле, 2) халык ижаты әсәрләре, 3) милли гореф-гадәтләр, 4) ташта һәм төрле әйберләрдә сакланған

язмалар, 5) документлар, бу очракта хокуки документлар, 6) тарихи, гыйльми һәм әдәби әсәрләр.⁶ Садри Максуди карашынча, менә шундый чыганакларны жентекләп өйрәнеп, аларны бер-берсе белән чагыштырып синтезлаганда гына дөрес тарих язып була. Бу фикергә ныграк игътибар итәргә кирәк, чөнки хәзер безнең кайбер житлекмәгән «тарихчылар», кайсы да булса бер чыганакны алалар да, шуны гына өйрәнеп, ниндидер олы тарихи гомумиләштерүләр ясарга омтылалар. Нәтиҗәдә чыш-пыш килеп чыга. Мәсәлән, бары мәктәп һәм югари уку йорты дәреслекләрен генә укып, чит ил чыганакларын идеаллаштырып безнең татар халкы татар-монгол яуларыннан гына килгән, аның үз ватанында тирән тамырлары юк дип раслау шундый чыш-пышларның берсе булып санала.

Борынгы этник тамырларны ачканда, тел материалын куллануучыларны тарихи эзләнүләрдән куарга кирәк дигән «тарихчылар» аз булса да белеп калырга тиешләр: Садри Максуди борынгы тарихны өйрәнү өчен, халыкның үз телен беренче чыганак итеп күрсәтә һәм телнең иң төп чыганак булуын һәркем анларлык итеп түбәндәгечә аңлатса.

Халыкның иң борынгы мәдәнияте эзләре аның телендә, сүзлек хәзинәсендә саклана. Бер милләтнең телендә жир эшкәртүне белдерүче сүзләр, жир эшкәртү коралларның исемнәре, иgelә торган икмәкләрнең аңлатмалары үз телендә ясалган булса, бу милләт шул сүзләр ясалган дәвердән бирле жир эшкәртүче халык санала. Телендә металларның үз атамалары булса да, халык бик борынгыдан металлны үзе чыгарган дигән сүз була. Мондый мәдәни сүзләр телгә башка телдән алынган булса, алучы тел хужалары авыл хужалыгы эшләрен, металл табу һәм эшкәртү эшләрен дә башка халыктан өйрәнгән дип таныла. Туркләрнең бугдай (бодай), арпа, дары (тары), юлаф (солы), суган, сарымсак, иген, икмәк, сабан, урак, арык кебек сүзләренең алынма булмавы, аларның борыннан ук игенчелек белән шөгыль-ләнгәнлеге турында сөйли.

Ат, сыер (сыгыр), үгез (өгүз) кебек сүзләренең төркичә булуы, төркиләрнең бу мәлларны кулга ияләштерүен исбатлый. Бакчачылыкка караган кавын, карбыз, алма, юзәм кебек сүзләр дә төркичә; алтын, көмеш, бакыр, тимер кебек металл исемнәре дә төркичәдер. Димәк, төркиләр бу металларны үзләре башлап тапканнар. Моны археология фәне дә ныгыта, кытай язмаларында да төркиләрнең бу һөнәрләре телгә алына.

Шул рәвешчә тел материаллары аркылы Садри Максуди төркиләрнең иң борынгы мәдәниятле халык булуын күрсәтә.⁷ Моның дәресслеген ул курганнардан, каберлекләрдән табылган әйберләр, орхон язучары белән дә исбатлый. Орхон ташъязмала-

рын жентекләп өйрәнеп, андагы рун әлифбасының төрки даһилыгы нәтижәсе булуына ышандыра. Хәзерге рәсми тарихта аны төркиләр финикиялеләрдән алганнар дип раслыйлар. Бу мәсьәләдә Садри Максуди тикшеренүләренең дөреслеген соңғы еллардагы эзләнүләр дә ачык күрсәтә.

Төрки-татарларның килем чыгышы мәсьәләләре алардагы дәүләтчелек тарихы белән дә тыгыз бәйләнгән. Шуңа күрә Садри Максудиниң төрки дәүләтләре тарихы буенча фәнни эзләнүләре турында да берничә сүз әйтергә кирәк.

Садри Максуди, хокук галиме буларак, төркиләрнең дәүләтчелек мәсьәләләрен жентекләп өйрәнә, бу турыда бик бай мирас калдыра. Аның төрки дәүләтләр турындағы барлык тикшеренүләренә дә тукталу бер мәкаләдә мөмкин түгел. Биредә мин аның «Котадгы белек» әсәренә биргән жентекле анализи турында бераз мәгълүмат бирү белән чикләнәм.

«Котадгы белек» әсәре 1069—70 елларда Кашгар шәһәрендә Йосыф Баласагунлы тарафыннан языла. Ул кайсыдыр башка бер халыкның шуна охшаган әсәре йогынтысында түгел, ә турыдан-туры төрки дәүләтчелек тәҗрибәсеннән чыгып язылган, ул чын мәгънәсендә төрки даһилыгы тудырган әсәр санала, ди Садри Максуди. Әсәр әхлак, хокук һәм дәүләт проблемаларын бер хикәя формасында бәян итә.

Орхон язмаларында дәүләтнең мөһим өлешләре дип хан, бәйләр һәм халык күрсәтелсә, «Котадгы белек» тә дәүләтнең түбәндәгे шәхесләре турында сүз бара: ил башы — хан, аның янында вәэзирләр, алар башлыгы бөек вәэзир (Олы Хажип), аннан соң Субашчы (гаскәр башлыгы), моннан түбәнрәк дәрәҗәдә Сарай назыры (министры), хазинәдар (финанс вәкиле), бетекче (хан сәркәтибе), күрәзчеләр, чит илгә жибәрелә торган вәкилләр, беренче, икенче, Ѧченче дәрәҗәлә дәүләт хезмәткәрләре. «Котадгы белек» әсәрендә боларның эшләре турында сөйләнә. Автор әйтүенчә, менә шул дәүләт хезмәткәрләре үзләрен никадәр әхлаклы тоталар, халык та шул кадәрле котлы (бәхетле) була.

Садри Максуди «Котадгы белек» әсәрен анализлап, шул чордагы жәмгияттә халыкның унбер катламда булуын күрсәтә. Кемнәр соң алар?

- 1) аләвиләр (үзләрен Мөхәммәт нәселеннән дип йөрүчеләр);
- 2) галимнәр; 3) табиiplар, сихерчеләр; 4) йолдызычылар, 5) шагыйрьләр.

Бу бишесе халыкның белем яғыннан төркемнәре. Моннан башка икътисади катламнар бар: 6) игенчеләр; 7) сатучылар; 8) хайванчылык белән шөгыльләнүчеләр; 9) һөнәрчеләр; 10) кара халык; 11) байлыктан мәхрүм ителгән юксыллар.⁸

Төрки тарихында «Котадгы белек» дигэн бу бөек әсәрнең мондый планда тикшерелгәне юк иде әле. Болар, төрки этногенезин тикшерүгө турыйдан-туры карамасалар да, төрки дәүләтчелеген жентекләп өйрәнү мисалы булып торалар, ә дәүләтчелек тарихын читтә калдырганда, халыкның килеп чыгышы мәсьәләләрен дөрес хәл итеп булмый.

Садри Максуди нинди генә тарихи эзләнүләр үткәрсә дә, төркиләрнең киләчәген булдыру түрүнде уйлап эш итә. Э киләчәк түрүнде уйлап эш итә торган галим үз халкы тарихының бик борынгы чорларына, тирән этник тамырларына төшәргә тырыша, шул юлда эшләнгән хаталарны курсәтә, дөрес юл сайлау бурычын куя. Моны без С.Максудиниң этномим тарихы белән этнос тарихын бутамаска, аларның берсен икенчесе белән алмаштырмаска, этномим тарихының этнос тарихыннан аермасын белеп эш итәргә чакыруында да ачык күрәбез.

Моны башкаларга анлату өчен, ул үзенең «Түрк тарихы һәм хокук» дигэн монографиясендә «Түрк тарихында түрк кабиләләре-нең исем вә этник составларының үзгәреше вә моның сәбәпләре» исемле бүлектә ача⁹ һәм анда төркиләрдәге этномимнарың бик күп булуын, алар арасында аерым кабилә һәм халыкларның ялгызак исемнәрен, төркем исемнәрен, гомуми исемнәрне аерырга тиешлекне күрсәтә. Мәсәлән, һүн, түрк, уйгур, огуз, қыпчак, татар — гомуми этномимнар, бу исемнәр белән аталган төркемнәр арасында таррак исем йөртүчеләр дә була. Мәсәлән, қыпчак дигэн гомуми атама йөртүчеләр арасында агачәрләр (акацирлар), хазарлар, болгарлар, башкортлар, каракалпаклар, балкар-карачайлар һ.б.бар. Төрки халыкларның исеме, ди С.Максуди, хакимияттәге кабилә үзгәргән саен алмашына, дәүләт башына килгән кабиләнең исеме, иртәме-соңмы жиңеп чыгып, шул дәүләттәге башка кабиләләргә дә күчә.

Бездә, халкыбыз киләчәген уйлап тормастан, татар этномимы тарихын татар этносы тарихына күчереп, аны үз жирендә кильмешәк итеп курсәтүчеләр булган кебек, Садри Максуди чорында да шундый буталчык «галимнәр» күренгәләгән булса кирәк. Аның тубәндәге фикере нәкъ менә шундый кешеләрне фаш итү өчен әйттелгән: «Түркологияне бары кабилә исемнәренә генә нигезләгән вә кабиләләрнең өзек-өзек очраклы тарихларын Төрки тарихы дип кабул иткән юнәлеш бик қысыр, Төрки тарихын тар караштан курсәткән юнәлештер. Без, төркиләр, бу карашны кабул итмибез. Төркиләр өчен түркология, төрки тарихы очраклы кабиләләр тарихы түгел, бик борынгыдан яшәгән һәм без мәнгә яшәтергә теләгән төрки халыкның культура тарихы вә бу халыклар корган дәүләтләрнең тарихыдыр. Без түркологиянең түбән дәрәжәле, гыйльми булмаган һәм бары исем охшашлыкли-

рына таянган уйдырма «кабилә өйрәтмәсенә» кадәр түбән төшүне үзебезгә кабул итә алмыйбыз.»¹⁰

Садри Максуди гына түгел, Зәки Вәлиди дә, Абдулла Баттал Таймас та, Хәмит Зәбәэр Кошай да, чит илдә калып, үз халкына хөзмәт итүнен бик үтемле юлын тапканнар. Алар төркиләрнең борынгылыгын, мәдәни яктан бик нык үскәнлекләрен курсәтеп, болгар-татарларның да үз илләрендә тирән этник тамырлы, мәдәниятле бууларына шикләнеп каарлык урын калдырмаганнар.

Искәрмәләр

¹ // Садри Максуди (1879—1957). Казан, 1996. — 160 б.

² Садри Максуди. Түрк дили ичин. — Анкара, елы күелмаган. — 517 б.

³ М.З.Зәкиев. Садри Максуди һәм Адилә Айда борынгы төрки тарихы турында // Садри Максуди (1879—1957). — Казан, 1996. — 66—71 бб.

⁴ Арсал Садри Максуди. Урта Азия. Түрк тарихының ана һатлары (төп юнәлешләре) әсәренен мусвәддәләре (карапаламалары). — 1930. — 8 б.

⁵ Адилә Айда. Садри Максуди Арсал. — Анкара, 1991. — 170—171 бб.

⁶ Садри Максуди Арсал. Түрк тарихы вә хокук. 1 том. Исламияттән әүвәлге дәвер. — Исмаил Ақдүн Матбагасы, 1947. — 14 б.

⁷ Шунда ук. — 21—28 бб.

⁸ Шунда ук. — 88—127 бб.

⁹ Шунда ук. — 353—357 бб.

¹⁰ Шунда ук. — 356—357 бб.

Әхмәт Тимер (Әнкара, Төркия)

МИНЕМ КҮРГЭН ЗУР КЕШЕЛЭРБЕЗ АРАСЫНДА САДРИ МАКСУДИ

Мин 1912 нче елны Әлмәттә туып үскән, 1920 нче елда Бөгелмәгә күчеп 1929 нчы елга хәтле анда яшәгән идем. Әтием Рәшият Жарулла (Яруллин) Әлмәттә дә, Бөгелмәдә дә имам һәм мөгаллим булып милли хөзмәтләрне йөретә иде.

Бөгелмәдә торган вакытта эти Уфада булган «Мөселманнарның Мәркәз Диния Нәзарәте» белән элемтә корып шул юлда да эшли башлады. Диния Нәзарәте аны Бөгелмә кантонына мөхтәсиб итеп сыйлады. Эти еш кына Уфага барып кайта, кайсы вакытлар мине дә алыш бара иде. Уфада эти мине гел янында йөретә, кайда барса, кем белән күрешсә, мине дә алыш бара иде.

Менә шуши сәяхәтләрендә, эти мине ике мәртәбә Уфада калдырып китте. 1926 нчы һәм 1927 нче елларның жәй айларында берәр ай Ильяс Мирза Бораганинен (Бораганскийнен) өөндә торып, аннан «хаттатлык» (гарәпчә матур языу — каллиграфия) өйрәнделә. Ильяс Мирза үзе кырымлы иде. 1852 нче елда туган. Истанбулда оста кешеләрнең янында хаттатлык һәм матбагатчылык өйрәнеп Санкт-Петербургка килгән, «Өмет» исмендә матбага

алып беренче мәртәбә «Нәфтияк» баскан, университетта да берничә ел лектор булып төрекчә уқыткан кеше иде. 1920 елларда Башкортостан хөкүмәте, аңар ярдәм кулын сузып, Уфага чакырган һәм пенсия биреп тора иде. Без аны 1928 нче елда жәй көне Бөгелмәгә кунакка чакырдык. Ул хатыны белән ике атна безнең өйдә кунак булды. Шунда зур аш мәжлесләре дә ясалды, төрле сүзләр, сөйләшүләр дә булды.

Бер көнне аштан соң Ильяс Мирза мине янына чакырып: «Нади Атласи хәэрәт мине бик мактап олылаган сүзләр сөйләде, күңлем нечкәреп китте, күзләрем тулды, бик рәхмәт!» дип әйткән иде.

Менә шулай итеп каллиграфияне тиз өйрәнеп матур яза башлагач, Ильяс Мирза: «Ярый, алай булса, моны мәфти хәэрәткә дә күрсәтик» дип, икенче көнне мине Диния Нәзарәтенә алыш барды. Мәфти Ризаэтдин бине Фәхретдин хәэрәт үзенең эшли торган зур бүлмәсендә безне кабул итте. Ул язуларны чагыштырып тикишергәч, мина карап: «Афәрин! Бик матур язғансың, шулай дәвам ит!» дип, мактаулы сүзләре белән мине тәбрик итте. Мәфти хәэрәтнең башында чалма, өстендә ап-ак жәббә иде. Ул татар халкы арасында «Риза Казый» буларак мәшһүр иде.

Диния Нәзарәтендә мәфти хәэрәт белән бергә эшләгән һәм барысы бергә жыелып дини мәсьәләләрне мөзакәрә иткән кешеләргә «казый» дип әйтәләр иде. Менә шул елларда Диния Нәзарәтендә хезмәт итеп Уфада торган зур дин галиме — биш казый хәэрәтне күреп сөйләштем һәм алар белән берәм-берәм таныштым. Алар менә шул кешеләр иде: 1) Мөхлисә абыстай, 2) Кәшшафетдин Тәрҗемани, 3) Габдулла Сөләймани, 4) Зиятдин әл-Кәмали, 5) Жиһангир Абызгильдин.

Мәфти Ризаэтдин бине Фәхретдин хәэрәт белән бергә бу мөхтәрәм казыйлар зур дин галиме булып, татар халкына дини эшләрдә генә хезмәт итү белән канәтгатьләнмәделәр, алар шул ук вакытта милли һәм ижтимагый мәсьәләләр белән дә шөгыльләнгән затлар иде.

Бу казыйларның исемнәре янына мин белгән татарларның олы тарихчысы Нади Атласи белән педагог Кәбир Туйкин һәм шагыйрь Фазыл Туйкиннең исмен язып куярга кирәк.

Ул елларда Казанга барып чыга алмадым. Шулай итеп яшь вакытта татарларның башка атаклы кешеләре белән очрашып танышырга тулы килмәде. Без ул вакытта татар дөньясында мәшһүр булган Рәмиевләрне, Яушевларны, Апанаевларны, Акчуурин-нарны, тагын Галимҗан Ибраһимов, Габдрахман Сәгъди, Фатих Сәйфи-Казанлы, Фатих Кәрими, Мөхетдин Корбангали, Мәҗит Гафури һәм башкалар кебек кешеләрне ерактан гына ишетеп

беләбез, яки китапларын һәм гәзит-журналлардагы мәкаләләрен укып аларны танырга тырыша идең.

Казандагы «Милләт Мәжлесе»нен 1917 елның 22 нче июлендә ясалган зур жыелышында Садри Максуди рәис итеп сайланган һәм Галимҗан Шәрәфнең проекти буенча «Идел-Урал» дәүләтө төзөлүү кабул итегендө иде. Шул карап: «Яшәсен Идел-Урал!» тавышлары белән бөтен дөньяяга игълан итегендө иде. Ләкин Кызыл Армия Идел-Уралны басып алгач, Милләт Мәжлесенең депутатлары төрле якка тараалдылар. Кайсылары, Русиядән чыгып, чит илләргә киттеләр. Без, Бөгелмә яшьләре, чит илгә киткән бу зур кешеләребезнен һәлләре белән бик кызыксына идең. Төрле яктан яңа хәбәрләр жыеп, аларның эшләрен, тормышларын белергә, ёйрәнергә тырыша идең.

Безнен якка килгән хәбәрләргә караганда, Йосыф Акчурда, Габдулла Баттал, Зәки Вәлиди Төркиядә идең. Йосыф Акчурда Төркия Бөек Мәжлесендә депутат һәм Хокук факультетында профессор булып эшли, яңа төрек дәүләтенең корылышында Гази Мостафа Кәмал Паша тарафыннан ана зур вазыйфалар бирелгән иде. Зәки Вәлиди Истанбул университетында профессор булып эшкә керде, Габдулла Баттал Тышкы Эшләр министрлыгында мөһим бер урында эш тапты. Э «Идел-Урал» Милләт Мәжлесе рәисе Садри Максудинең Франциягә барып чыкканын һәм Париждада торганын белә идең.

Садри Максуди белән булган хатирәләрем.

«Идел-Урал» Милләт Мәжлесе тараалгач, Садри Максуди Франциягә китте һәм аның башкаласы Парижда урнашты. Бу шәһәр ана ят түгел иде, чөнки ул моннан элек тә яшь вакытында монда булган, 1901-нче дә укыр өчен монда килеп Париж университетына язылган һәм укуын монда бетереп кайткан иде. Шул елларда Йосыф Акчурда Парижда булганга, алар шунда очраштылар һәм бу очрашу аларның милли мәсьәләләрдә бергәләшәп эшләүләренең башлангычы булды.

Садри Максуди Франциядә күп тормады. Көчле, кодрәтле һәм мәртәбәле төрек армиясе, бөтен дошманнарын җиңеп Мостафа Кәмал Төркиясендә жөмһүрият төзөлгәч, яңа Төркия хөкүмәте Садри Максудине Әнкарага чакырып алдырды.

Садри Максуди, бу чакыруны сөненеп кабул итте һәм Әнкарага килеп урнашты. Ана Мидхат-Паша проспектында бер өй бирдөләр. Аны «Төркия Бөек Милләт Мәжлесе»нә депутат итеп сайладылар һәм Әнкара университетының хокук факультетында профессор вазыйфасы бирдөләр. Ул, Гази Мостафа Кәмал Ататөрекнен барча революцион яңалыкларын яклап аның юлында йөреде, яңа Төркиянең

корылышына аның бик күп хезмәте тиде. Университетта ул бик күп уқытты, бик күп фэнни хезмәтләр язды.

Мин, 1929-нчы елны Төркиягә килеп, башта өч ел Трабзон шәһәрендәге Мөгаллим мәктәбендә, аннан соң бер ел Истанбул Хәйдәр Паша лицеенде укыган вакытта, Энкарага бара алмаганга, Садри Максудины күрә алмадым, аның белән күрешеп, сөйләшә алмадым.

Менә гимназияне бетереп, 1935 нче елның ахырында университетка керү нияте белән Энкарага баргач кына аның белән күрешеп сөйләштергә мөмкинчелек туды.

Аның белән Энкарада һәм Истанбулда төрле заманнарда, кайсы вакыт ялгыз, кайсы вакыт жыелышларда җәмәгать эчендә күп мәртәбәләр очрашып сөйләштем. Садри Максуди белән булган бу күрешүләрнең барысын да берәм-берәм санап, аңлатып бетерү мөмкин булмаганга, мин 1936 елның башларында булган беренчে күрешү белән, 1952 елда булган ин соңғы күрешүне генә сөйләргә теләр идем.

Беренче күрешү шулай булды:

1936-нчы елның гыйнвар аенда бер көн, Садри Максудинең өөнә иптәшем Габделәхәт белән бергә шалтыратып үзебезне таныткач, үзе белән күрештергә теләр идек, кайчан мөмкин булыр икән, дип үтәндек. Аның әйткән көн һәм сәгатьтә Мидхат Паша проспектындагы өөнә бардык. Без аңа Төркиягә кайчан һәм ни өчен килгән булуыбыз, кайсы мәктәпләрдә укыганыбызыны аңлатык һәм хәзер Энкарада тел, тарих, география факультетында студент булып укыганыбызыны сөйләдек. Ул бик ныклап тыңлагач безгә кайбер нәсихәтләр, үгтелләр бирде. Аннан соң: «Кайсыгыз Һади Атласиның туганы?» дип сорады. Мин: «Һади Атласи, минем жизнәй була. Аның хатыны Ҳөсникамал абыстай минем эни Зәйнәп абыстайның апасы» дидем. Ул да Һади хәэрәт турында шуларны сөйләде: «Русиядә революция булып Казанда «Идел-Урал» Мәжлесе жыелган чорлarda, башкортларны татарлардан аерып үз башларына дәүләт кору фикере белән йөрөгән кешеләр килеп чыкты. Элбәттә, мондый булену, милләт өчен бердәм, көчле булырга ин кирәк булган вакытта бик начар һәм заарлры булды. Менә шул вакыт Казанда, Уфага барып башкортлар белән сөйләшу һәм аларны берлеккә димләр өчен бер комиссия төзелдә. Ул комиссиядә минем белән бергә Һади Атласи һәм тагын биш кеше бар иде. Башкорт жегетләре белән сөйләшкәндә, ин ышандырырлык мисаллар китереп, ин кайнар сүзләр әйткән Һади Атласи булды. Ләкин Башкортостан дип янып йөрөгән бу егетләр безне тыңламадылар, теле дә, дине дә бер булган бу ике кабиләне бере-береннән аерырга маташтылар.

Һади Атласи, кайсы бер вакыт Русиядән чыгып китәр өчен мөмкинчелек туган булса да, шуны эшләмәде. Халыкның язмыши белән бергә калды, үз милләте өчен, үз халкы өчен үзен фида итте. Шул яктан караганда, мин аны, Ватикан тарафыннан утка ягылган туры сүзле монах Савонаролага (1432—1498) охшатам», — дип сүзен тәмамлады Садри Максуди.

Мин аның белән соңғы тапкыр 1952-нче елның сентябрендә Әнкарада курештем. Бу болай булды: Бер көнне Садри Максуди белән Гаяз Исхакый, Әнкара Татар мәхәлләсенең житәкчесе Кәмал Локман белән бергә, Закир Кадыйириның өенә чәйгә килделәр. Ул вакыт Закир Кадыйири, хатыны шагыйрә Сания Гыйффәт белән бергә Етлик дигән мәхәлләдә тора иде. Аларның ике кызы бар иде. Мин аларның олы кызлары Азатка өйләнеп, алар белән бергә яши идем. Бик хөрмәтле, кадерле кунаклар килгәч, чәйләр кайный башлады, коймаклар, пәрәмәчләр пешә башлады.

Менә шунда төнгө сәгать 12-гә хәтле дәвам иткән бик күнелле бер мәжлес булып узды. Катнашуучылары күп түгел иде, әмма ләкин моның мәгънәсе бик зур иде. Менә 1917-нче елның 22-нче июлендә «Идел-Урал» дәүләтен төзеп, «Яшәсен Идел-Урал!» тавышлары белән кычкырып моны бәтен дөньяга игълан иткән Казандагы Милләт Мәжлесенең рәисе Садри Максуди монда иде, татарларның зур әдибе һәм эмиграциядә күп еллар буе «Идел-Урал» фикерен һәм хәрәкәтен йөртүче Гаяз Исхакый монда иде, 1917 нче елның май аенда Мәскәүдә булган Русия мөсслеманнарының беренче корылтаенда Мәгариф проектларын төзүче Закир Кадыйири монда иде, уткен каләме белән ялкыны шигырьләр язучы Сания Гыйффәт ханым монда иде. Каргалы авылыннан Кәмал Локман 1930 нче елларда Франциядә укып кайткан Төркиянең беренче нефтьче-инженеры иде. Атаклы тарихчыларыбыздан Һади Атласиның шәкерте булган мин, Әхмәт Тимер (Әхмәт Тимер, Яруллин) дә шул зур кешеләребез арасында идем.

Пәрәмәч һәм чәкчәкләр белән сыйланып чәй эчлгән шул мәжлестә, әлбәттә инде, бик күп мәсьәләләр сөйләшненде, кызу тартышылды (бәхәсләшеде), уткән көннәрдә милли мәсьәләләрдә эшләнгән хatalарның сәбәпләре һәм дөньяның хәзерге хәле күз алдында китерелеп: «Инде моннан соң нишләргә кирәк?» дигән мәсьәләләр турында да төрле-төрле фикерләр бәян ителде һәм милли мәсьәләләр турында сүз барганда, өмет тудыра торган юлдан аерымыйча: «Шимальдәге (төньяктагы) Идел-Урал өлкәсенең һәм төрки-татар халкының якты киләчеге бар» дип карар кылынды.

Менә минем Садри Максуди һәм Гаяз Исхакый әфәнделәр белән соңғы курешүем шулай булды. Әле менә бүген дә Етлик мәхәлләсендә шул өйнен яныннан узып барган вакытта, атаклы

татар шагыйрәсенең бик күп еллар элек анда әйтелгән сүзләре-
нең янғыраган тавышларын ишеткән кебек булам.

«Шаулашып Алтай тавыннан
Монда килдек ласа без,
Әле тавыш беткән икән —
Тагы бер шаулашырыз!».

Әнкара, 29.10.1998.

Равил Әмирхан

САДРИ МАКСУДИ ШӘХЕС БУЛАРАК

Гадилә ханым Айда әтисе турында: Садри Максуди үзенең якты образы, шәхсияте, абруе һәм төрле төрки төркемнәр вә өлкәләр эчендә башкарган эшләре, бу дөньяда тоткан урыны белән гомуми төркиләрнең бер символыдыр, дип язган иде.¹

Чыннан да, бу сүзләргә колак салмычча мөмкин түгел. Чөнки шик юк, күренекле сәясәтче, җәмәгать эшлеклесе, дипломат, галим һәм фикер иясенең миллият, һәммә төрки халыклар хакына қылган гамәлләре бүгенге милли қыйблabyзыны, киләчәгебезне билгеләүдә роль уйнардай көчкә ия. Садретдин Максудиның тарихыбыздагы урыны, эшчәnlеге ифрат дәрәжәдә зур, колачлы, аның турында тәфсилле мәгълumatны бер ноктага жыю өчен берничә калын томнан гыйбарәт хезмәт язарга кирәктер. Һәм бу эшне тиэрәк, профессиональ дәрәжәдә башкару зарур, чөнки күренекле философ, ижтимагый фикер тарихы буенча белгеч Р.М.Әмирханов билгеләп уткәнчә, Йосыф Акчурा, Жамал Вәлиди, Фатыйх Кәrimi кебек шәхесләр белән берлектә С.Максуди милли мәсләкне Ауропа югарылыгындагы ижтимагый фәннәр казанышлары һәм Рүсия дәүләт күләмендәге профессиональ сәясәт белән тоташтырып, татар милли хәрәкәтенең заман дәрәжәсенә күтәрелүенә мөһим өлеш керткән шәхес.²

Ташсу дигән кечкенә генә татар авылында туып, беренчел мәгълumatларны сала мулласы әтисе Низаметдин мәктәбендә алган Садриниң соңra бөтен дөньяга данлыклы Сорбоннаны тәмамлавын, халыкara кимәлдәге юристлык баскычына күтәрелүен, миллиятнең олпат бер идеологына әверелүен гасыр башы можжизасы дими ни дисен! Хәер, биредә үзенә күрә бер закончалык та бар. Чөнки төрки-татарның ижтимагый һәм сәясәт мәйданында ат уйнаткан С.Максудиның асылы бик тирәнгә, затлы морзалар нәселенә барып totasha. Күренекле әдәбиятчы, археограф, шәҗәрәләр белгече М.И.Әхмәтҗәнов мәгълumatларына караганда, Максудиниң тарихта теркәлеп калган, безгә мәгълүм бер бабасы — XVI гасырда яшәгән татар морзасы Сөендерек булган. Сөендерекнең туру-

ны — XVII гасырда гомер сөргэн Мәскәү морза Казан һәм аның тирә-яғында яшәгән татарларның абруйлы житәкчеләреннән саналган. Мәскәү морза Лаеш тәбәгендәге Хәерби авылышында төпләнгән. Соныннан аның варислары Зеленодол тәбәнгенең Күлбаш һәм Биектау яғындағы авылларга сибелгән. Мәскәү морза нәселеннән күп кенә укымышлы имамнар чыккан. Алар халыкны агарту, анбелемле, әхлаклы итү буенча бәрәкәтле эшләр башкарғаннар.³

Казанның Галләм хәзрәт («Галләмия», «Күл буе», «Касыймия» дигән исемнәре дә бар) мәдрәсәсендә укыган чорда ук күзәтүчән вә зиһенле малай өлкән абыйысы өндә Истанбулдан кайтарылган гәзит-журналларны йотлығып укый, «Истанбул фикере вә хисе сенгән» (Г.Айда) мөхит эчендә күзе ачыла бара, дөньяга карашы кинәя. «Галләмия»дә Садретдин сиғез ел буена гарәп теленнән, ислам нигезләреннән h.b. гыйлемлекләрдән сабак ала. Үзеннән ун яшькә олы абыйысы Әхмәднәди Бакчасарайның «Зынжырлы» мәдрәсәндә мәгаллимлек иткән чорда Садри анда барып бер ел укый, программада каралган урыс телен дә өйрәнә.

Абыйының зур йогынтысын татыган шәкерт, күп шәрикләрнән аермалы буларак, яшәү, белем алу перспективаларын бик ук гадәти булмаган «яссылыкта» күрә башлый. Бу хасият аны урысча белем бирә торган Казан Татар уқытучылар мәктәбенә (КТУМ) алыш килә. КТУМ ишеген ачып керүәдә хәлиткеч рольне шул ук өлкән абыйысы уйнаган булса кирәк. «Его высокородие» — КТУМ инспекторы исеменә утенеч кәгазен дә, энесенә урысча дөньяви белем бириу максатын күздә тотып, Әхмәднәди язган.⁴ Садретдин бу уку йортына 1897 елда керә. Икенче елда (1898) КТУМга шул ук «Галләмия» мәдрәсәсенең әүвәлге шәкерте Гаяз Исхакый да килә. Белемгә һәвәслекләре белән аерылып торган бу ике яшь егет К.Насыйри әсәрләрен, дөньяви татар китапларын яратып, «су кебек эчләр». Шул ук вакытта Истанбулда басылган китапларны да калдырмыйлар, тора-бара атаклы урыс язучыларының хикәяләренә, романнарына тотыналар. Һәм гажәп хәл: тиздән үзләренен дә язучы буласылары, хикәя, романнар иҗат итәсләре килә башлый.⁵ Милли хисен кимсетмичә, иманына күләгә төшермичә укыган С.Максуди, урыс романы калыбын кулланып, ана телендә милли роман («Мәгыйшәт») иҗат итеп бастыра (1900). Кем белә, бәлки бу әсәрдән азмы-күпме гонорар да кергәндер һәм үз хисабына укыган студентның бюджетын беркадәр бөтәйтеп жибәргәндер.

Бюджет димәктән: гайләсе ярлылардан булмаса да, Садретдин казнадан берникадәр матди ярдәм алырга да омтылыш ясап караган икән. Эйтик, икенче сыйныфта укыганда Школа инспекто-ры исеменә язылган прошениесендә «в неимении никаких средств

для вноса платы за право учения,»⁶ дигэн сүзлэр дэ бар. Лэкин С.Максудиның бу хосустагы ике үтненченен берсе дэ канэгать-ландерелми.

Максатган, эйдэүчэн холыклы студент фикердэшлэрэ, шэриклэре (Гаяз Исхакый, Г.Терегулов, Х.Ямашев н.б.) белэн берлектэ яшерен әдәбият түгэрэгэ төзүдэ катнаша, оештыру өлкэсендэ хэлиткэч рольлэрнэц берсен үйний. Түгэрэк, бер яктан, «Тэржеман» гэзите, икенче яктан, урыс әдәбияты тээсирендэ урыс, төрек, фарсы әдәбиятын өйрэнүне һэм тикшерүне максат итэ, шуларга бэйле рөвештэ татар әдәбиятын юлга салу һэм устерүне күздэ tota. Соңыннан бу төркемгэ килеп күшүлган Ф.Туктаров, Ш.Мөхәммәдъяров н.б. катнашында жилем басма «Тэрэкъкий» гэзите мэйданга килэ.

Фикри оғылары торган саен күтэрелэ барган студент «французылык» идеясенэ мэл куя башлый, французыны телен, әдәбиятын, сәнгатен үзлэштерү планнарын кора. Һэм корып кына да калмый, узенең соңрак искэ алуына караганда, үзлегеннэн францууз телен өйрәнергэ керешэ, францууз рухи мәдәниятенең (әдәбият, фәлсәфә н.б.) мавыктыргыч дөньясына кереп чума. Ул гына да түгел, францууз университетында белем алуга өмет баглый.

Гадэттэн тыш сәләтле С.Максуди КТУМны барлык предметлар буенча да «бик яхшы» билгеләренә генә тәмамлый, аннан тыш гимнастика күнекмәләре ала, китап төплэү һэм балта эше кебек һөнәрләрне үзлэштерэ, татар башлангыч училищесының уқытуучысы дигэн рәсми исемгэ лаек була.⁷

«Яңа пешеп чыккан» учительнен францууз университеты турын-дагы хыялды сурелми. Тормышка ашмастай булып күренгэн бу хыялын ул якыннарыннан да, дусларыннан да яшерэ. Әмма барыбер түзми, бер очрашуда эч серен соңыннан узенең «рухи атасы» дип танынган Гаспринскийга чишэ. Ниһаять, кичәге КТУМ студенты, форсат табып, Истанбул аркылы Франциягэ барып чыга (1901).⁸

Кулында университететка керергэ юл ача торган таныклыгы булган Садри хокук бүлегенә аяк басу өчен Парижда елга якын францууз һэм латин теллэрен ныклат өйрэнэ, 1902 елның ноябрендэ Сорбонна университетының студенты булу бәхетенә ирешэ. Егет шушы уку йортында дүрт ел (1902—1906) укый, искиткеч тырышлык белэн дөньяви фәннэрне, махсус белгечлекне үзлэштерэ, тирән сәяси белем ала. Киң колачлы, үтэ кызыксынучан шәкерт буларак, С.Максуди Сорбоннада уку дәверендэ юридик факультет-тан тыш, «Ecole des Hautes Etudes Sociales»ка (Социаль фәннэр югары мәктәбе) керэ, аннан башка «College de France»да (Франция коллежы) ике ел буена атаклы Габриель Тард, э филология бүлегендэ мәшһүр Дюргейм һэм Леви-Брюльнен лекцияләрен

тыңлый.⁹ Шул ук вакытта ватаны, осталары белән дә элемент-эләрне өзми, аерым алганда, «Тәрҗеман»да үзенең Париждан язган мәкаләләрен бастырып тора.

Париж хәтле Парижда укыган кичәге авыл малаеның даны Русянен бөтен татар дөньясына тара. Татарның тәүге гәзите «Нур» «сорбонначы»ның котлау телеграммасына беренче санында ук урын бирә. Төрекчәгә якын тел белән урнаштырылган телеграммада, аерым алганда, мондый юллар бар: «Нур» ин зияда әналимезең зыйяйә мохтаж заманында мәйданә чыкиюр. Сез фазыйләтлеләре биүк бер мәсарәт, милләтпәрвәранә илә булмыш кальбемлә гажизанә тәбрик идиюрем...»¹⁰ Татар матбуаты яралып, куәт алыш киткәч, Париж студенты хакында әледән-әле информация биреп барыла. Бу хакта абыйсы Эхмәдһади Максуди гәзите «Йолдыз»ына түгел, башка абруйлы басмалар да хәбәрләр бастыра. Студентның Казанга хәтта тәгътийльгә (каникулга) кайтуы да игътибарсыз калмый.

Һәркайда ижтимагый активлыгы белән аерылып торган Садри Парижда да кул күшүрүп ятмый, әлбәттә. Франция башкаласында тупланган яшь төрекләр бергә жыелып, солтан Габделхәмид золымына чик кую турында бәхәс корган һәм конституция әзерләгән вакытта Йосыф Акчура, Яхъя Кемал һ.б. белән якыннан таныш булган С.Максуди бу хәрәкәттән дә читтә калмый.

Халыкара класслы юрист дипломы алгач, ижтимагый һәм сәяси яктан шактый «дагаланган» С.Максуди, милли хисләр белән ашкынып, Казанга кайта (1906). Татар жәмәгатьчелегенә милли матбуат, Париждан жибәрелеп, И.Гаспринскийның «Тәрҗеман»ында басылып килгән миллият рухлы мәкаләләре аркылы таныш булган С.Максудины сәяси эшчәнлек өөрмәсе шунда ук бөтереп ала. БөтенРусия мөселманнарының III съездында (Нижний Новгород, 1906), И.Гаспринскийның тәкъдиме һәм куәтләве белән, ул «Иттифак-әл-мөслимин» фирмасенең житәкчे шурасына сыйлана вә аның күренекле эшлеклесе булып китә.

1907 елда С.Максуди, күп баскычлы сыйлауларда жиңеп, II Дәүләт думасына депутат буларак үтә. Биредә ул Мөселман фракциясе исеменнән В.А.Харламов, Ф.А.Головин, М.Е.Березин, Н.Н.Познанский, С.Н.Салтыков, М.В.Челноков, Л.В.Карташов, В.Н.Успенскиййдан торган Дума президиумына секретарь итеп сыйлана.¹¹

II Дума куып таратылгач, сыйлау системасы тамырдан үзгәрүгә, реакциянең көчәюенә, мөселманнары хокук ягыннан тагын да кысрылауга карамастан, Максуди III Дәүләт думасына да үтә. Яна парламента ун мөселман депутатның сигезе берләшеп, Мөселман фракциясе төзи. Фракциянең рәисе Мөхәммәд Тәфкилев була, сәркәтибе итеп С.Максуди сыйлана.

III Думада эшченлеге чорында С.Максуди абройлы сәясәтчегә, оста дипломатка әверелә. Үрүсча, французча сөйләшкән, урыс, француз әдәбиятын, тарихын яхши белгән, ауропача киенгән, үзен октябристлар, кадетлар һәм социалистлар белән дә иркен тоткан, алар арасында үз дәрәҗәсен белгән Садретдин депутатларның күбесе белән уртак тел тапкан. Думада авторитетлары зур булган Н.А.Хомяков, П.Н.Милюков кебек депутатлар да ана дустанә караганнар (ә Милюков белән алар эмиграциядә дә дусларча мөнәсәбәт саклаганнар).¹² Шуның белән бергә Максудиның урыс милли сәясәтен фаш итеп һәм «инородецлар»ны яклап ясаган ялқынлы чыгышлары, вакытлы матбуғатта басылган нотык-мәкаләләре киң янгыраш таба. Бу факторлар «инородецлар», бигрәк тә терки-мөселман халыклары арасында аның абрүе тагын да үсүгә китерә.

С.Максудиның дәрәҗәсе, инде өлешчә эйтегендә, Думаның житәкче даирәләрендә дә зур була. Әйтик, III Дума эшләгән чорда чит илләрдәге парламентларның эшчәнлеге белән танышу очен төрле илләргә депутатлар жибәрелә башлый. Бер төркем депутатларны ул чорның «Америка Күшма Штатлары булган» (Йылмаз Өзтүрен) Англиягә жибәрү турында да карар кабул ителә. Мөселман фракциясе депутатиягә вәкил итеп М.Тәфкилевне күрсәтсә дә, фракция рәисе бу вазифадан С.Максуди файдасына баш тарта.¹³ Кайбер реакцион көчләрнен (профессор Перс h.b.) каршылыгына караастан, суд октябрист А.И.Звягинцев (бигрәк тә), Н.А.Хомяков, П.Н.Милюков, А.И.Гучковның хуплавы буенча, шузы делегация составында С.Максуди да Бөекбританиядә булып кайта (1909) һәм сонрак әлеге сәфәр эзеннән Казанда «Англиягә сәяхәт» китабын нәшер итә (1914).¹⁴ Максудиның 1911 елда шундый ук максатлар белән Германиягә сәфәр кылуы да билгеле.¹⁵

С.Максудиның КТУМда, Сорбоннада укуы, адвокатлык, Русиядәге, Гаребтәге, Төркиядәге сәяси-ижтимагый эшчәнлеге, аның үзенчәлекләре хакында гаять бай, гыйбрәтле мисаллар жирлегендә бик озак сөйләргә, фикер йөртергә мөмкин. Безнең әлеге чыгышыбыз исә бу затны күбрәк шәхес буларак тасвиrlауны күздә tota. Шуна бәйле рәвештә С.Максудиның II Дәүләт думасында эшчәнлеге чорында булган бер вакыйга игътибарга лаек. Татарча «Дума» гәзитенен (С.-Петербург) хәбәренә күрә, 1907 елның 26 апрелендә тар гына даирәдәге мәжлестә ул мондыйрак сүзләр сөйли (әчтәлеген китерәбез): II Думага килгәч, суллар, биредә эшләргә үзләренен сәләтsez икәнлекләрен күрделәр һәм шуның очен Думаны тизрәк кудырырга тырышлар; Дума әгъзаларының жалованьесен киметергә түгел, бәлки арттырырга кирәк, ләкин бер генә крестьянны да Думага уздырmas өчен сайлануда белемле

булуны шарт итү зарур; бу Думада өч йөз крестьян бар, ихтимал, киләсесендә аларның саны дүрт йөзгө житәр һәм парламент бернигә яраксыз булып калыр; Русия халкы Дума өчен житлекмәгән, аңа сәләте юк; Думаны халық алмады, бәлки аны хөкүмәт үз ихтыяры белән бирде...¹⁶

Шушы даирәгә нисбәтле Фуад Туктаров бу белдерүләрне аяусыз фаш итеп, матбуғат битләрендә «Садретдин Максудовка ачык хат» белән чыга.¹⁷ Гомумән, әче телле, тоткан жирдән сындыручан Ф.Туктаров та (кушаматы «Усал»), Садриның КТУМ буенча аркадашы Г.Исхакый да, 1905—1907 елгы революция чорыннан башлап 1917 елгы түнтәрешкә чаклы (өлешчә әле аннан соң да) матбуғатта һәм аерым басмаларда С.Максуди адресына урынлымы-уринсызы авыр сузләр әйтүдән тайчыныйлар.

Шул ук Ф.Туктаров үзенең өч Думадагы мөселман депутатлары хакындагы хезмәтендә¹⁸ С.Максудига бик түбән бәя биреп китә. «Усал» оппонентын «әрсез», Думага «хәйләләп сайланды», анда эшләргә «сәләхиятле адәм түгел», «бик зур булырга яратторган кеше», дип атый, тәрбиясенең һәм гыйлеменең чамалы булуына ишарә қыла. Китапта мондый юллар да бар: «Бичараның мәгълүматы да бик өстан генә, сөйләр өчен хәтта татарчага да куәте юк, русчаны прастуй татар сәүдәгәре кадәр дә сөйли алмыйдыр, шуның өстенә, табигате һәм гакылы да, татар әйткәнчә, килде-киттерәк.»¹⁹

КТУМда С.Максуди белән бер чордарак укыган, аны шактый якыннан белгән Ф.Туктаров биредә мәсьәләне артык куерта, кискенләштера, «публицистик эффект»ка исәп тота булса кирәк. Бу тискәре бәяләмәләрнең табигатен объективлыктан, ижтимагый-сәяси шәкелдәге үзара фикри, «сыйнфый» каршылыклардан бигрәк, әувәлге шәрикләрнең шәхси мөнәсәбәтләреннән әзләргә кирәктер, мөгаен.

Әйе, замандашларының хатирәләренә караганда, Садретдин шактый һавалы, тиз қызып китүчән натура була. Аның уен-көлкене, төрттерүне кабул итмәве, юмор хисенә бай булмавы да мәгълүм. Шулай булса да, югары культуралы, затлы чыгышлы, зыялы шәхес буларак, С.Максуди кешегә ачу тотмаган, үпкә сакламаган. Бу очракта (дөрсөрәгө: очракларда) да 1917 елгы инкыйлабтан соң әлеге милләттәрвәрләр үзара аңлашалар, килемшәләр, хәтта рухи яктан якынаялар да. Мәсәлән, төрле катлаулыклардан, буталыш вә ыгы-зыгылардан соң, Версальгә солых һәйәтә әгъзасы буларак бару нәкъ менә шуши өч шәхес өстенә төшкәч, С.Максуди алар, бигрәк тә Ф.Туктаров белән кулга-кул тотынышып эшли. 1923 елда Берлинда яшәгән вакытта С.Максудиның, башка кунаклар белән бергә бер аш мәжлесенә Г.Исхакыйны һәм Ф.Туктаровны чакыруы, шундый кытлык заманында аларны

«Төркестан пылауы» белән сыйлавы билгеле. Соңрак, үз чиратында, билгеле бер символик мәгънә салып булса кирәк (эстафета!), Г.Исхакый үлеме алдыннан аерымас юлдашы булган көмеш йөгертелгән таяғын нәкъ менә С.Максудига васыять итә.

Г.Исхакыйның үлеме исә С.Максудины гомумән тетрәтә (1954). Исхакый женазасы өстендә ул, күз яшьләренә тыгылып, нотык сөйли, ватандашының рухы алдында баш ия, аның белән тыгыз тарихи хезмәттәшлеген, олуг әдәби талантын, ижтимагый-сәяси эшчәнлеген тәкъдир итә.²⁰

Ә инде «Иттифак-әл-мөслимин» фирмасе, кадетлар партиясе әгъзасы Максудиның II Думаның составына, социал-демократларга, крестьян депутатларга булган мөнәсәбәтенә килсәк, шуны искәртү мөһим. Садретдин сәяси, икътисади мәсьәләләрдә коеп күйган кадет, ягъни либерал була, социализмын «фэнни»ен дә, «утопик» формасын да кабул итми. К.Марксны, социолог-философ буларак таныган хәлдә, «Манифест» авторының яңа жәмгыять төзу теориясен инкяр кыла, аның сыйнфый көрәш идеясен бөтенләй хупламый. Г.Баттал искә алганча, С.Максуди кешелек тарихында социаль факторларның хәлиткеч әһәмиятен танымый, киресенчә, фикерләр, идеяләр, бөек шәхесләрнең кешелек тарихында зур роль уйнавына басым ясый.²¹

ІҮ Дәүләт думасына сайлауларда депутатлыкка үтә алмаганнан соң, С.Максуди беркадәр вакыт үткәч Парижда алган белгечлеге буенча юристлык эшчәнлеген башлап жибәрә. Ләкин теләгенә ирешү өчен әле ана Мәскәү университетеңде юридик факультет программысы буенча юристлыкка берничә имтихан тапшырырга туры килә. Гаять сәләтле һәм хәзерлекле «сорbonначы» тугыз төп предмет буенча имтихан tota, заманында югары саналган «шактый канәтгәтләнерлек» («весьма удовлетворительно») билгеләре алып, 1913 елның 1 июнендә беренче дәрәҗә дипломга ия була.²² Ләкин Русия кануннары буенча юристлык посты христиан динендәге кешеләр өчен генә «вәҗеб» булганга, С.Максудига бу юлда зур кыенлыклар кичерергә туры килә. Ахыр чиктә, Казанның абруйлы хөкемдарлары А.З.Попов, Н.А.Новиков, шәһәр башлыгы В.Д.Боронинның хәءәр-хаһлыгы белән элекке Дума депутаты присяжный поверенный И.И.Степановның ярдәмчесе итеп раслана (1913 ел, 9 ноябрь).²³ Татар дөньясы өчен бу гадәттән тыш күренеш була. Присяжный поверенныйлар утырышында С.Максуди хакында тупланган мәгълүматларның дәгъвачы өчен һәр яктан үңай булганлыгы искәртелә, ә шәһәр башлыгы үзенең гаризасында, Садретдинның «әш сәләте һәм әхлакый сыйфатлары үрнәк дәрәҗәдә» («его трудоспособность и нравственные качества безупречны»), дип билгеләп үтә.²⁴

Төпле юрист һәм тәжрибәле сәясәтченең шәхесен жетерәк сыйфатларга ярдәм итүче мисалларның берсе — аның заманында бөтен Русияне шаулаткан «Бейлис эше»²⁵ (1913) мәнәсәбәтә. «Житель» күшаматы астында шымчылык иткән агентның (Т.Мәмлиев) охранкага житкерүенчә, С.Максуди, «бу процесс хөкүмәтнең үзе тарафыннан оештырылган, Ющинскийның һәлак булуында да ул үзе гаепле», дип белдергән имеш.²⁵ Эгәр дә бу донос дөреслеккә туры килә икән, ул фәкат С.Максуди файдасына гына сөйли: хөкүмәтнең милли сәясәтен бөтен нечкалекләренә кадәр белгән жәмәгать эшлеклесе бу фасылда иллюзиягә бирелмәүче генә түгел, бәлки күз алдына шуши иллюзияләрдән башкаларны арындырырга омтылган шәхес буларак килеп баса.

Садретдинның яшь чагыннан ук заманының күренекле шәхесләре белән аралашып гамәл кыла белүенә, алар белән уртак тел табып, тигез дәрәҗәдә сөхбәтләшу сәләтенә аерым басым ясалырга тиештер. С.Максудиның И.Гаспринский, аның «Тәржеман»ы белән мәнәсәбәтләре үзенә бер тема. Ауропа мәдәнияте белән кинрәк танышу максатында Төркиягә барышлый егетнен Ясная Полянага сугылуы, Л.Н.Толстой белән берничә сәгатьлек әңгәмә коруы, олпат әдип һәм хәkim илә халыкка ничек хәzmәт итү хакында кинәшләшүе шулай ук күп нәрсә турында сөйли.²⁶

Төркиягә килгәннән соң (1902), С.Максуди, француз, латин телләрен өйрәнүдән тыш, күренекле төрек зыялышлары, жәмәгать эшлеклеләре белән таныша. Алар арасында танылган әдип, жәмәгать эшлеклесе Әхмәд Мидхәт тә була. Бу кеше С.Максудига, И.Гаспринский кебек үк, белемен үстерү өчен Ауропага барып укырга кинәш итә. Парижда укыган елларында С.Максуди, инде эйтегләнчә, Яхъя Кемал Байатлы исемле атаклы төрек шагыйре белән таныша һәм аның белән хәzmәттәшлек кыла.

С.Максудиның «Иттифак-әл-мөслимин» фирмасендә, аеруча II һәм III Дәүләт думаларында эшчәnlеге дәверенде күренекле шәхесләр белән аралашуы, утырдаш булуы, хәтта яхшы мәнәсәбәтләргә керүе турында беркадәр эйтеделде инде. Гаять кин эрудицияле, юриспруденция буенча Ауропа казанышлары югарылығында торган оста хатиб һәм ачык мантыйклы Максуди Дәүләт Думасы сессияләрендә карагруң депутатларны сыртка салуы белән дә алдынгы карашлы урыс депутатлары арасында ихтирам казана. Mañır оратор белән танышучылар, якынаючылар арасында, инде билгеләп утелгәнчә, кадетлар партиясе житәкчесе П.Н.Милюков та була. Русия күләмендә танылган бу шәхес Февраль инкыйлабыннан соң Вакытлы хөкүмәтне оештыручыларның берсе буларак билгеле.

III Думада эшчәnlеге чорында С.Максудиның Эчке эшләре министры П.А.Столыпин белән утырдаш булуы хакында да хәбәрләр бар. Билгеле булганча, «31 март правилосы», «панисламизм» карач-

кысы ээләү, «Буби» мәдрәсәсен тар-мар иту кебек котсыз актлар белән дине, иманы, теле, мәдәнияте кысыркланган, кыерсытылыган татар халкы XX йөз башында армый-талмый гаделлек очен көрәшә, үзенең хакын даулый. Аерым шәхесләр, төркемнәр, авыл жыеннары Диния нәзарәтенә, Дәүләт думасына һ.б. даирәләргә берозлекsez шикаятыләр, үтенечләр, нәфрәтнамәләр яудыра. Ниһаят, Думага юлланган прошениеләрне тикшерү Мөсельман фракциясе секретаре С.Максудига йөкләнә. Максуди, милли кысуларга бәйле мәсьәләләрне жентекләп өйрәнгәч, Дума депутаты буларак, Столыпиннан үзен кабул итүне сорый. Министр кабул иткәч, үзен «гололобый»ларның гозере белән килгән мескен татар йомышчысы булып түгел, ә абруйлы жәмәгать эшлеклесе итеп tota, хәтта түрә белән французча сөйләшә. Ул гына да түгел, Эчке эшләр министрының Русия кануннарын бозуын төпле мисаллар белән дәлилләп, әңгемәдәшен шактый четерекле хәлгә куя...

С.Максудиның атаклы алтынчы миллионерлар, химаячеләр — Мөхәммәдшакир (каенатасы), Мөхәммәдзакир Рәмиевләр илә туғанлык жепләре белән береккән шәхес икәнен дә онытырга ярамый. Йосыф Акчура төсле үк, Төркиянең беренче президенты Ататөрекнең иң якын кинәшчесе булуы да Максудиның нинди шәхес булганлыгын калку шәрехли. Бу дәрәҗәдәге багланышлар, академик Э.Кәrimуллин билгеләп уткәнчә, Максудиның оч мәртәбә Төркия парламентына, өстәвенә, Төркия делегациясе составында Милләтләр Лигасының Лондон, Глазго конгрессларында катнашуы, шул үк сыйфатта Чехословакиягә баруына китерә (1937).²⁷

С.Максудины якыннан белгән, аның белән озак еллар аралашкан замандашлары бу олпат шәхеснең кырысрак, ләкин, шуңа да карамастан, гадел кеше булганлыгын кат-кат билгеләп үтә. Табигате белән ул өлкән абысына охшаган булып, һәр икесе даирәләренә сәэррәк тоелган гамәлләргә һәм уйларга бирелеп яшәгән. Бер якташлары үзенә күрә «канатлы сүз» уйлап чыгарган һәм: «Нади әфәнде ул — кырынмаган Садри, э Садри бәй — кырынган Нади ул»²⁸ — дип шаарткан имеш.

Бөтен тәржемәи хәле, әшчәнлеге курсәткәнча, С.Максуди жәмәгать, милләт өлкәсендәге гамәлләрне үзенең шәхси мәнфәгатьләреннән өстен куя алган олпат зыялышларның берсе. 1946 елда Г.Батталга язган хатында ул үзенең бу характеристын анлатып, болай дип яза: «Моның ике сәбәбе бардыр. Берсе әхлакый — бер канаттыр: кешенең кечкенә, вак житешсезлекләре вә йомшаклыгын күрмәскә, аңа игътибар итмәскә кирәк. Бу — кешенең әхлакый нигезе. Э икенчесе — бер психологик сәбәптер...» С.Максуди еш кына: «Табигатем шулай булырга кирәк: мин бер кешегә дә дошманлык хисе сакламыйм», — дия торган була.

Табигатенең катлаулыгыннан хәбәрдар замандашларында шулук вакытта: «Аның самими, чын күнелдән якын күргән дусты булды микән,» — дигән сорау да тумыйча калмаган. С.Максуди белән бәхәс кылу, бер яктан, бик күмелле, кызық, икенче яктан, шактый авыр, четерекле бер эш саналган. Төп сәбәбе — Садретдинның күп укыган, гажәеп эрудицияле, дөньяны күп күргән, зур гыйлем иясе булуында. Ул үзенең интеллекты белән моназараны үзе теләгән якка бора, дәлилләре белән әңгәмәдәшen «почмакка кыса», әгәр инде тегесе, каршы төшеп, бәхәсләшә башласа, кызып, кабынып китәргә дә күп сорамый. Бу халәткә бер мәлне бертууган Максудилар турында соыннан объектив, хәер-хаңлы кителеп язган Г.Баттал да тарый. Анкараның «Өзән» кондитерханәсендә гәпләшеп утырганда Максуди, әңгәмәдәшen бер сүзенә ачуланып: «Сез һөрвакыт мина каршы киләсез», — дип үпкәләп чыгып китә. Ләкин беркадәр вакыттан соң сұына, үзенең артык кызып китүен икърар иткәндәй, шуши вакыйгадан соң «оппоненты» белән күп мәртәбәләр очраша, аралаша. Баттал үзе искәрткәнчә, бу да аның әчкерсез, кинә сакламый торган кеше икәнен курсәтә.²⁹

Замандашлары С.Максудины асылда мәhabәт гәүдәле, күзгә ташлана торган, физик яктан ның кеше итеп тасвирий. Адвокат Мөнир Мөсагыйль, Максудиның шәкерте, аның турында болай дип яза: «Садри Максуди күркәм, зифа буйлы, сәламәт, төрек-яйланың (Альп төреге. — Р.Ә) саф гәүдәләнеше иде. Тышкы кыяфәте илә ул шундый, ә рухы белән үтә кешелекле иде. Бу шәхесне якыннан белгән килеш, аның гыйлеменә, фән илә шөгыльләнү сәләтенә, тыйнаклыгына, ватанпәрвәрлекенә, бер сүз белән әйткәндә, кешелек сыйфатларына сокланмычыча мөмкин түгел иде...»³⁰ Олыгая төшкәч, ул, әлбәттә, шактый бирешә, нервлары какшый, ләкин бу хакта әйтми, үзен сау-сәламәт кеше итеп күрсәтергә тырыша. Вафатына дүрт-биш ел кала автомобиль астына эләгел, жәрәхатләнә, хастаханәдә ятып чыга, дәүләт әшенин шактый читләшә. Шуңа да карамастан, ижат әшен ташламый, күп укый, күп яза. Үзен журналист дип санамаса да, Максуди Истанбулның «Тасвириә» гәзитенә мәкаләләрен жибәреп тора, элеккечә кешеләр хәтеренә яшисе килә, үз исеменең жуелуын теләми.

Гомере буе сәясәт белән шөгыльләнгән, ижтимагый хәрәкәтнең үзәгендә кайнаган С.Максуди соңғы елларында да битарафлык, пассивлык дигән нәрсәләрне белми. Эйтик, 1950 елда, ягъни 72 яшендә үзенең кандидатурасын ул демократик партия исеменән Төркия Милли мәжлесенә тәкъдим итә. Сайлау кампаниясенә әзерлек унаеннаң илнен төрле төбәкләренә сайлаучылар белән очрашуларга барып йөри, үзенең программасын гарыз кыла. Гәрчә бу очрашулардан бик арып-талчыгып кайтса да, жәмәгатьчелек

алдында үз бурычын үтәп йөрүе аңа рухи канәгатында хисе бирә. Хәтта инде 77 нче яшे белән барганда да Максуди үзенең баяғы сәяси-ижтимагый омтылышын 1954 елда яңадан кабатлый: шундай ук сайлауга үзенең кандидатурасын янә дә тәкъдим итә. Ләкин бу юлы сайлау исемлегенә үтми кала. Гомеренең азаккы чорын ул әүвәлге хезмәтләрен барлау, яңаларын языу һәм аларны нәшер итү мәшәкәте белән үткәрә.

Бигрәк тә ашкынып һәм биниһая көч куеп, ул үзенең яшәү максатын чагылдырган, төркичелек нигезләрен, миллиекнең төп сыйфатларын гәүдәләндергән «Миллият тойғысының социологик әсаслары» исемле фундаменталь хезмәте өстендә эшли. Аннары аны, алны-ялны белмичә, француздың тәржемә итә. Эмма тәржемәне басарлык машинистка табылмаганлыктан, бер бармагы белән генә «чукуп», үзе башкарлып чыга (1956). Халықара вәзгыятьне, дөньядагы милли-азатлык хәрәкәтен күздә тотып язылган үтә актуаль әсәренең французды тизрәк нәшер ителүен бик теләсә дә, аңа инде үзенең ижат жимешен күрү насыйп булмый.³¹

Олуг жәмәгать эшлеклесе, сәясәтче һәм галим 1957 елның 20 февраленде вафат була һәм Истанбулның Зынҗырлыкия зиратына күмелә. Женаза мәрасиме бик зур хөрмәт белән үткәрелә: мәрхүмнең гәүдәсе салынган табут Төркиянең дәүләт әләменә төрелә һәм кулдан гына күтәрелеп йөртелә.³²

Әтисенең тәржемәи хәлен тәффисилләп өйрәнгән Гадилә Айда, С.Максудиның 34 ел асыл ватанында, 11 ел Франциядә, 32 ел Төркиядә яшәвен билгеләп үтә. Ләкин кайсы гына кыйтгада, мәмләкәттә гомер сөрмәсен, нинди генә хезмәтләр кылмасын һәм уңышлар казанмасын, ул татар халкының улы, аның затлы вәкиле, милли горурлыгы булып кала.

Дөрес, Төркия дә аның икенче ватаны. Кан вә дин кардәшләреbez төрекләр дә аны үз зыялышы, үз хадиме итеп кабул итәргә күнеккән. Шулай да биредә каршылык юк. Чөнки югары-рак, рухи-илаһи кимәлдә фикер йөртеп, мәсьәләгә кавеми бердәйлек, тарихи багланышлар, язмышлар охшашлыгы, миллият тойғысы кебек гади төшөнчәләр калыбы белән килсәк, Садретдин Максудиның исеме, гамәлләре, кабатланмас мирасы барлык төрки халыклар өчен дә уртак хәзинә икәнен күрербез.

Искәрмәләр

¹ Айда Гадилә. Садри Максудиның тормыш юлы. // Мирас. — 1994, № 4, 74 б.

² Эмирханов Р.М. Садри Максуди һәм милләтчелек мәсьәләсе. // Садри Максуди (1879—1957). — Казан, 1996. — 91 б.

³ Әхмәтҗанов Марсель. «Йолдыз» чыгарган йолдыз. // Ватаным Татарстан. — 1998, 16 октябрь.

- ⁴ ТРМА, 142-ф., 1-тасв., 19-эш, 1 б.
- ⁵ Баттал-Таймас Габдулла. Ике Максудилар. // Мирас. — 1995, № 11 / 12, 162—163 б.
- ⁶ // Садри Максуди (1879—1957). — Казан, 1996. — 142—143 б.
- ⁷ ТРМА, 142-ф., 1-тасв., 19-эш, 11 б.
- ⁸ Айда Гадилә. Садри Максудиның тормыш юлы. // Мирас. — 1994, № 4, 75 б.
- ⁹ Айда Адиле. Садри Максуди Арсал. — М., 1996. — с. 36.
- ¹⁰ // Нур, 1905, 2 сентябрь.
- ¹¹ Гаффарова Ф.Ю. «Мин милләтемнәң баласымын» (Олуг милләтпәрвәребез Садри Максудиның сәяси-ижтимагый эшчәнлеге). — Казан, «Йман» нәшр., 1997. — 23 б.
- ¹² Шунда ук. — 29—30 б.
- ¹³ Айда Адиле. Садри Максуди Арсал. — с.71—72.
- ¹⁴ Гаффарова Ф.Ю. Күрсәтелгән хезмәт. — 36—37 б.; Кәримуллин Эбраг. «Садри Максуди — Арсал». // Шәһри Казан, 1991, 21 дек.; Кәримуллин Эбраг. Искәрмәләр. // Мирас. — 1995, № 11—12. — 166 б.; Баттал — Таймас Габдулла. Ике Максудилар. // Мирас. — 1995, № 11—12. — 165 б.
- ¹⁵ Гаффарова Ф.Ю. Күрсәтелгән хезмәт. — 36 б.
- ¹⁶ // Дума, 1907, 1 май.
- ¹⁷ Шунда ук.
- ¹⁸ Усал М.-Ф. Беренче, икенче вә өченче Думада мөселман депутатлар һәм аларның кылган эшләре. Лито — Типография И.Н.Харитонова. Казанъ, Елы күрсәтелмәгән (1909).
- ¹⁹ Шунда ук. — 105 б.
- ²⁰ Айда Адиле. Садри Максуди Арсал. — с.231—232.
- ²¹ Баттал — Таймас Габдулла. Ике Максудилар. // Мирас. — 1995, № 11—12. — 160 б.
- ²² ТРМА, 52-ф., 1-тасв., 230-эш, әә б.
- ²³ Шунда ук.
- ²⁴ // Садри Максуди (1879—1957). Казан, 1996. — 146, 148 бб.
- ²⁵ Кәримуллин Эбраг. «Садри Максуди — Арсал». // Шәһри Казан. — 1991, 21 дек.
- ²⁶ Шунда ук.
- ²⁷ Баттал — Таймас Габдулла. Ике Максудилар. // Мирас. — 1995, № 11—12. — 160 б.
- ²⁸ Шунда ук. — 161 б.
- ²⁹ Айда Адиле. Садри Максуди Арсал. — с.162—163. Урысчадан тәржемә.
- ³⁰ Шунда ук. — с.235—236.
- ³¹ Шунда ук. — с.238.

Фәриәдә Гаффарова
БЕРТУГАН МАКСУДИЛАР

XX йөз башы тарихка татар халкының үзенең бәйсезлеген яулау, дәүләтчелеген торғызыу өчен гасырлар буе әле сунеп, әле кабынып килгән милли хәрәкәтенең яңа көчле күтәрелеш алган чоры булып кереп калды. Татар зыялышлары арасыннан әлеге

милли хәрәкәтнен идеологлары, житәкчеләре үсеп чыкты. Алар татар милләтенен милләт булып яшәве очен, ягъни аның динен, телен саклау, мәгарифен, мәдәниятен Европа, дөнья мәгарифе, мәдәнияты дәрәҗәсенә күтәрү очен бар көчләрен, белемнәрен, байлыкларын кызғанмыйча хезмәт иттеләр. Алар арасында бертуган Аpanаевлар, Бубилар, Шәрәфләр, Алкиннар һәм бертуган Әхмәтнади һәм Садретдин Максудилар да бар иде.

Хәзерге Биектау районына кергән Ташсу авылының Низаметдин мулла гайләсендә туган Садретдин Максуди — Русиянен II—III Дәүләт Думалары депутаты, Эчке Русия һәм Себер төрек-татарларының Милли-мәдәни мохтариятының Милли Идарәсе рәисе, Төркиянең Бөек Милләт Мәжлесенен өч чакырылыш депутаты, Европа Советы вәкиле, юрист, журналист, галим-педагог, төрек теле, тарихы һәм хокук белеме, хокук тарихы буенча 17 фундаменталь хезмәт авторы, ординар-профессор.

Садри Максудиның татар милли хәрәкәтендәге эшчәнлеген аның абысы Әхмәтнади Максудиның татар милләтенә багышланган эшчәнлегеннән аерып карау дөрес булмас иде. Чөнки Садри Максудиның 1906 елдан башлап 1918 елга кадәр чордагы милли, сәяси эшчәнлегенә Һади Максудиның йоғынтысы зур булган. Быелның сентябрь аенда исә татар мәгарифендә, мәдәниятинда тирән эз калдырган, 40 елдан артык педагогик стажы булган мөгаллим, күп санлы дәреслекләр, сүзлекләр авторы, галим, жәмәгать эшлеклесе, журналист, «Йолдыз» гәзите нәшир-редакторы Һади Максудиның тууына 130 ел тулды.

Үзүмнен әлеге мәкаләмдә Садри һәм Һади Максудиларның милли, сәяси эшчәнлекләренә, ягъни XX йөз башы татар дөньясында күтәрелгән кайбер проблемаларны хәл итәргә тырышканда алып барган эшчәнлекләренә генә тұкталып китмәкче булам.

1906 елның жәндә Франциянен Сорбонна университетын тәмамлап дипломлы юрист булып кайткан С.Максуди И.Гаспринский, Й.Акчура, Һ.Максудиларның чакыруы буенча «Иттифак әл-мөслимин» партиясенен Түбән Новгородта уздырылган съезды эшендә катнаша, аның сәясәт комиссиясендә эшли, Европадагы милли сәясәт, вәҗдан иреге, дини, мәдәни иркенлекләргә ирешүдә ул дәүләтләрнен тоткан сәясәтләре түрүнде чыгышлар ясый, съездны да шул югарылыктан торып эш итәргә чакыра.

Әлеге съездда «Иттифак әл-мөслимин» партиясе төзелү татар милләтенен сәяси аны уянуңдагы беренче адымы саналса, шуны съезддан С.Максудиның да берничә елдан татар милли хәрәкәте идеологларының берсе буларак милли, сәяси эшчәнлеге башлана дип әйтә алабыз. «Иттифак» партиясенен тәкъдиме белән Россиянен II Дәүләт Думасына депутат итеп сайланган С.Максуди

Думада шуши партиянең Программасына таянып эш итәчәк. Бу елларда татар дөньясы С.Максудиң исеме, эшләгән эшләре, Россия сәясәтендә тоткан урыны белән яхши таныш булган дип әйтә алабыз. Чөнки 1907—1912 елларда һәм 1917—18 еллардагы татар матбуғатында да, рус гәзитләрендә дә С.Максуди турында да, аның сәяси, милли эшчәнлеге турында да, әйтергә кирәк, капма-карши фикерләр дә күп әйтегендә. «Йолдыз» гәзитендә С.Максудиң үзенең дә Думадагы эшчәнлеге, Мөселман фракциясенең эшләгән эшләре турында озын-озын «Хисапнамәләре», «Милли сөхбәтләре», «Сәяси сөхбәтләре» басылып килгән. Шулай ук «Йолдыз» аша С.Максуди, татар милли хәрәкәте идеологларының берсе һәм, әйтергә кирәк, ин қочлесе буларак, әлеге хәрәкәтнең бурыч-максатларын аңлаткан ўй-фикерләрен татар милләтенә житкерең барган. Редакторы Н.Максуди булган «Йолдыз» гәзите С.Максудиң депутат буларак эшчәнлеген жентекләп күрсәтеп, анализлап барган, аның сәясәтче буларак авторитетын үстерүгә зур игътибар биргән. Шулай ук «Йолдыз» гәзитендә «Дума әхвәленнән» дигән баш астында һәр көн саен мәкалә бирелеп барылган. Аларда татар депутатларының, шул исәптән С.Максудиң да Дума мәжлесләрендә һәм комиссияләрендәге эшчәнлекләре киң яктыртылган. Чыннан да, С.Максуди Дәүләт Думасында ин эшлекле депутат, Рәсәй сәясәтендә авторитетлы шәхес булган. Моны раслый торган факт итеп аның 1909 елда Дума делегациясе составында мөселман фракциясе исеменнән Англиягә баруын күрсәтергә мөмкин. Аның әлеге делегация составына керткәндә сул октябрьст Д.И.Звягинцев: «Садри Максудов аз санлы фракция әгъзасы булса да, ул егерме миллионлы Русия мөселманнарының хакыйкый вәкиледер. Думада башка бер генә депутат та үзен Россиянең 20 миллионлы халкы вәкиле дип игълан итә алмас», ди.¹ А.И.Звягинцев үзенең бу сүzlәрен С.Максудиң инде Дәүләт Думасы мәжлесләрендә ясаган һәм кызу бәхәсләр уяткан ялкынлы, төпле дәлилле, күп төрле фактларга, мисалларга нигезләнгән чыгышларыннан чыгып та әйткәндер. Аның шундый чыгышларының берсе Думада ял иту мәсьәләсе турындагы закон каралганды ясала. Христиан динен тотучы депутатлардан аермалы буларак, Мөселман фракциясе вәкиле С.Максуди бөтен Русия мөселманнары исеменнән мөселманнар очен ял көнен Жомга көн булуын таләп итеп зур нотык белән чыга, комиссияләрдә чыгышлар ясый. Шулай ук «Йолдыз» гәзитендә дә саллы-саллы мәкаләләр бастыра. С.Максудиң Мөселман фракциясе исеменнән бу закон проектын Дума мәжлесләренә берничә мәртәбә чыгартуның төп сәбәбе: «Бер милләтнең дәвамы очен ин мөһим булган нәрсәләр — дин вә телдән соң — ул милләтнең гадәт вә горефләредер»

һәм «Мөселман фракциясе гомум милләтемезнәң файдасын күз алдында тотып эш итә, фракциянең хәрәкәте халыкның бер кисеменә булмаенча, милләтнең гомум мәнфәгате очен хәэмәттәдер.»² Җомга көнен Россия күләмндә мөселманнар очен рәсми ял көнө итү — ул Ислам динен рәсми дин булган христиан дине белән бер дәрәҗәгә кую, ягъни шул динне тотучы мөселманнарны рус халкы белән бертигез хокуклы итү, дигән сүз. Менә шуна күрә дә, милли хәрәкәт лидерлары, социал-демократлар, социал-революционерлардан аермалы буларак, бу мәсьәләгә зур игътибар биргәннәр. Мөселман фракциясе әлеге мәсьәләне хәл иткәндә мөселман депутатларының таләпләре искә алынмавына протест йөзәннән Дума мәжлесен ташлап чыга. Шулай ук Казан шәһәр думасының 1914 елның 20 май көнгө мәжлессендә бәйрәм көннәре турындағы мәсьәлә карала һәм С.Максуди бу мәсьәлә Россия Дәүләт Думасында кабат каралмыйча торып, биредә хәл ителергә тиеш түгел, дип каршы чыга. Шәһәр думасында да татар депутатларының теләге искә алынмый һәм Думаның бу эшен мөселманнарның дини рухиясен хурлау дип санаган С.Максуди, бертуган Апанаевлар, С.Галикаев, И.Госман протест йөзәннән мәжлесне ташлап чыгалар. Алар арасында Һ.Максуди да була. Ул файдалы, төплө киңәшләрен биреп, романтик рухлы, кызу канлы Садри Максудины сабырлыкка өндәп торучы да булган. Садри Максудиның татар милләтенә багышланган эшчәnlеге абыйсы Һади янында, аның хуплавы, киңәш-фатыйхалары белән узган. Чөнки ул Ташсудан Казанга килеп абыйсы мөгаллимлек иткән Галләмия мәдрәсәсендә укый башлаган елдан алып, Учительская школада, аннан соң, Сорбонна университетында укыганда да аның матди ярдәмен алып яшәгән, Россия Дәүләт Думасы депутаты чагында да, Эчке Россия һәм Себер төрек-татарларының Милли-мәдәни мохтарииятының Милли Идарәсе рәисе итеп сайлангач та Һади Максуди аның янәшәсендә була. Садри Максуди инде Төркиядә яшәгәндә үзе бик хөрмәт иткән И.Гаспринскийны үзенец «рухи атасы» дип санаган, ә без исә Һади Максудины аның күцеленә балачактан ук татар милләтенә хезмәт итү орлыкларын салган, аны үз милләтенә хезмәткә әзерләгән шәхес дип эйтә алабыз. Һади Максуди үзе дә милли хәрәкәттә катнашкан, алай гына да түгел, ул әлеге хәрәкәтнең идеяләрен «Йолдыз» гәзите аша татар халкына житкереп торучы да булган. Дөрес, «Йолдыз» гәзите дә, башка татар гәзитләре дә аның милли мәгарифтәге эшчәnlегенә дә, жәмәгать эшчәnlегенә дә артык игътибар бирмәгәннәр. Чын татар зыялышы буларак, сабыр холыкли, кузгә ташланып торырга яратмаган Һади Максуди үзе дә эшләгән эшләренә бәя дә, рәхмәт тә көтмәгән. Аннан соң Һади Максуди, Сорбонна универ-

ситеты дипломына ия булган Садри Максуди кебек, хокук белеменнән дә хәбәрдәр: ул Казан университетының әлеге факультетының ирекле тыңлаучысы булган. Һади Максуди — иң компетентлы дин белгечләренең берсе дә әле. 1912 елда татар зыялышлары Диния нәзарәтенә укымышлы, берничә тел белгән, дөньяви фикердән, сәясәттән хәбәрдар булган, милләт жанлы мәфти сайлау мәсьәләсе күтәреп чыгалар. Шушы елның июль-август айларында «Йолдыз» гәзите дә мәфтине сайлап кую мәсьәләсен хуплап, анкета бастыра. Гәзиттә басылган анкетага жаваплардан күренгәнчә, ул елны мәфти сайлау мәсьәләсе татар халкы очен чын мәгънәсендә милләтнен иң зыялыш, күренекле, укымышлы шәхесләрен барлау вакытына эйләнеп киткән: анкетада гел бер үк диярлек кешеләр курсателгән. Болар: Муса Бигиев, Зия Камали, Риза Фәхретдинов, Һади һәм Садри Максудилар. «Бу зыялышларыбызының кайсы мәфти булса да, Ватаныбыз очен дә, әһле ислам очен дә хәерле булачактыр. Әмма Русия мөселманнары арасында безнең кайтыларыбызын кайгыртып, диниябезне вә дөньявиябезне жинеләйту юлында ижтиhad итеп йөрткән кешебез Садретдин Максудов мәфтилеккә иң лаеклы кешебездер» дип яза «Йолдыз» гәзите.²

Татар зыялышларының һәм милли хәрәкәт идеологларының мәфти сайлауга, дини эшләр оешмаларын һәм мәктәп-мәдрәсәләрне реформалаштыруга әһәмият бирүләренең сәбәбе татар халкының яшәү үзенчәлеге, ягъни ислам дине, идеология буларак кына түгел, ә халыкның тормышындағы үзенчәлекле төп фактор буларак та анлатылуында. Шуңа күрә Һ.Максуди үзе дә бу мәсьәләләргә зур иғтибар биргән, үз фикерләрен белдереп күп санлы мәкаләләр язган. «Без — Русия мөселманнарының үзебезнең яшәшебезгә хас булган, динемезнең чын асылын ачкан рухани оешмалары булырга тиеш. Куэтле дини оешмасыз бер милләт тә милләт булып оешып тора алмый», — дип яза 1914 елны.³ Россиянең IV Дәүләт думасының Мөслман фракциясе соравы буенча 1914 елның 15—25 июнендә Петербургта Бөтөнrossия мөселманнарының Кинәш мәжлесен уздыруга рөхсәт алына. Әлеге кинәшмәгә, депутат булмаса да, С.Максуди да вәкил итеп сайланы. Әлеге кинәшмәгә алдан ук әзерләнгән С.Максуди анда дини оешмаларны үзгәртеп кору турында зур доклад ясый һәм үзенең программасын тәкъдим итә. Программа мәжлес тарафыннан бертивыштан кабул да ителә. 17 пункttan торган бу Программаның беренче пункты — рус милләтчеләренә тынгы бирмәгән пункты — милли өмет булган Мәркәзият төзү, ягъни Бөтөнrossия мөселманнары омтылган дини берләшү. Рус матбуғатында мона каршы мәкаләләр басылып килә. Моның сәбәбе — рус милләтчеләренең

мөсельман халыклары омылган дини берләшүнөң аларның милли тәреккыятендәге әһәмиятен аңлауда була. Җөнки алар Россиядә яшәгән утыз миллионга якын мөсельман халыкларының дини яктан берләшү ихтималының үзләре өчен зур куркыныч көч булачак дип саныйлар. Һади Максуди да үзенең «Йолдыз» гәзитендә татар дөньясын борчыган мәктәп-мәдрәсәләрне реформалаштыру һәм дини оешмаларны үзгәртеп кору турындагы мәсьәләләрне яктырткан мәкаләләр язган, ул С.Максуди Кинәш мәжлесенә тәкъдим иткән Программаны кайнар яклаган. Әлеге Кинәш Мәжлесенә чаклы ук «Йолдыз» гәзите С.Максудиның әлеге мәсьәләгә карата булган фикерләрен әйткән, «Кинәш мәжлесенә хәтле киңәшләр» (1914, 2 май), «Мәркәзияте диния» (1914, 18 май) кебек мәкаләләрен үзенең укуучыларына житкергән. «Дин вә теле алмашмаса, милләт буларак милләт бакый булачактыр», дип яза Һ.Максуди үзенең «Хәвеф һәм өмид» дигән мәкаләсендә.⁴ Дини оешмаларны үзгәртеп кору, мәктәп-мәдрәсәләрне реформалаштыру, ягъни аларны заман таләпләренә, татар халкының рухи ихтыяжларына яраклаштырып үзгәртеп, аның мәдәниятиын, мәгарифен үстерү, шуши яңарышлар нәтиҗәсө буларак татар милләтенең икътисади һәм сәяси яктан кочле бер милләт булуы өчен юл ачу — Һ.Максудиның күп кенә мәкаләләрендә менә шуши фикер ята.

Белгәнебезчә, 1917 елның 22 июлендә Бөтөнrossия мөсельманнарының Казандагы берләштәрләгән съездында Милли-мәдәни мохтарият төзу турында Декларация игълан ителә. Декларацияне язучы да, игълан итуче дә Садри Максуди була. Милли-мәдәни мохтарият төзүне ул заманда да, хәзер дә хуплаучылар да, кире кагучылар булды, бар. Г.Ибраһимов моны «Ижтимагый жинаять» дип атаса, «Вәкилләр көзгесе» дигән китапчыкның авторы А.Тугры исә «Сәясәт дингезенең кочле фортунасы вакытында Милли-мәдәни мохтарият төзәргә азаплану өчен әлеге татар зыялышлары киләчәк алдында җавап бирәчәкләр әле» — дип куркыта.⁵ Ә инде А.Тугры әйткәнчә, «Бу эшне сыек хәленинән боткага әйләнгәнче болгатучы С.Максуди» Милли Идарәненең рәисе итеп сайланана. Милләт мәжлесенә Милли-мәдәни мохтариятнең ул төзегән Конституция проекти укып тикшерелә һәм өстәмәләр кертеп, кабул ителә. Конституция 1918 елның 16 гыйнваренда «Мохтарият» журналында басылып чыга. Безненчә, һичшиксе, әлеге Конституция проектиң төзүдә Милли мәжлес вәкиле Һ.Максудиның да ярдәме булгандыр, җөнки андагы дин, мәктәп-мәдрәсәләргә, телгә, дини оешмаларга караган статьяларны эшләгендә аның ин компетентлы дин белгечләренең берсе, телче-галим буларак ярдәме зур булган-дыр. Русча, гарәпчә, французча, төрекчә белгән, мәктәп-мәдрәсәләрдә

мөгалимлек иткән һәм дистәләрчә исемдәге дәреслекләр язган, яңача уку-үкүтүу методикасын эшләгән һәм аны гамәлгә кертүдә зур тырышлык күйган Һ.Максуди әлеге статьяларны Конституция проектина керткәндә үз фикерен әйтми калмагандыр.

Милли-мәдәни мохтарият идеясын алга сөргән С.Максуди «туфракчылар» «Идел-Урал штаты» Программасын күтәреп чыкка та шул идеяга тугърылыкли булып калган. Эмма С.Максуди Идел-Урал штабы идеясына да карши килми. Һ.Максуди да аның бу позициясын яклаган.

Эмма, кызганычка карши, татар зыялыштарының бик күбесе зур өметләр багълаган Милли-мәдәни мохтарият Совет хөкүмәте карары белән юк ителә. Татар милли хәрәкәте житәкчеләренең күбесе илдән китәргә мәжбүр булалар, илдә калғаннарын исә газаплы язмыш көтә. Милли сәясәттә бер-берләренә ярдәмче, кинәшче булып, татар халкының хөр киләчеге хакына хезмәт иткән бу ике мөхтәрәм затның да, бөек Тукаебыз әйткәнчә, татар милләтенен изге дисбесендәге тәсбих төймәләре булган шәхесләребезнең 1918 елның маенда юллары аерыла, язмышлары да ике якка кереп кита. Садри Максуди үзенең калган гомерен Төркиядә — мөһәҗирлектә уздыра. Шулай итеп, XX йөз башы татар милли хәрәкәте идеологларының берсе, татарның беренче профессиональ сәясәтчеләреннән булган һәм Милли-мәдәни мохтариятнең Милли Идарәсе рәисе Садри Максудинин татар милләтенә бағышланган эшчәnlеге тәмамлана. Аның эшчәnlегенең икенче чоры-төрек халкына, аның мәгари芬ә, мәдәнияттына хезмәт иткән чоры башлана. Ул 1925—57 елларда Төркиянең беренче кешеләренең берсенә әйләнә; галим буларак, ординар-профессор дәрәҗәсен ала, сәясәтче буларак, Бөек Милләт мәжлесенең өч чакырылыш депутаты була, Евropa Советында эшли, Ататөркнең кинәшчеләреннән була. Хатыны Камилә Рәмиева белән 47 ел бәхетле, тигез гомер кичерә, ике кызы үстерә. Хәзер аның оныклары Гөнүл Пултар, Гөлнур Учак, Али Турхан, тормышта үз урыннарын табып, төрек халкына хезмәт итәләр.

Ә илдә калган һади Максуди исә, татар зыялыштарының бик күбесе шикелле ук, Сталин заманының фажигасен үзе аша үткәрә. Совет власте аның 12 еллык нәшир-редактор, журналистлык эшчәnlегенә чик куя — «Йолдыз» гәзитен яба; 40 елга якын мөгалимлек иткән өлкән яштәгে педагог, галим эшсез кала, үз хезмәте көче белән ия булган йортын тартып алалар. Һ.Максуди 1932—38 елларда дүрт мәртәбә кулга алына, З ел Киров шәһәрендә сөргендә яши. Ул 1941 елның 28 июнендә вафат була, Яна Бистә зиратында жирләнә, кабере Г.Тукай кабере белән янәшә.

Нади Максудиның үлеме турында татар матбуғатында бер сүз дә булмый. Әмма 1941 елның 1 октябрендә төрек гәзитәләренең берсендә Мөхтәррәм Тогайның нади Максудиның үлеменә багышланган, аның милли һәм фәнни эшчәнлегенә зур бәя биргән мәкаләсе чыга. Анда «Төрки телененә бөек хадимнәреннән булган галим нади Максудиның эшчәнлеге төрки мохиттә, шәбхәсез, көчле бер тәэсир яндырыштыр» дигән юллар да бар.⁶ Бу — үзенең Россиядә яшәгән чорда алып барған милли, сәяси эшчәнлегендә зур роль уйнаган, милләтпәрвәребез Садри Максудины татар милли хәрәкәте лидерларының берсенә әверелергә ярдәм иткән, гомумән, аның кинәшчесе, арка терәге булган, Садри Максудины Садри Максуди иткән абысы Әхмәдәди Максудига рәхмәтә һәм соңғы сәламе булгандыр.

Бүгөнгө тарихыбызга XX йөз башы татар милли хәрәкәтендә катнашкан, әлеге хәрәкәтне житәкләгән зияяллыларыбызының исемнәре кайта. Шулар арасында үз заманының ин укымышлы, ин зияялы һәм милли, сәяси, фәнни эшчәнлекләре белән татар милләтененә куз өстендергә кашы, изге дисбесенең тәсбих тәймәләре булган Әхмәдәди Максуди белән Садретдин Максуди да бар.

Искәрмәләр

¹ Максуди Садри. Англиягә сәяхәт. — 1914. — «Өмидъ» типографиясе.

² // Йолдыз. — 1912. — 22 июнь.

³ // Йолдыз. — 1914. — 23 май.

⁴ // Йолдыз. — 1910. — 31 август.

⁵ Тугры А.Г. Вәкилләр көзгесе. — Эстәрлетамак. — 1918. — Б.З.

⁶ // Жөмһүрият. — Анкара, 1911. — 1 октябрь (төрек теленә).

Рафаэль Мөхәммәтдинов

ХХ ГАСЫР БАШЫ ТАТАР ЗЫЯЛЫЛАРЫ «МИЛЛӘТЧЕЛЕК» НӘМ «МИЛЛӘТ» ТУРЫНДА

Бу мәкалә, ул замандагы күренекле татар зыяллыларының кайбер аерым әсәрләренә һәм вакытлы матбуғат материалларына нигезләнеп язылды. Ин элек «милләтчелек» мәсьәләсенә билгеле мөнәсәбәтә булган татар телендәге кайбер сүзләр турында әйтергә кирәк дип табам. Болар «халық, кавем, каумият, милләт, миллият» дигән төшенчәләр. Бу төшенчәләр безнен очен зур эһәмияткә ия, чөнки алар ярдәмендә милләтчелек идеологиясе формалашып килгән. Бу терминнар безгә гарәп теленән я турыдан-туры яки төрек теле аша килгәннәр.

Хәзерге сүзлекләргә мөрәжәгәттә итсәк, бу сүзләр асылда шундый мәгънәләргә ия: 1. «Халық» — бер территориядә яшәүчеләр; 2. «Кавем» — а) туган-тумача, б) кабилә, в) милләт;

3. «Каумият» — а) ыруг, б) милләт; 4. «Милләт» — кешеләрнең тел, территория, экономик тормыш, психик үзенчәлекләр һәм культура уртаклыгы нигезендә барлыкка килгән тотрыклы зур коллективы; 5. «Миллият» — а) милләткә караганлык (национальная принадлежность), б) миллилек; 6. «Милләтчелек» — а) буйсындырылган халыкларның колониализмга каршы милли бәйсезлек өчен көрәш хәрәкәте, б) шовинизм; (Шуны да әйтергә кирәк, «милләтчелек» сузен «шовинизм» мәгънәсе фәкать совет чорында рус теле аша тагылган була. Соңғы елларда татар зияялышы арасында бу сүз ешрак уңай мәгънәдә кулланыла башлады).

Әгәр без бу сүzlәрне Г.Исхакый, Г.Ибраһимов яки Г.Тукай кебек әдипләрнең XX-нче гасыр башында язылган әсәрләренең контекстында өйрәнә башласак, бу сүzlәрнең әле термин булып формалашып бетмәвән күрербез, чөнки еш кына бер үк тәшенчә төрле-төрле сүzlәр белән ифадә ителә, ягъни анлатыла.

Әлеге әйтелгән раслауны дәлилләр өчен, Г.Ибраһимовның «Без татармыз» (1911) дигән мәкаләсеннән кайбер үрнәкләрне китерик: «Егерменче гасыргача татар дип аталып килгән бер кавем, ... Милләтләр эчендә без татар милләтә аталып китеп утырабыз... Төрк — олуг бер кавем; ул берничә бүлекләргә аерылган. Бу бүлекләрнең һәр бере төрле исемнәр илә йөри. Без дә шул бүлекләрнең берсе, төрк намындан да хасрак (таррак — Р.М.) исеме татар булган бер кавембез, без татар аталган төрк кабиләсе... һәм ул (татар дигән исемебез — Р.М.) безнең төрк милләтеннән булуыбызга каршы түгел.»¹

Биредә мөәллиф (автор) татарларны, я «кавем», я «милләт», яисә бәтенләй «төрк кабиләсе» итеп атый. Төркләрне исә, ул, я «кавем», я «милләт» итеп саный. Югарыдағы өзектән күренә ки, ул чорда кабиләдән сәяси милләт дәрәжәсенә хәтле үсеп өлгергән төрле типтагы этносларны тәгъбир итүче терминология әле бик аморфлы, төгәлсез һәм ахыргача эшләнеп житкөрелмәгән иде. Еш кына аерым тәшенчәләр тасвирий формалар ярдәмендә тәгъбир ителә.

Ә хәзер XX-нче гасыр башы татар интеллигенциясенең аурупача иң укымышлы вәкилләре булган Йосыф Акчура һәм Садри Максудиләр төрк-татар җәмгыятен ничек күз алдына китергәннәр, бу җәмгыятыкә бәя биргәндә, алар нинди тәшенчәләрне кулланганнар дигән сорауга җавап бирергә тырышып карыйк. Безнең өчен нәкъ менә аларның карашлары зур әһәмияткә ия, чөнки алар Аурупа фәненең «милләт» тәшенчәсен ничек анлатканын бик яхши белгәннәр.

Безнең өчен тагы шунысы да мөһим, алар «милләт» сүзе белән Аурупада киң тараалган «нация» дигән тәшенчәне белдергәннәрме, яисә бу сүз аларда үзенчәлекле бер термин булганмы?

1917-нче елда Йосыф Акчура үзенең «Икътисадый сәясәт хакында» дигән мәкаләсендә болай итеп яза: «Тагын да ачыграк һәм төгәлрәк булган Аурупа терминологиясе белән аңлатканда «Төрк Юрду» журналы, ул, «халыкны яраткан милләтче (nasyonalist demokrat)» сыйфатындағы бер журнал.»^{2/142}

Бу мәкаләдә Й.Акчура «милләтче» сүзен Аурупа термины булып саналган «националист» сүзе урынына куллана. Икенче бер мәкаләсендә «милләтпәрвәрлек нәзариятчылары» дигән гый-барәгә ул жәя әчендә «nasyonalism ideologlari» дигән Аурупа тәгъбириен бирә.^{2/135}

Й.Акчура «милләтчелек» сферасына караган терминнарны, кайбер башка авторлар кебек, саксыз һәм төгәлсез рәвештә кулланырга жөрьөт итми. Мәсәлән, ул «миллият» һәм «кавмият» терминнары арасындағы аерманы бик анык күргән. Бу факт аның 1914-нче елга караган фикерләреннән дә куренә. Ул болай язган: «Мәселманнarda миллият (национальность) идеясының барлыкка килүенең сәбәбе, ул, мәселман мәдәниятенен гасырлар дәвамында үзенең специфик сыйфатларын камилләштереп тә, мөстәкйиль шәхесне хокук белән саклаячак дәрәҗәгә кадәр успең жите алмавы белән һәм моның нәтижәсендә Көнчыгышның мәдәният өлкәсендә Көнбатыш тарафыннан йотылу башлавы белән бәйле иде.

Өстәп әйткәндә, мәселманнarda милли идеяның чәчәк атуын, халыкара диннәр дә юкка чыгара алмаган кавмият (этнос) хисенең һәм фикеренең тәэсире белән аңлатырга мөмкин.»^{2/144}

1912-нче елда басылып чыккан мәкаләләрнен берсендә Й.Акчура Русиянең бөтен төркиләрен «милләт» (нация) дип атый. Бу мәкаләдә ул «Хәзер инде Русиянең бердәм төркиләре турында сөйләргә мөмкин. Хәтта Көнбатышның күренекле мөстәшрикләреннән (Көнчыгышны йирәнүчеләреннән) берсе оч ел элек «Шәрыкта яна бер милләтнен барлыкка килүен» сәламлаган иде. Бу милләт үзенең барлыгын дөньяга, дайими артып торучы халык саны һәм байлыгы белән, матбуғат, мәктәп һәм мәдрәсәләре, милли корылтайлары белән, Русия парламентының депутатлары арасында берләшкән һәм оешкан килемеш эшләп торучы милли партиясе белән дә күрсәтә һәм таныта»,^{2/137} дип яза.

Аның фикеренчә, милләтчелекнең империалистик һәм демократик төрләре бар. Бу төрләр турында Й.Акчура «Демократик милләтчелек, ул, хокукка нигезләнгән һәм милләтне явлаган милләтчелек була. Мондый милләтчелек милләткә аның законлы хокуқын кайтарырга тырыша.

Империалистик милләтчелек исә, ул агрессив милләтчелек. Ул, башка милләтләрнең хокукларын бозып-изеп үз милләтен көчәйтегә тырыша.»^{2/149}

Күренекле милләтче милләтчелекнең барлыкка килүен жәмғы-
яттәге «урта сыйныф»ның, ягъни ул вакыттагы буржуазия сый-
ныфының оешуы белән бәйли иде. Аның уйлавынча, «Урта
сыйныф ул, милләтче сыйныф. Гадәттә, бу сыйныфның икътиса-
дый мәнфәгатында, милли идеяның һәм хиснең чәчәк атуын һәм
үсүен таләп итә.»^{2/135}

Бу жәмәгать эшлеклесенә һәм сәясәтчегә бер нәрсә хас. Ул,
милләтнең формалашуын ислам факторы белән бәйләми, ә буржуаз
мөнәсәбәтләрнең үсүе һәм урта сыйныфның барлыкка килүе белән
бәйли. Ана терминнарны куллануда да төгәллек һәм саклык хас.

Садри Максуди дә гел «төрек-татар миллиәт» турында сүз
алып бара. Берничә үрнәк бирик: «Милли Идарә төрек-татар
милләтенең бәтен милли эшләрен алыш баручы бер орган.»^{3/334}
(Бу өзек мөсельман төрек-татар милләтенең Милли-мәдәни мөхтәри-
ятенең Конституциясенән алынган). Икенче үрнәк: «Эчке Русия
һәм Себер мөсельман татарлары Рус дәүләте эчендә хокукча
танылган аерым бер милләт тәшкил итәләр. Мөсельман татар
милләтенең үз әгъзаларына кайбер матди һәм рухи мәжбүриятл-
эрне ўәкләргә хакы бар.»^{4/269} (Өзек «Меморандум» дип исем
кушылган «Эчке Русия һәм Себер татарларының милли теләккә-
ре» дигән документтан алынган).

Югарыдагы билгеләмәләр дә үз заманы өчен зур әһәмияткә
ия иде, чөнки алар төрек-татарларны юридик яктан милләт
итеп игълан итәләр иде.

Садри Максуди да, Йосыф Акчурда кебек үк, милләтчелекне ике
төргә бүлә, ягъни демократик һәм империалистик милләтче-
лекләргә.

Әмма тарихи күзлектән караганда, «милләт төшенчәсeneң ин-
тулы билгеләмәсен XX гасыр башы зур татар фикер иясе һәм
әдәbiyat белгече Жәмәлетдин Вәлиди биргән иде. Узенең «Милләт
вә миллият» (1913 ел) исемле мәшһүр әсәрендә ул: «Жәмгыять
тышкы вә вакытлы бәйләнешләр белән генә түгел, бәлки әдәbiyat,
мәдәniyat, игътигад (дингә инану), тарихи традиция кебек төп
рухи баулар белән бәйләнеп, бер жирдә ныклас урнашканнан соң
гына, ягъни кушылу һәм таркалу дәверләрен кичереп, нык һәм
бәтен бер кешечә хәләндә формалашканнан соң гына бер милләт
дип санала. Ул хәлдә милләтне «кан, дин, тел, гадәт һәм традиция
кебек кыйммәтләрнең берләшүенен нәтиҗәсендә тупланган бер
жәмгыять, дип аңлатсак, мәгаен, ялгышкан булмабыз» дип яза.^{5/6}

Ж.Вәлиди, конкрет рәвештә татарларга килгәндә, алар турында
болай дип фикер йөртә: «Без бу көндә госманлылардан, сартлардан
(үзбәкләрдән) торган саен аерылып үз тормышыбыз, үз тел һәм үз
ватаныбыз теләгән юл белән бер милләт булып оешабыз.»^{5/33}

ХХ гасыр башында «милләт һәм милләтчелек» темасына язылган әсәрләрдә һәм мәкаләләрдә, бу өлкәгә караган тәшенчәләрнең бик мөһим элементы буларак «миллият» сүзе кулланыла башлый.

Әмма шуны да әйтергә кирәк ки, иң башта бу тәгъбир милли фактор белән түгел, ә ислам факторы белән бәйле иде.

Биредә Ж.Вәлидинең «миллият» турындагы фикерләрен китерү бик урынлы булыр, дип саныйм. Ул «Татарларның миллият сүзен аңлавы гаять томанлы һәм чуалчык иде... Татарның «миллият» символы буларак күз алдына килгән бу нәрсәләрне (ислам белән бәйле нәрсәләрне — Р.М.) һәммәсе бер тәртипсез, жәһәтсез, нисбәтсез хаос хәләндә...»

Татар башка халык алдында бер милли горурлык саклый иде, ләкин бу татарда «миллиятне» түгел, бәлки миллияткә кабилиятне (сәләтлелекне) генә күрсәтә иде... Ул (татар — Р.М.) ... мөсөлманлыкның нәрсәләрен ала да, динсезлекнән, бозыклыкның күп санлы төрләренә... каршы күя иде... Аңлашыла ки, бездә миллият өчен иң элек гомуми бер уяныш кирәк иде. Элбәттә, милли аңның тууы өчен элек гомуми бер аң хасил булырга тиеш. Менә, 1855 еллардан башлап, 1905 елларга кадәр булган «усул жәдид» (яңа ысууллар) бездә шуши гомуми аңга хезмәт итте» дип яза.^{5/28}

Минемчә, югарыдагы фикерләр нигезендә колонизацияләнгән этносның идеологиясен күз алдына китереп һәм бу идеологиянең православие миссионерлыгына каршы торуын да куреп була.

Нәкъ менә шуның ише фактлар этнолог Д.М.Исхаковка, татарларның XVIII гасырның 2-нче яртысыннан башлап XIX гасырның ахырына тикле «мөсөлман милләте» булганы турында сөйләргә мөмкинлек бирә.^{6/81}

Әмма ХХ гасыр башыннан бу терминни дин белән түгел, ә этнос белән бәйли башлылар.

Әгәр без бу сүзнең мәгънәсен эзләгәндә бүгенге татарча-русча сүзлекләргә, яисә хәтта татар телененә аңлатмалы сүзлегенә мөрәжәгать итсәк тә, аларда без «миллият» сүзен бөтенләй таба алмабыз. Бу сүз фәкать Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлегенә генә кертелгән. Анда бу сүзнең ике мәгънәсе бирелгән: беренчесе «милләткә караганлык (национальность)», икенчесе исә «миллилек (русча эквиваленты бирелмәгән)» мәгънәләре.^{7/260}

Бу терминга иң ачык аңлатманы без шул ук югарыда искә алынган Ж.Вәлиди әсәрендә күрәбез. Ул «Милләтнен тарихта вә хәзерге тормышта totkan әһәмиятне билгеләргә туры килгәндә, «милләт» һәм «миллият» тәшенчәләрен «кавем» һәм «кыйбла» кебек кечерәк вә беренчелрәк үлчәүдә кулланырга туры килә»^{5/260} дип яза.

Тагын да Яушев Нәүширван исемле авторның 1915 елда «Шура» журналында «миллият» төшөнчәсе турындагы фикере әһәмияткә ия. Ул болай яза: «Юк, бәрадәрләр! Без дин һәм шәригатебезне бәтен нәрсәдән олы күргән кебек, «милләт» һәм «миллиятебезне» дә йөрәкләребезнең иң нечкә жири белән сөяргә тырышыйк... Тел вә әдәбият мәсьәләсенә килсәк, моны инде миллиятнең үзәге һәм тамыры дияргә ярый.»^{8/489, 490}

Сүзлекләрнен һәм югарыда китерелгән өзекләрнен контекстына нигезләнеп, без «Миллият» сүзенең мәгълүм булган, «национальность» мәгънәссенән тыш, «милли рух, яисә милли идея» дигән икенче мәгънәсе дә бар икәнен раслый алабыз.

Нәтижәгә килгәндә, XX гасыр башы зыялышарының югарыда күрсәтелгән вәкилләре, гомумән, татарларга карата «милләт» сүзен кулланганнар, ләкин бу кулланышының кайбер үзенчәлекләре дә бар иде, дип эйтеп була. Мәсәлән, Г.Исхакый, Г.Ибраһимов һәм Ж.Вәлиди татарларны «татар милләте» дип санасалар, Й.Акчурасы, казан татарларын бәтен Русия «төрек милләтенен» тәшкиләндә (составында) күргән, ә С.Максуди казан татарларын «төрек татар милләтенен» шактый зур бер өлеше итеп санаган.

Димәк, алар һәммәссе дә татарларны я аерым бер татар милләте, яисә зур төрек милләтенен бер өлеше итеп күрәләр. Шуның белән бергә Й.Акчуранның һәм аеруча С.Максудинең (алар күбрәк теоретик һәм сәясәтчеләр булганлыкларыннандыр) «милләт» төшөнчәсенең анлатуларында «милләтне төзү идеясы» сизелеп тора. Ж.Вәлиди карашларына килсәк, ул әдип һәм әдәбиятчы буларак, «милләт» төшөнчәсен күбрәк тарихи-мәдәни критерийларга таянып аңлата. Әгәр ул замандағы терминологиягә килсәк, XX гасыр башында иң еш кулланылган терминнәр:

1. халық, 2. кавем(этнос), 3. милләт (нация), 4. миллият (милли рух, милли идея) иделәр.

Искәрмәләр

¹ Ибраһимов Галимҗан. Без татармыз. // Шура. — 1911., № 8, б.236—238.

² Georgeon Francois. Turk milliyetciliginin kokenleri. — Yusuf Akcura (1876—1935). — Ankara.: Kurt yayinlari, 1986.

³ Айда Адиле. Садри Максуди Арсал. — Москва, 1996.

⁴ Ayda Adile. Sadri Maksudi Arsal., Kultur Bakanligi Yayınlari, Ankara, 1991.

⁵ Вәлиди Жәмәләтдин. Миллät вә миллият. — Оренбург, 1913.

⁶ Исхаков Д.М. От нации «мусульманской» — к нации татарской. // Татарстан. — 1995, № 9—10.

⁷ Хамзин К.З., Махмутов М.И., Сайфуллин Г.Ш. Арабско-татарско-русский словарь заимствований. Казань, 1965.

⁸ Яушев Нәүширван. Миллият бәхәсе. // Шура. — 1915, № 16.

*Doç.Dr.Ali Vahit TURHAN, Doç.Dr.Füsün ÜSTEL,
(Marmara Üniversitesi, Türkiye).*

SADRİ MAKSDUDİ'NİN YAYINLANMAMİŞ BİR ESERİ: TURQUISME

Bu tebliği Sadri Maksudi'nin Paris'te Fransızca kaleme aldığı ve 1924'te Türk Ocakları'nda bir dizi konferans vermek için geldiği Ankara'ya yanında getirdiği, daktilo edilmiş iki nüshasından birinin kapağında Türkçe el yazısıyla «Türk ırkının kurtarıcısı, Türk tarihinin en büyük siması, Türkler için mukaddes kalacak muhterem ve muazzem Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine hudutsuz ihtarimatımla beraber takdime cesaret ediyorum» ibaresi bulunan metin üzerindedir.

Turquisme adını taşıyan ve elimizdeki nüshası yazarın eklemeleri ve düzeltmeleri ile konjunktürüne uymadığı gerekçesiyle Sadri Maksudi'nin yakın dostu Yuzuf Akçura tarafından Mustafa Kemal'e takdim edilmesi uygun görülmemiş olduğu tahmin edilmektedir.

Türkçülüğün desteklenmesi ve yayılmasını hedefleyen, ancak salt bir ideolojik bildiri ya da broşür olarak değerlendirilmesi mümkün olmayan **Turquisme**, değişik kaygı ve amaçların örtüştüğü bir metindir. Bu anlamda **Turquisme**, Türkçülük kavramının doğusu, gelişmesi ve geleceği konusunda tarihçi ve felsefeci açısından üç düzeyde ele alınabilecek bir belge niteliğindedir.

İlki, kültür tarihi düzeyinde Türkiye dışından Sadri Maksudi'nin kendi anlatımıyla «uzaklardan gelen, iyi niyetli bir kardeşin kültür ve milli bahçenin düzenlenmesi konusunda hayırhah yaklaşımlarının» sergilenmesidir.

İkinci düzey, millet olgusunun açıklanmasında yararlandığımız kavram ve kategorilerin bir jeneolojisini oluşturur. Bu anlamda söz konusu metin, vatan, ırk, halk ve benzeri kavramların ve bu kavramlardan hareketle yakın kimliklerin çözülmesi ve özellikle iki milliyet anlayışının, biri Aydınlanma felsefesinden, diğeri ise Romantizm'den gelen milliyet anlayışının örtüştüğü yerde Sadri Maksudi'nin milliyet tanımlamasını sergiler.

Üçüncü düzey ise, özellikle siyasal düşünce tarihi açısından önem kazanmaktadır. **Turquisme**'i belki de özgün bir eser haline getiren ve metin içinde önemli bir ağırlık taşıyan milliyetçilik-sosyalizm ilişkileri ve bu iki düşünce akımının gelecekteki konularına ilişkin düşünceler ve Kemalist rejimin izlemesi gereken türkçü politikanın tanımlamasıdır.

Bu üç düzey **Turquisme**'de kesişmektedir ve kesişme noktaları Sadri Maksudi'nin milliyet kavramıyla anlam kazanmaktadır. 1955'te yayımlanacak olan **Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları**¹ yapacağı gibi, **Turquisme**'de de milliyetçilik kuramlarını «metafizik», «sosyalist» «sosyolojik» ve «psikolojik» kuramlar olarak dört ana başlık altında inceleyen Sadri Maksudi'nin söz konusu iki eserin kaleme alındığı yaklaşık otuz yıllık bir zaman farklılığı içinde, temel referans noktalarını hemen tümüyle koruduğu dikkati çekmektedir.

Sadri Maksudi'ye göre ayrı ayrı ele alındığında hiç bir milliyet kuramı milliyetin tanımını tek ve kesin olarak veremez, fakat bütün milliyet kuramları

gerçekliği bir ölçüde açıkla da yalnız psikolojik kuram bu gerçeklerin bir sentezini yapar. Bu kuramın en iyi temsilcisi Ernest Renan bile Sadri Maksudi'ye göre, «siyasi millet»le etnik (ya da o tarihlerde Fransa'da kullanılan racique, irki) milliyet ayrimının üzerinde gereğince durmamaktadır. Bu nedenle milliyeti tanımlamak için milliyete yakın kavramları açıklamakta yararlı görmektedir Sadri Maksudi.

Sadri Maksudi için, «Vatan», genel anlamıyla içinde doğduğumuz, siyasi anlamda ise vatandaş ya da uyruk olarak dahil olduğumuz siyasi bakımdan bağımsız ülkedir. Millet duygusunun nesnesi, siyasal anlamda millet olduğunda milliyetcilik, vatanseverlik anlamına gelmektedir. Buna karşılık halka ya da etnik zatiyet olarak irka yöneldiğinde milliyetcilik olarak adlandırılmaktadır.

Millet, etnik kökenine bakılmaksızın bir devletin uyruklarının bütünü, halkın aynı dili konuşan, tarih ve töreleri bir olan, ortak geçmişi olan kişilerin bütünü, ırk ise aynı etnik kökenden gelen, aralarında hafif dil ve töre ayımı olsa bile, geçmişte ortak tarihleri olan halk olarak tanımlanabilir.

Bu ayırmaların kalkarak Sadri Maksudi, milliyeti (nationalite) tanımlar. Milliyet, aynı dili konuşan, töreleri, fizik ve psikik özellikleri aynı olan, birbirlerine bir etnik birlik duygusu ve tarihsel geçmişlerinin ortaklığını bilinciyle bağlı olan topluluktur.

Aynı ırttan olup tarihin açıklayabileceği değişik nedenlerle birbirlerinden uzaklaşmalarına rağmen, dilsel ve kültürel açıdan ayırmamışlarsa - Türk ulusuna mensup halklar gibi - bu halkları birbirlerini ayıran mesafeve ve siyasi sınırlara rağmen aynı milletin üyeleriidir. Sadri Maksudi'ye göre, Yakutlar ve Çuvaşlar ve birkaç Altay kabilesi dışında Türk halkları, dış görünüş ve psikolojik öğeler dahil kelimenin psikolojik, etnolojik ve sosyolojik anlamında tek bir Türk milliyetini oluştururlar, konuştuğu dil tektir, Türk dialekteri bağımsız diller olarak kabul edilmezler.

Türk halkın bilincinde derin bir şekilde kökleşmiş ortak bir geçmiş duygusu ve gelecekte beraber yaşama arzusu vardır, Sadri Maksudi'ye göre eksik olan tek şey bir halkı oluşturmak için gerekli olan siyasi vatan birligidir. Dolayısıyla Sadri Maksudi, Türk halkları terimini kullanmasını sadece aynı ırkın değişik kollarının farklı ülkelerde yaşamakta olduklarıyla gerekçelendirmektedir.

Türk ırkını değişik toplulukları siyasi birlik oluşturan bir halk meydana getirmezler, fakat Türk halklarının tümünün bilimsel millet tanımlarına uyan bir millet olduğunu söyleyebiliriz. Milliyet terimi genel anlamıyla kullanıldığından vatanın birlliğini kapsadığından Sadri Maksudi, Türk milliyeti terimini «Türk ırkı» ile değiştigini söyler. İrki antropolojik anlamında değil, milliyet anlamında yani birbirlerinden uzak ülkelerde yaşamalarına rağmen, kendilerini Türk sayan, kendilerini Türk hisseden ve öyle kalmak isteyen halkların tümüne verilen bir ad olarak görür.

«Milliyet kavramının Sadri Maksudi tarafından bu şekilde kullanılışı, karşılık içeren iki milliyet anlayışının sakıncalarını aşmak kaygısı yönündeki iddiasının bir sonucudur. Zira Romantiklerden gelen doğalçı (naturaliste) görüş, milletin

gelecek boyutunu inkar ederken, aydınlatmadan gelen görüş, topluluğun geçmiş boyutunu görmezden gelir. Bu anlamda Sadri Maksudi'nin geliştirdiği milliyet anlayışı, bu iki görüşün yetersizliklerini aşma denemesidir. Ne salt iradi katılım ne salt doğal aidiyetle yetinir. «Türk olma» özgür bir katılım öngörür, fakat bu özgürlük bir kültüre ve bir geçmişe bağımlılığı da zorunlu olarak içerir.

MİLLİYETÇİLİK VE SOSYALİZM

Sadri Maksudi **Turquisme'n** in üçüncü bölümünde çağda egemen olan iki büyük düşünce akımdından, (sosyalizm ve milliyetçilikten) söz etmektedir. Toprak zenginliklerinin daha adil bir paylaşımını öngören bir sosyal doktrin olarak sosyalizmin çok eskilere dayandığını belirten Sadri Maksudi, hemen tüm uygırlıkların sonunda bir yandan zenginleşen sınıf ve diğer yandan çalışan sınıfların sefaleti şeklinde tipik bir olğuyla karşı karşıya kalındığını, bu bağlamda sosyalist doktrinlerin hemen her zaman bir uygırlığın çöküşü öncesi ortaya çıktıklarını savunmaktadır. Modern sosyalizmin ise, ahlaki bir doktrin olmanın ötesinde, bilimsel olarak geliştirilmiş ekonomik bir doktrin olarak Avrupa'da büyük bir hızla yayılmasının nedeni, Avrupa işçi sınıfının özlemlerine ve yarı bilinçli muhalefetlerine denk düşmesidir. Kapitalizmin en yüksek noktasına eriştiği sanayileşmiş Avrupa'da sosyalizmin başarıya ulaşmasını kaçınılmaz gören Sadri Maksudi'ye göre, marksist sosyalizmin büyük bir dönüşüm eğrasisi gerekmektedir. Sosyalizmin uygulamaya konulması önündeki güçlük, sosyalist doktrinin temel ilkelerinden, yani üretim araçlarının sosyalizasyonu değil, ama daha ikinci derecedeki eğilimler, yani sınıfların uzlaşmazlığı anlayışı, mülkiyet düşmanlığı ve en aşırı noktaya vardırılmış Devletçilik anlayışından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Rusya örneği, marksist doktrini katı ve gündelik yaşamla uzlaşmaz kılan unsurlarının bu ikincil eğilimler olduğunu ortaya koymustur. Sadri Maksudi, sosyalizmin Avrupa'daki geleceği ne yönde seyredese seyretsin, hiçbir zaman için tüm insanlığın egemen ideolojisi haline gelmeyeceğini, çünkü tarihsel gelişme süreci içinde hiçbir ekonomik ve dinsel düşüncenin evrensel bir nitelik kazanmadığını belirtmektedir. Öte yandan gelişmiş bir sanayi ve kapitalizmin olmadığı ülkeler, ilk aşamada sanayi kalkınma ve kapitalizm evresini geçirmek zorundadırlar. İşçi sınıfının henüz ayrı ve bağımsız bir sınıf haline gelmediği, nüfusun büyük bölümünün çalışan yoksul kesimlerin oluşturduğu, ticaret ve toprak gelirleriyle yaşayan zengin sınıfın azınlıkta bulunduğu ülkelerde sosyalizme geçiş, toplumsal yapının gerçek bir dönüşümünü değil, yalnızca basit bir isim değiştirmeyi ifade edecektir. Bu bağlamda, dünya tarihinde bir uygırlığın sonu ve bir diğerinin başlangıcını ifade eden sosyalizm, Sadri Maksudi'ye göre hiçbir zaman geri kalmış halklar için bir uygırlığın başlangıcı olmamıştır. Sosyalizm ithaline karşı çıkan Sadri Maksudi, dört yüzyıl boyunca uygurlık hareketinin dışında kalmış olan İslam dünyasının, marksist sosyalizm için henüz yeterli olgunlukta olmadığı inancındadır. Toplumsal adalet anlamındaki sosyalizmin henüz bir yüzyıl geçmeden Doğu ülkelerinde uygulanması kesin başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Buna karşılık milliyetçilik, tek

başına ya da başka bir düşünce akımına eklemendiği biçimyle her dönemde bir gelişme ve kalkınma unsuru olmuştur.

Sadri Maksudi, milliyetçilik ve sosyalizm arasındaki karşılıklı ilişkiye tanımlarken özellikle, müslüman ülkelerde, sosyalist düşüncenin milliyetçi düşünce devrini tamamlamış, hatta «köhnemiş» bir düşünce olduğu gereklisiyle reddedeceği yönündeki kanının son derece yanlış olduğunu vurgulamaktadır. Sadri Maksudi'ye göre, marksist sosyalizmin başlangıçta ulusal sorunu ihmali ettiği, ekonomik enternasyonalizm ilkesinin ve uluslararası sosyalist dayanışmanın milliyet görüşlerine karşı çıktığı doğrudur. Ancak daha sonraları, sosyalist bir milliyetçilik kuramı oluşturma yönünde, Otto Bauer, K.Kautsky gibi Alman ve Avusturyalı sosyalistlerin çabalarıyla sosyalizm ve milliyetçilik uzlaştırlabilmistiştir. Bu iki düşünce akımı arasındaki «imtizaçılığa» inananları «cahillikle» suçlayan Sadri Maksudi, tümüyle farklı kaynaklardan beslenen bu iki düşünce akımının biraraya gelmek ve karşılıklı tavizlerde bulunmak zorunda olduklarını savunmaktadır. Sadri Maksudi'ye göre, sosyalizm ve milliyetçilik birbirleriyle çelişen değil, tam aksine birinin insanların maddi/ekonomik yaşamlarının düzenlenmesine yönelik bir felsefe, diğerinin ise ruhsal yaşamının düzenlenmesine yönelik felsefe olması nedeniyle birbirini tamamlayan düşüncelerdir. Bu nedenle başlangıçta milliyet olgusuna karşı gelen sosyalizm, daha sonraki bir aşamada zorunlu olarak, milliyetlerin varlığını doğal bir tarihsel gelişime, milliyet duygusunu ise, meşru bir duyguya olarak kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu noktada Sadri Maksudi, Sovyetler Birliği'ndeki özerk ulusal cumhuriyetlerin özerkliklerinin yanlıltıcı olmakla birlikte, bolşevikler tarafından resmen tanınmasının iki açıdan önem taşıdığını savunmaktadır. İlk milliyet duygusunun gücünün bir kanıtı olarak, ikincisi ise çağın bu iki büyük düşünce akımının gelecekte oluşturacağı uzlaşma ve sentezin bir taslağı olması açısından. Gelecekte Avrupa'daki hükümetlerin örgütlenme biçiminin sosyalizmle milliyetçiliğin uzlaşmasından doğacağını belirten Sadri Maksudi, çökmekte olan kapitalizm ve yükselen sosyalizmin kendi davalarını kazanma adına milliyetçiliğe tavizde bulunmak zorunda kalacaklarını ve bu süreçte milliyetçiliğin bu iki olgunun üzerinde kalmaya özen göstermesi gerektiğini belirtmektedir.

KEMALIST İKTİDAR VE TÜRKÇÜ POLITİKA

Eserde geliştirilen üç ana temadan biri ve sonucusu ise, Kemalist rejimin izlemesi gereken «Türkçü» politikaya ilişkindir.

Anadolu'nun fethini Türk ırkının en son kazanımı, toprak yayılmacılığının doruğu ve nihayet göç döneminin sonu olarak tanımlayan Sadri Maksudi, tarihsel süreç içinde Türk halklarının coğrafi ve siyasal açıdan büyümeye yönüne gittiklerini ve artık Türk ırkından olan halkların yaşadığı gelişme aşamasında çabalarını kültürel ve bilimsel gelişme yönünde yoğunlaştırmasını zorunlu kıldığını belirtmektedir. Bu bağlamda Cumhuriyet hükümetinin de görevi bilinçli bir milli politika izlemektir. Söz konusu Türkçü politikanın izlenmesinde Cumhuriyet hükümetinin genel esaslarını belirlediği ve halkın etkin işbirliğine

dayanan gerçek bir demokratik sistemin yerleşmesinin önemine işaret eden Sadri Maksudi, demokratik bir ülkede ifade özgürlüğünün ve ulusal sorunların özgürce tartışılmاسının varolan kimi sorumlara açılık kazandırılması açısından son derece yararlı olacağını belirtmektedir.

Cumhuriyet hükümetinin Türkçü politikasının ana ekseninin bir yandan ulusal kültürü korurken, diğer yandan da evrensel uygarlığı bütünüyle benimsemek olduğunu belirten Sadri Maksudi, Türkük duygusuna tarihsel ve felsefi bir temel kazandırmak için özellikle türkolojinin her derecedeki eğitim kurumunda öncelikli program olarak izlenmesi gerekliliğini savunmaktadır. Bu noktada amacının siyasal pantürkizm, ya da şovanizm olmadığını özellikle belirten Sadri Maksudi, Anadolu ihtilalinin tüm Türk «ırkının» kültürel özlemlerinin hayata geçirilmesi anlamına geldiğini ileri sürmekte ve bu bağlamda Türkçü hükümetin başka ülkelerin iç işlerine müdahale etmemesiz kendi sınırları dışındaki «kardeş» halkların kültürel açıdan vasisi olma konumunda bulunması gerektiğini vurgulamaktadır. Türkiye Türklerini, Türk «ırkının başı», Orta Asya Türklerini ise «vücudu» olarak tanımlayan yazar, Türkçülüğün lokalize edilmemesi gerektiğini savunmakta, siyasal açıdan sınırları olan Türkçü politikanın manevi, kültürel, psikolojik ve ulusal açıdan Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarıyla sınırlı olmadığını, gelecekte çok sayıda bağımsız ya da özerk «Türkiye»nin ortaya çıkacağını ileri sürmektedir. Bu açıdan, Slav kökenli halklar arasında olduğundan daha etkin ve güçlü bir ırksal birlik olan Türk halkları arasındaki dayanışmanın biçiminin «kültürel ve duyusal pantürkizm» olarak adlandırılabilirceğini, ancak kavramın siyasal çağrımlardan ayrı düşünülmesi gerektiğini belirtmektedir. Siyasal pantürkizmin gerçekleşmesi olanaksız bir ütopya ve zararlı bir şiar olarak kalmasına karşılık, kültürel pantürkizmin gerçek, kaçınılmaz ve yararlı bir olgu olduğunu savunmaktadır.

Turquisine de öngörülen ve yukarıda genel hatlarıyla ele alınan Türkçülük anlayışını değerlendirirken, Mustafa Kemal'in 15 Ocak 1923 tarihli Eskişehir Konuşmasında yeni Türkiye'nin siyasetini tanımlarken ileri sunduğu «Takip olunması makul olan siyaset milletin tabii kaabiliyet ve ihtiyacıyla mütenasi p olanıdır. Bizim için ne İttihad-ı Islam ve ne de Turanism mantiki bir meslek-i siyaset olamaz itikadındayım» şeklindeki yaklaşımı önem taşımaktadır. Sadri Maksudi'nin eserinin Atatürk'e ulaştırılmasında karşılaştığı engel, büyük olasılıkla yazarın Türkçülüğü bir hükümet politikası olarak öngörmesi ve siyasal içeriğinden soyutlanmış olsa bile T.C. hükümetinin vasi konusunda olacağı bir kültürel pantürkizmin gerekliliğinden açıkça söz edebilmesinden kaynaklanmaktadır. Zira aynı dönemde hükümetin her anlamba geniş desteğinden yararlanabilen, üye ve delegelerinin büyük bölümünü kemalist kadroların oluşturduğu Türk Ocakları içindeki Türkçülük milliyetcilik anlayışına bakıldığından aradaki farkın bir anlayış farklılığından çok, kimi kavramlara doğrudan yaklaşmadaki ya da bu kavramların içinin doldurulmasındaki bir farktan kaynaklandığını görüyoruz. Nitekim Nisan 1924 'te yapılan Birinci Türk Ocakları Kurultayı'nda Türk Ocakları yasasının büyük ölçüde değişikliğe uğramasına rağmen, 2. Maddesi «bütün Türkük»

açından olduğu gibi bırakılmakta, «Türk Ocağı'nın maksadı bütün Türkler arasında milli şuurun takviyesine, Türk harsının meydana çıkarılmasına, medeni, sıhhi tekamüle ve milli iktisadın inkişafına çalışmaktadır». Hamdullah Suphi'nin Kongre münasebetiyle yaptığı konuşmada «parça parça olmuş Türk dünyasından» söz edebilmektedir.² Aynı şekilde 1925 tarihli Türk Ocakları İkinci Kurultayına sunulan raporda, yalnız «hars» faaliyetlerinde bulunacak Türk Ocakları için, «büyük Türkluğun faaliyet mevzuunu, büyük Türk alemini tanımak ve bütün Türk aleminde lisani, edebi, fikri vahdetin husulunu temin eylemek» öncelikli amaç olarak ileri sürülmekte ve bu bağlamda «henüz istiklaline nail olamamış» Türkleri «uyarısa» çağırarak faaliyette bulunmanın büyük önem taşıdığını belirtilmektedir.³

Kısacası, Sadri Maksudi'nin **Turquisme**'de sergilediği Türkçülük anlayışı, eserin yazıldığı tarihte faaliyet dönemini yaşamakta olan ve hükümetin her anlamda desteginden yararlanan, kemalist devrimlerin halka benimselmesinde önemli bir işlevi yerine getiren Türk Ocaklarının Türkçülük anlayışının çok uzağında değildir.

Dipnotlar

¹ Sadri Maksudi Arsal. Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları. İstanbul, Çeltüt Basımevi, 1955.

² Füsun Üstel. Imparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetciliği: Türk Ocakları (1912-1931). İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s.147.

³ Ibid., s.168.

Т.И.Нафигов

САДРИ МАКСУДИ НА СТРАНИЦАХ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ПЕЧАТИ

Изучение дореволюционной печати и архивных материалов, важнейших первоисточников, сохранившихся от прошлой жизни, представляет нам историю с ее противоречиями и сложностями. А истина открывается не сразу. Личность С.Максуди — не исключение.

Долгие годы он был в стране в забвении. Если и упоминали иногда его имя, то в критическом, отрицательном плане. На данном этапе происходит нечто противоположное. Отвергая несправедливое, неверное, в стремлении раскрыть прошлое, происходит, на мой взгляд, некоторая идеализация и истории и личности.

Есть и спорные проблемы и необходимость более углубленного исследования биографии и деятельности С.Максуди. Более того, возникает потребность поставить ряд серьезных вопросов теоретического и методологического характера — о соотношении в истории национальных и межнациональных интересов, национальных и социальных проблем, об эволюционном и революционном пути развития и т.д.

Конкретно о национально-освободительном движении народов России. Решение проблемы оказалось возможным только в одном направлении — в ходе коренных, революционных изменений, иначе геноцид, проводимый правительством, грозил им исчезновением. Даже умный П.А.Столыпин возвел провокаторство в ранг государственной политики и заявил, что «инородцы» пусть и не помышляют ни о каком развитии, они должны слиться с господствующей нацией. Набатный голос Г.Исхаки об исчезновении через 200 лет был осознанным пониманием этого.

Однако, к сожалению, ни один из лидеров типично буржуазного, либерального течения не смог подняться до требования национальной государственности, скажем сразу, и С.Максуди. Отсюда разногласия с представителями радикального течения мысли, борьба и трагедия...

С.Максуди — образованный юрист, обладавший недюжинным умом, думавший о будущем нации, один из первых, серьезно занявшийся историей, исследованием этногенеза своего народа. Он был и литератором, и публицистом. Еще в конце XIX века он перевел на татарский язык произведение Даниила Дефо «Робинзон Крузо». Он неоднократно избирался членом Думы и не раз выступал с ее трибуны, защищая свой народ от облыжных обвинений шовинистов в панисламизме, что справедливо отмечается современными авторами. Стоило бы лишь подчеркнуть, что не он один поднимал эти проблемы. И до него выступали на эту тему в «Ялт-Юлте», в «Вакт», в «Аль-Ислахе».

Имя его брата в числе восьми выдающихся деятелей науки записано на почетном (похвальном) листе в известном издании «Сабах» вместе с Г.Тукаем, Ф.Амирханом, Г.Камалом, Г.Исхаки, Ф.Карими, И.Гаспринским и Ю.Акчурой.¹

Накануне 1917 года братья Максуди занимались поиском героя, лидера народа. С.Максуди всячески превозносил Ибниамина Ахтямова, назвав его неизвестно за что, татарским Пушкиным. Верно выделял он заслуги перед нацией Ф.Карими.

И сам был назван вскоре в числе кандидатов на пост муфтия. Почему-то ни он, ни М.Бигиев не упомянули имени более заслуженного брата Ахтямова — Ибрагима, не славили ни Г.Исхаки, ни Х.Ямашева, ни М.Вахитова, ни Р.Фахрутдинова. Нередко братья подвергались в печати и критике.

Некий автор, назвавшийся инициалами Н.Г., отметил в «Камско-Волжской Речи» (12 августа 1909 года) выступления в печати С.Максуди статьей «С.Н.Максудов, чувствующий потребность исправить мнение Европы». В ней говорилось, что братья Максудовы как бы разделили между собой труд: Г.Максудов,

будучи редактором либеральной газеты «Юлдуз», взял на себя роль распространителя религиозного дурмана, встал на путь разжигания националистических предрассудков.

Второй же из братьев, кадет по убеждению, член Государственной думы, занялся «просвещением» европейцев.

Статья Н.Г. была опубликована в ответ на статью С.Максуди, появившуюся в той же «Камско-Волжской Речи» 2 июля 1909 года, где он писал, что народ не сознает «с достаточной ясностью преимущества представительного правления», что первые две Думы были неопытные в политике и недостаточно дисциплинированные и призывал «работать скромно, избегая всяко-го ненужного шума», чтобы достичь, как он предполагал, «осознательных результатов».

Критик верно оценил это выступление как либеральное и назвал его клеветой на народ. С иронией и сарказмом он указал, кто обладает и достаточной «силой» и еще более достаточной «волей»: это — урядник в селе Максудова (имеется в виду и всероссийский урядник — царь — Р.Н.). Завершил Н.Г. публикацию так: «Хорошо, что Европа далеко и не все в Европе прочтут благоглупости С.Н.Максудова. Поймут ли его в Европе, но в России поймут как стремящегося к компромиссу с министрами...». Не все здесь договорено до конца, ибо статья напечатана в подцензурной печати и в кадетском органе, не все написанное могло пройти.

Но читатель понимал уже и эзоповский язык журналистов. Более откровенно тогде же писал об этом поэт Г.Тукай, представив С.Максудова в «Новом Кисек-баше» адвокатом богачей.

Следует сказать о реакции на публикации С.Максуди социал-демократа Сайрутдинова. Характерна его статья «Прогрессивная» газета «Юлдуз», в которой он выступает против попыток редактора газеты раздуть националистические инстинкты отсталой части населения Казани. Газета должна, по мнению автора, разъяснить наивность и бессмысленность предрассудков, а не опускаться до заигрывания на слабой струнке невежественной массы, и что Максудов «подобными приемами только сеет вражду», и это позорно («Камско-Волжская Речь» 26 мая 1909 г.).

В 1916 году произошла словесная дуэль Г.Исхакова и Х.Максуди. Определенные круги татарской интеллигенции отмечали десятилетие татарской печати. Претендующий на лидерство меньшевик А.Цаликов писал: «Путь пера полон терний. Необходимо работать лишь в интересах наций, не изменяя им никогда. Йдемте вперед к тому огню, который светится в темной дали, поборов в единении все трудности, преграждающие к нему

путь». Ему вторил Ф.Туктаров, говоря о важном предназначении роли национальной прессы и, утверждая, что «до конца XIX века татары забывали, что они татары». Г.Исхаков в заслугу печатиставил создание особого, нового газетного языка, писал о воздействии газет не только на городских, но и на сельских жителей, он полагал даже, что печать «превратилась в главную движущую силу для создания общественного мнения.»²

Более реалистично оценивала роль печати другая газета, «Кояш», констатируя и недостатки ее: «идет немного впереди народа и потому не может, отделившись от него, витать в небесах», но и в этом органе превозносили то, что татарские газеты, увеличив число подписчиков в 16 раз (до 25 тыс.), завоевали, де, себе популярность более русских газет.³

В Москве 5 января был даже банкет по случаю юбилея татарской печати, где присутствовали сотрудники «Сюзь», представители интеллигенции Москвы, гости из Казани, Уфы, Астрахани, Оренбурга, из Туркестана, Кавказа и других мест; был член Государственной думы Ю.Джагфаров, студентки и курсистки, поэты и поэтессы. Г.Исхаков считал это недостаточным, ратуя за необходимость организации деятелей печати.⁴ Он попенял при этом в адрес Казани, не отличающейся будто бы солидарностью и за то, что она не идет далее мелких делишек.

По времени событие совпало с юбилеем газеты «Юлдуз», редакция которой его отмечала.⁵

Особо выделялась линия газеты, с самого начала стоявшей на позициях либеральных и противостоящих тогда так называемым «левым» (это был прямой намек на Г.Исхакова и его орган «Танйолдызы»). Приветствовали «Юлдуз» Ш.Ахмадиев, И.Кулиев (последний, правда, призвал редакцию не увлекаться узким национализмом, а придерживаться середины...).

Намек редакции об ошибках «левых» был понят, самореклама братьев Максуди вызвала критику.

В номере двенадцатом «Сюзь» от 20 января Г.Исхаков отозвался о газете «Юлдуз» отрицательно. Он отметил, что юбилей не признан сознательной частью нации и что Х.Максуди остался в одиночестве со своими братьями и родственниками, и это свидетельствует о его идейном банкротстве. Г.Исхаков считал, что «Юлдуз», в течение своего существования «пачкал лишь много бумаги, путал мысли и идеи», что от газеты не исходили лучи чистоты, а распространялись только огни заблуждений; у «Юлдуз», завершал он статью, не было убеждения, не было правильно намеченного пути. Коснулся Г.Исхаков и роли личности редактора, вытравившего, по его определению, все живое

из своих сотрудников и сделавшего из них робких и подчиненных себе людей.

«Юлдуз», — заключает Г.Исхаков, — газета трусливая, своекорыстная, двуличная, заполненная жалкой философией и забивает у читателей гражданственность.

Менее чем через неделю появился «Ответ» Х.Максуди.⁶ Начал он с того, что ему раньше приходилось бороться с фанатиками-стариками, теперь приходится защищаться от крайне левых, которые прежде, по моде, были против национализма, а ныне сами стали националистами. Нападают, де, они от зависти. Зря, мол, Г.Исхаков намекает на доносы «Юлдуз», пусть докажет. В конце статьи Х.Максуди предъявляет счет самому Г.Исхакову: на него, де, тоже были подозрения, поскольку он знаком был с провокатором Хаджет-Лаше и в связи с этим говорили, де, что и он Исхаков, провокатор...

Последовал второй выстрел Г.Исхаки.⁷ Вторично он назвал «Юлдуз» лживой газетой и вовсе не национальной; что в последние три года «Юлдуз» ругался с «Вакт», ссорился с «Идел», банился с «Тарджеман», грызся с «Тормыш».

Г.Исхаки указал на факты доносительства со стороны «Юлдуз». В 1907 году на «Тауш», что привело к аресту служащих и к привлечению к суду издателя Х.Абузярова и управляющего типографией. Второй донос по адресу «Иль», когда седьмой номер этой газеты был конфискован, а Исхаков, как редактор, был привлечен к ответственности за то, что не назвал имени автора стихотворения, призванного крамольным (возбуждено было дело по ст.129-й). В это время «Юлдуз» поместил сообщение, раскрыв не известный псевдоним этого автора.

Х.Максуди тоже в ответ продолжил дуэль. Однако ответ⁸ его явился бледной копией первого ответа. Снова Х.Максуди «уличает» Г.Исхакова в сползании к национализму. Дается и новое добавление, он заявляет, что лживость — характерная черта Исхакова...

Так проявили себя два видных известных деятеля, оба претендовавшие на роль отца нации.

Нельзя не сказать, что при всей неприглядности приемов и эпитетов полемики, в целом оценка газеты «Юлдуз» как приспособленческой соответствует сути ее, как, пожалуй, и обвинение Г.Исхакова в постепенной эволюции и в отходе от приоритета социальных проблем к национальным.

Заметна узость взглядов дуэлянтов, поверхностное знание ими истории своего народа, что, кстати, является недостатком не только их двоих.

Спор вовлек в орбиту склоки и распри ряд других органов печати и представителей национального движения. Внимательно следили за происходящей полемикой и раздорами «татар» жандармские управления и департамент полиции.⁹ Не без их помощи разгоралось и само столкновение. Жандармам было нетерпимо само существование газет, где фактическим редактором был Г.Исхаки, ибо его газеты, по их вынужденному признанию, «разбирались публикой нарасхват.»¹⁰

Против братьев Максудовых был и Г.Ибрагимов. В письме от 13 мая 1914 года в Уфу Х.Искандерову он писал о Х.Максуди как редакторе газеты «Юлдуз» неуважительно, считая необходимым освободить его от редакторства, заменив его Баттальюм (ЦАРТ, ф.199, оп.1, д.2480, л.74). Письмо попало к жандармам, и те не допустили изменений.

Может быть Г.Ибрагимов вспомнил и то, что Максуди в 1910 году подписался под обращением к председателю Государственной думы от имени 2 тысяч мусульман г.Казани, в коем были слова о том, что в Думе «высшие судьи и законодатели в стране», и что мусульмане «всегда верные подданые нашего Государя» (ЦАРТ, ф.199, оп.1, д.1860, л.385); рядом с подписью Максуди подписи К.Хасанова и С.Рамиева. Были такие колебания и отступления и у демократов.

И все же в Думе была и оппозиция. Учитель К.Хасанов, трудовик, еще в 1907 году выступил с разоблачением грабительской политики царизма по отношению к националам. Это тогда произошла хулиганская выходка Пуришевича и К° с гнусным предложением выехать татарам в Турцию. И тогда же Г.Тукай выступил с гневным стихотворением «Не уйдем».

К.Хасанов входил в Думе в продовольственную комиссию, и он выступал, свидетельствуя о расхищении правительством 2-х миллионов десятин башкирских земель и требовал возврата их хозяевам. Власти направляли специальные телеграммы на места с предписанием не допустить избрания К.Хасанова в 3-ю Думу.¹¹ Предстоит еще выяснить переписку К.Хасанова с питерскими товарищами.¹²

Как видно, единого национального потока не было. И шла идейная борьба за здоровое начало в жизни народа. Эти аспекты полемики нужно и далее изучать.

Тогда мы, может быть, избавимся от поверхностных, не научных публикаций современных публицистов, искажающих историю, придумывающих небылицы.

Примечания

- ¹ ЦАТР, ф.199, д.3109, л.3.
- ² «Сюзь» («Слово»). — 1916, 5 января, № 8.
- ³ «Кояш» («Солнце»). — 1916, 5 января, № 887.
- ⁴ «Сюзь». — 1916, 14 января, № 10.
- ⁵ «Юлдуз» («Звезда»). — 1916, 15 января, № 1591.
- ⁶ Там же, 26 января.
- ⁷ «Сюзь». — 1916, 5 февраля.
- ⁸ «Юлдуз». — 1916, 10 февраля.
- ⁹ ЦАТР, ф.199, д.3111, лл.37—41.
- ¹⁰ Там же, лл.30—31.
- ¹¹ «Красная татария». — 1938, 4 июня.
- ¹² ЦАТР, ф.199, оп.1, д.1480, л.26.

Риф Хайрутдинов

ТАТАР ЛИБЕРАЛЛАРЫ ТАРИХЫННАН.

Соңғы елларга кадәр татар либераллары, аларның эшчәnlеге тәнкыйт күзеннән чыгып кына бәяләндө. Аларның кайберләре белән килемеш булса да, тулаем алганда мондый бәяне без берьяклы дип әйтә алабыз. Бүгенге көндә, тарихыбызын чынбарлыкка якынайтырга омтылуыбыз, либераллар тарихына яңача каш өчен шактый гына материал бирде. Мәсьәлә, Йичшикsez, гаять житди, татар халкының бай мәдәни һәм сәяси мирасын тирәнтен анлау өчен бик әһәмиятле.

Бу язмабызда мәсьәләне, асылда, куелыш рәвешендә генә башкару теләге булуын әйтеп китәсе килә.

ХХ гасыр башларында, озак еллар буе череп, таркалып барган Рәсәй империясе, жимерелуенец чираттагы чорына күчте. Ижтимагый хәрәкәтнәң гаять күәтле басымына буйсынып патша хакимиите 1905 елның 17 Октябрь Манифестын игълан итәргә мәҗбүр булды.

Озак еллар буе түзәмлек, сабырлык күрсәтеп гаять кыен шартларда милләтне, аның динен саклап калу өчен үз халкына түрүлүккүл хезмәт иткән татар руханилары, зияялымлар яңа шартларда да югалып калмадылар.

Рәсәй хакимиите белән тартышулар аркылы Бөтен Россия мөселманнарының оч корылтае уздырылды. Беренче икесе патша администрациясенең рөхсәтеннән башка үткәрелде һәм анда «Мөселман иттифакы» исеме астында сәяси фирмакын төзелүе либераль агымның тәвәкәллеген, үҗәтлекен сурәтли.

Фирканең житәкчеләренә игътибар белән карасак, аларның мөселман динен тоткан төрле милләттән булуларын, асылда төрки халыклардан икәнлеген күрәбез. Алар барысы да диярлек югары белемле, берничәсе, аерым алганда Йосыф Акчурас, Исмәгыйль

Гаспрылы, Садри Максуди, Аурупаның ин шөһрәтле университеты Сорбоннада укыганнар. Күбесе хокук белгечләре.

Алар арасында күренекле дин әһеле, Диния нәзарәте әгъзасы баш Казый Габдерәшит Ибраһимов булуын да иғтибарга алырга кирәк. Ул, мөселман съездларының оештыру мәсьәләсендә башлап йөрүче булган.

Әлеге съездда күренекле мөселман дине белгече Муса Бигиев-нын һәм башка руханиларыбызының актив катнашууларын да әйтергә кирәк.

Моның өстенә тагын бер әһәмиятле фактны китерик. 1917 елның июль аенда миilli — мәдәни автономияне игълан иту өчен жыелган өч корылтайның берсе — мөселман руханиларының иде. Соңыннан, өч юнәлешнен берләшүе, «озын-озак» тарихы-бызда беренче мәртәбә дәүләтебезне торғызу юлында зур адым ясауны тәэммин итте.

Сүз унаеннан татар руханиларының сәясәттә тоткан урынын билгеләү өчен аны хакимлек иткән милләт дин әхелләре белән чагыштырып карау кызыклы. Соңғылары, шулай ук, сәясәткә зур йогынты ясадылар.

Югары дәрәжәле урыс руханилары патша хакимиятенең реакцион сәясәтен яклап килделәр. Патшаны тәхettә саклап калу өчен бөтен көчләрен күйдиләр. Уң канатта барлыкка килгән сәяси фирмаләр эшчәнлегенә аларның өлеше аз булмады. Христиан динен яклауны алга куючи йогынтылы фирмаләр дә барлыкка килде. Алар арасында радикаль көчләргә, либераль агымнарга каршы актив көрәш алып барган «Михаил Архангел

бердәмлеге», «Урыс халкының бердәмлеге» исемендә йөргән оешмаларны курсәтергә була. Алар, идеологик көрәштән тыш, еш кына еврейларга, хакимияткә каршы көрәш алып барган көчләргә каршы физик көч кую, торакларын жимерү, һ.б. шундый алымнар белән үзләрен таныттылар.

Әлеге фирмаларның бүлекчәләре Казанда да барлыкка килде. Аларны оештыруда, сәяси яктан юнәлеш бирүдә Казан университеты профессоры Залесский аеруча зур активлик курсәтте. Шундый ук бүлекчәләрне бер төркем татарлардан гына төзүнә дә тормышка ашырырга азапландылар. Ләкин ул барып чыкмады, чөнки патша самодержавиясенең милләт язмышина гаять зур тискәре йогынтысы, берничә йөз ел кыерсытулар, көчләп христиан динен тагарга маташуулары, һәртөрле чикләүләр мөселман халкының канына нәфрәт хисләре сөндергән иде.

Актив каршы тору зур югалтуларга китергәнлектән, татар либераллары сәясәттә, аерым алганда, миilli мәсьәләне чишү, мөстәкыйль дәүләт төзү юлында зур түзәмлек белән сөйләшүләр,

килешүләр аркылы максатка ирешергә омтылдылар. Элеге изге максат белән алар авырлык белән туып килгән Рәсәй дәүләтте парламенты мөнбәрен дә файдаландылар. «Дума» исемен йөрткән халык вәкилләре жыенында Рәсәй тарихында беренче мәртәбә урыс дәүләтте «корылмалары» эчендә мөселман халкы вәкилләренә дә урын табылды. Шактые либераллардан торган мөселман депутатлары Думаның төрле чакырышларында киң җәмәгатьчелекне империядә яшүче милләттәшләренән хәле, аларны борчыган мәсъәләләр, хөкүмәт сәясәтенә карашлары белән киң җәмәгатьчелекне таныштырдылар. Алар арасында күренекле татар либералларының берсе — Садри Максудиның чыгышлары аеруча игътибарга лаек. Еш кына аның тирән эчтәлекле мөрәҗәгатьләре башка изелгән халыкларны яклауга юнәлдерелгән. Ул мөселманнарның Рәсәйне демократия нигезендә корылган дәүләт итеп күрәсләре килүен эйтә.

Борынгыдан килгән мәгърифәт традицияләренә, бай тарихи мираска таянып, яна буын татар зыяллылары халык арасында дөньяви белем таратырга омтылдылар, уку-язуга өйрәнүнә яна алымнар белән алып баруны алга серделәр.

«Жәдитчелек» исеме белән тарихка кереп калган бу уңдырышлы агымга нигез салучы Исмагыйль бей Гаспралиның либераль сәяси фирмә булган «Иттифак» ны оештыручыларның берсе булуы да бик табигый. Элбәттә, жәдитчелек кемнендер өндәве, яки үрнәге белән генә бәйләнмәгән. Аның төрле урыннарда, төрле вакытларда барлыкка килүе халкыбызның милли аңының үсүен күрсәтә. Жәдитчелек — патша хакимиятенән мәдрәсәнә дин тәгълимattyн гына укыту урыны итеп калдырырга тырышуна кискен каршылык күрсәтү иде. Жәдитчелек хәрәкәтө борынгы динебезнән эһәмиятен, аның әхлак нигезе булуын тирән аңлаган хәлдә, халкыбызның дөньяви күренешләрне дә тирәнрәк белергә, тормышта чынбарлыкны хисапка алып яшәргә омтылуын күрсәтә.

XX йөз башы Рәсәй дәүләттәнә гаять нык «тетрәуләр» тудырды. Череп барган патша режимы, 1905 елның 17 октябрь аенда махсус манифест игълан итеп, шактый гына ирекләр бирергә мәжбүр булды. Йөз елга якын туктаусыз үтенүләр, ялынулардан соң татар телендә беренче вакытлы матбуғат барлыкка килде.

Киң катлам халык арасында гаять киң диапазонда аң-белем таратучы гәзит—журналлар барлыкка килүе милләтебез өчен мәгърифәтчелекнән аерым бер этабы дисәк ялгышмабыздыр.

Бу өлкәдә либераль карашлы зыяллыларыбыз аеруча активлык күрсәттеләр. Инде XIX гасырның ахырында Рәсәйнен бөтен төрки дөньясы өчен югарыда эйтелгән Гаспрали Кырымда «Тәржеман» исемендә гәзит чыгара башлый.

Татар халкының тарихи төбәге Казанда «Казан мөхбира», «Йолдыз», Уфада «Тормыш», Оренбургта «Вакыт», Астраханьда «Идел» газеталары һәм күп кенә журналлар чыга башлый.

Әлеге матбуғатта кайсы да булса фирмәгә үзләрен бәйләмәгән, шул ук вакытта һәр ағымга үз бәяләрен бирергә, аларга тәнкыйть қүзе белән карый алган Габдулла Тукай, Фатих Эмирхан кебек халкыбызының бөек фикер ияләре бу газета-журналларда актив хезмәттәшлек итәләр.

Моңа кадәр тарих фәнендә жәмгыяттә барлыкка килгән радикаль карашларга бик югары бәя бирелде. Ә менә либераль ағымнар исә, киресенчә, тәнкыйть уты астына алынды. Ә еш кына аны игътибарсыз калдыру гадәткә кергән иде.

Сонгы вакытларда бу өлкәдәге берьяклы карашларны төзәту юлында шактый гына уңышлы адымнар ясалды. Алар арасында 1997 елында Казан университetenда уңышлы якланган Равил Эмирхановның докторлык диссертациясе игътибарга лаек. Урыс мәдәнияте һәм сәнгатенең татар матбуғаты битләрендә яктыртылуын тикшергән күләмле хезмәттә бай материал тупланган. Ул асылда либераль юнәлештәге матбуғатны жинтекләп өйрәнгән. Хезмәттә татар зияллыларның урыс әдәбиятын, сәнгатен һәм мәдәниятен тирәнтен белуләре, аларга карата үзләренең мөстәкыйль карашлары булуы бик күп чыганаклар белән раслана. Р. Эмирхановның бер искәрмәсе аеруча игътибарга лаек: ул диссертациясенә төрле гасырларда, илләрдә яшәгән фән, әдәбият, сәясәт һәм мәдәният өлкәсендә эшләгән дөньякүләм танылган берничә дистә шәхеснең исемен атый. Татар матбуғатында аларга карата бастырылган күләмле материаллар булуын эйтә. Шуннан чыгып без татар зияллыларның ижтимагый — сәяси, фәлсәфи һәм мәдәни дөньякүләм мирас тарихында хәбәрдар булуларын, ана тиешле фәнни югарылыкта бәя бирә алуларын чамалый алабыз.

Милләтнең либераль ағымнары алдында замана шактый катлаулы сынаулар күйди. Аларга үзләренең социаль—сәяси юнәлешләре, көрәш алымнары белән үзгә булган фирмәләр, оешмалар белән эш итәргә туры килгән.

Рәсәйдә килеп чыккан тирән икътисади һәм социаль кризис зур йогынтылы радикал ағымнары барлыкка китерде. 1917 елны үткәрелгән Бөтөн Россия мөселман съездларының шактый өлешен демократик сәясәткә таянучы төрле төркемнәргә бүленгән социалистлар тәшкил итте. Ләкин һәр ике ағымның да уртак теләге — милли дәүләтне торғызу, халкыбызының рухи тормышын яна югарылыкка күтәрү булганлыктан, сәясәттә бер юнәлештә хәрәкәт итәргә мөмкинлек бирде. Милли-мәдәни дәүләтнең рәисе

итеп сайланган куренекле либерал Садри Максудов нәкъ менә әлеге фикерне қуәтли.

Татар либераллары турында сүз алып барганды аларның шул юнәлештә барган урыс фирмаләре белән булган мөгамәләләренә дә иғтибар итми мөмкин түгел.

Рәсәйдә сәяси фирмаләрнәң барлыкка килүенә сыйнфый карашлар гына түгел, ә бәлки милли аерымлыклар да зур тәэсир ясады. Чөнки урыс фирмаләре, хакимлек итүче милләтнәң актив өлеше буларак, асыlda үз милләтенен аерым социаль катламының мәнфәгатьләрен яклаучылар иде. Аларның кубесенең теләге — дәүләт башында торган патша хакимиятен чикләү һәм ул урыс булмаган халыкларның патша режимына карата булган карашына якын килә иде. Ләкин бөтенләй үк тәңгәл килә алмый иде. Чөнки империяне төзегән этносның менталитетты канлы сугышлар аркылы бәйсезлекләрен югалткан халыкларның аерылып тора. Беренчеләре, ачыктан-ачык булмаса да, «буленмәс Рәсәй» байрагы астында барса, икенчеләре шактый саклык белән генә мөстәкыйль дәүләт төзөргә омтылды. Элбәттә, таркатылган, таланган урыс булмаган халыклар ул вакытта берләшүгә хәзер түгел иделәр. Шуның өчен дә аларның житәкчеләре ул заман өчен ин демократик программалар белән чыккан йогынтылы урыс фирмаләре белән якынаерга тырыштылар.

«Иттифак» фирмасы житәкчеләренен либераль фирмаләр арасында ин сул канатта барган, урыс зыялышарының абруйлы «чәчәкләрен» үзенә жыйтан, үзләрен «Конституцион демократлар» дип атаган фирма белән мөгамәләгә керүләре югарыда эйтелең фикерләр нигезендә бәяләргә кирәктер.

Кадетларның кайбер мәсьәләләр буенча сул фирмаләр белән дә аңлашу табуы, жир мәсьәләсен чишу юлында шактый гына уңышлы программысы әлеге фирмада теләктәшлек тапса, уннарда, киресенчә, ана карата нык шикләнү тудырды. Хәтта аны «революцион» карашта гаепләүләр дә еш булды. Шуңа күрә дә әлеге факттан чыгып «Иттифак» фирмасенең шактый гына сул карашта булуын анлат була. «Иттифак», либераль мәнфәгатьле фирмада буларак, Думада булган мөсельман депутатлары фракциясенә зур өмет багый, аларга тиешле йогынты ясауны үзенең бурычы итеп куя.

Сүземне йомгаклап кайбер гомумиләштерелгән фикерләрне, шулай ук язмабыз темасын үз өченә алган кайбер нәтижәләрне эйту урынлы булыр.

Ин элек либерализмының кешелек тарихында зур прогрессив агым булуын танырга кирәктер һәм аның жәмгыять үсешенә күпьяклы унай йогынты ясавы, һичшикsez, югары бәягә лаек. Ләкин аның шактый каршылыклы булуын, еш кына эзлексез

булудын искә алсак, жәмгыятың гуманизм диген югары идеаллар күзлегендән карасак, аны шактый гына өлкәләрдә кисек тәнкыйтъләргә дә була.

Билгеле булганча, ин борынты заманнардан бирле төрле этнослар, дәүләтләр арасында сугышлар гадәти күренеш булды. «Демократия», «шәхес хокуки», «хокукий жәмгыяты» кебек либерализм байрагы астында оешкан Аурупа дәүләтләре әлеге принципларны таптап, үзләренә Караганда зәгыйфирәк дәүләтләрне жимереп, гаять зур территорияләрдә колонияләр яулап алдылар. Аурупа каршында «либераллық» ялтыравығы белән күренегә тырышкан Рәсәй 400 елга якын күрше дәүләтләр белән сугышлар алып барды һәм күбесен үзенең колониясенә эйләндерде. Хосусый милек, үзара ярыш нигезендә, шәхеснәң материал қызықсынуын арттырды, һәм нәтижәдә житештерүчәнлекне югары дәрәҗәгә күтәрдө. Шул ук вакытта әлеге үзара ярышлар, кубрак табыш алуға омтылу жәмгыятынә кисек конфликтлар тудырды. Шуның нәтижәсендә ‘жәмгыятын’ гаделлек, гуманизм принциплары нигезендә үзгәртеп коруны күздә тоткан төрле юнәлештәге «социализм» тәгълимматы барлыкка килде.

Югарыда эйтелгән күренешләрне без XX йөзнең башында татар дөньясында да күрәбез. Мулланур Вахитов, Мирсәйт Солтангалиев, Гаяз Исхаки, Галимҗан Ибраһимов, Сәгыйт Рәмиев кебек күренекле шәхесләребез нәкъ менә социализмны бөтен каршылыкларны чишә ала торган система дип анладылар. Капитализмы, либерализм байрагына төрелгән булса да, кисек тәнкыйт үтү астына алдылар. «Милләтнен намусы» дип саналган бөек Г. Тукай, Ф. Эмирхан кебек шәхесләребез дә үзләренең уй—фикарләрен еш кына сул агымга юнәлттеләр.

Озакка сузылган һәм Рәсәй өчен уңышсыз барган Беренче бөтендөнья сугышының бөтен авырлыгы киң катлам хәзмәт ияләренең жилкасендә төште. Ә менә ярлы катламнар хәле милли либералларыбыз житәкчелегендә узган Бөтөнrossия мөселман корылтайларында да, Милли Мәжлестә дә тиешле урын алмады. Нәтижәдә, татар халкында зур өметләр уяткан милли дәүләт төзү пландары ярлы—ябыгай хәленә төшкән эшче—крестьяннарны ачлыктан коткару чараплары белән бәйләп алып барылмады.

Либерал карашлы татар зыялышлары да халыкның нәфрәтен чигенә житкергән сугышны туктату мәсьәләсендә дә эзлеклелек күрсәтмәделәр. Болар барсы да дәүләтне торғызу юлында милләтнен барлык актив көчләрен туплау эшенә комачаулады. Алар асылда, ике якка бүленгән Рәсәй кебек ук, бер—берсенә капмаршы куелган көчләргә таркалдылар. Безнечә, нәкъ менә шуши күренеш һәр миллитнен яшәү терәге булган милли дәүләтне торғызу мәсьәләсен уңай чишүгә комачаулады.

С.М.Михайлова, О.Н.Коршунова

ЭТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРАВОВЕДЕНИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ САДРИ МАКСУДИ

Проблема правосознания — ахиллесова пята российской политической культуры. Философия права в нашем культурном наследии практически отсутствует, а феномен права находится на периферии общегражданского и исследовательского интереса. «Мы во все вносим идею произвола... мы хотим все сделать силою прихоти бесконтрольного решения», фиксировал Н.Г. Чернышевский.¹ Н. Бердяев отмечал, что в России сильная стихия опрокидывает всякую норму. При этом русская философия, стремясь к моральному абсолюту, «политический индифферентизм русского простолюдина, его целомудренную отчужденность от практики управления» рассматривала как историческое преимущество перед Западом. Такие гиганты духа и властители дум, как В. Белинский, А. Герцен, В. Соловьев, Ф. Достоевский, Л. Толстой, пренебрегая «паллиативом конституционно лимитированной, подзаконной и сменяемой власти», квалифицировали низкую правовую культуру России как благоприятное условие прорыва к безгосударственному и неполитическому общинно правовому порядку.²

Тем более актуально, на наш взгляд, обращение к персоналиям, политическому и творческому наследию правоведов, юристов, чья деятельность не противоречила при этом этическим критериям и меркам гражданственности. Среди таких фигур нашей истории — Садри Максуди Арсал, чья жизнь составляет часть отечественной общественной мысли, культуры, представляет собой пример масштабного дарования правоведа, политика и борца с высокими нравственными убеждениями одновременно.

Сетуя на слабость правовой культуры, Б.Кистяковский писал, что «из всех культурных ценностей право находилось у нас в наибольшем загоне», поскольку полное неравенство перед судом убило всякое уважение к законности. Многие проблемы правового сознания действительно были связаны с архаизмом системы царской России и гражданским неравноправием. Не менее актуально для страны состояние нравственности блестителей закона, среди которых «лихие супостаты», подрывавшие доверие к закону, были далеко не редкостью.

Одна из спорных версий приписывает анархические и противоправные настроения российского общества социокультурному влиянию Востока. Однако первопричина низкого рейтинга законности и права в России — отнюдь не в татарском влиянии, а во всей специфике отечественной государственности. Татары же

в современном прочтении понятия этнос — сами жертва ущербной российской правозаконности. Растирающее влияние привилегированного положения православных перед законом отрицательно сказывалось и на правовой культуре страны в целом.

Ислам, мусульманская культура обладают мощными традициями укрепления семьи, собственности, законности, понимаемой в тесной связи с религиозными нормами. В своем выступлении на всероссийской научно-практической конференции «Ислам в России : традиции и перспективы» (декабрь 1997 г.) В.Н. Лихачев отмечал, что ислам представляет собой целостную и непротиворечивую систему «в качестве единства философско-нравственных и правовых идей как догматической основы; правовых нормативно-регулятивных, экономических и социально-нравственных правил (шариат); традиций и обычаев, нравственных и культурных ценностей».³

В Новое время правовое регулирование общества и правовое воспитание перестают быть монополией религии и становятся прерогативой светских институтов. Правоведение развивается в определенной среде, складывается из деятельности конкретных людей. Для Казани конца прошлого века ключевыми факторами конкретно-исторического фона деятельности правоведов была многонациональность населения, традиции и персональные усилия профессуры и выпускников университета. В этот период появляется собственно татарская интеллигенция, опирающиеся на глубокие традиции национальной культуры и государственности.

Нравственная позиция казанских юристов проявлялась в предоставлении юридической помощи малоимущим слоям, в содействии музеям и библиотекам, сочувствуя студенческим выступлениям. Органической чертой казанских ориенталистов был интерес к изучению и пропаганда мусульманского права. Востоковед А. Казем-Бек, в частности, издал на русском и татарском языках разделы мусульманского законоведения по торговле и семейному праву. На этом поприще немало потрудились представители и нетюркского происхождения. Профессора-поляки А.Станиславский и Г.Шершеневич вместе с их коллегой А.Осиповым проявляли глубокий интерес к мусульманскому праву в преподавании. Выступая с публичными лекциями, юристы Казани стимулировали пробуждение национального и правового сознания. Законом воспитываются нравы, справедливо заметил П.Столыпин. В соответствии с этой формулой энтузиазм казанских юристов вносил лепту в укрепление нравственных основ общества.

Большой резонанс в образованном казанском обществе производили публичные выступления и идеи профессора Н.П.Загоскина

— учредителя юридического общества в университете. Он апеллировал к нравственному чувству будущих юристов-питомцев университета. Обращаясь к первокурсникам, он говорил: «Вы избрали юридическое образование, этим самым вы взяли на себя высокую цель, цель жизни, которая будет заключаться в проведении идеи правды в народ». Университет, говорил профессор Загоскин, готовит людей, «способных разумно и сознательно проводить в жизнь идею правды, а не казуистов, способныхловить рыбу в мутной воде российских законов».

Казанские юристы — подвижники своего дела, не только ощутимо воздействовали на интеллектуальную среду города, но и пропагандировали нравственные в своей основе идеи права человека, защиты достоинства личности. Увязку социального статуса жителей России с полом и вероисповеданием категорически осуждал, например, правовед прошлого века, известный своими публичными лекциями, Д.И.Мейер.

Составной частью усилий интеллигенции Казани по демократизации правосознания и совершенствованию права была борьба татарских ученых и общественных деятелей рубежа веков за равноправие народов России перед законом. Помимо политического контекста эта борьба несла в себе нравственный, общегуманный смысл. Самоотверженностью и верой в идеал отличалась личная позиция борцов за идею национального равноправия. В когорте имен особое место принадлежит видному правоведу Садри Максуди (Садретдину Низаметдиновичу Максудову). Сын деревенского муллы, в 1906 закончивший Сорбонну, где изучал право, филологию и философию, он стал лидером мусульманской фракции Думы второго и третьего созывов.

Во II Думе Максуди избирается в Президиум, а также в состав комиссии по вопросам обеспечения свободы вероисповедания. Уже тогда он четко определяется в ориентациях и приоритетах. В Думе третьего созыва Максуди снова участвует в различных комиссиях и превращается в бесспорного политика — профессионала. В роли представителя мусульманской фракции он посещает Англию. Поездка Максуди в Коканд и Самарканд была связана с его обеспокоенностью лишением мусульман Туркестана избирательных прав. За Максуди закрепилась репутация «выступающего» члена Думы. Он формулирует свое кредо и политическую позицию в примерно пятнадцати выступлениях на заседаниях Думы, около сотни его выступлений зафиксированы в материалах комиссий Думы. Думские выступления Садри Максуди имеют значение вех оформления программы национального движения татар и тюркских народов России в бурный период

политических дебатов, обострения национальных проблем, складывания партий и движений. Напомним, что выступления Максуди публиковались как российскими изданиями, так и татарской периодической печатью.

Государственная Дума стала для него трибуной для проповеди **прав мусульманских народов**. В речи 12 мая 1911 он отстаивает принцип равных прав русских и мусульман в налогообложении. 9 июня 1912 Максуди привлекает внимание к отсутствию в Думе депутатов от народов Туркестана, расценивая этот факт как признак серьезного дефекта в законодательном устройстве российской Думы.⁴ Программа либералов, составленная для мусульманской фракции в IV Думе Садри Максуди, предусматривала борьбу за издание законов о свободе слова и печати, о свободе личности, общих законов для всех конфессий России. Спустя несколько лет Максуди предложит наряду с Думой создать Государственный Совет по примеру швейцарского Совета кантонов, куда от каждой нации избирается равное количество депутатов. Эта идея предвосхитила модель Совета Национальностей.

Деятельность Максуди-депутата была органически связана с его правовыми взглядами и убеждениями гражданина. Злободневность этого аспекта личности Максуди и его биографии оттеняется фактом, что до сих пор, как и в далеком 1913 году, «сфера мусульманского мировоззрения на права мусульман как граждан», остается «одной из наименее известных областей жизни русского мира ислама». Сподвижник Максуди М.-Г. Исхаков констатировал устарелость представлений о мусульманском мире в России 1915 года. «Глубоко несправедливое отношение к нашим ценностям, способное вызвать неожиданные крупные недоразумения, покойится, по нашему мнению, на тех ненормальных проявлениях внимания к нам, каким дарит нас русская печать: нами преимущественно интересуются миссионеры и востоковеды..., а русская интеллигенция нормально-мыслящая, с объективными мерилами, никогда к нам не приходила, не проявляла к нам ни дружбы, ни вражды. Наша же малочисленная интеллигенция, поглощенная работой среди своего народа, не могла первая идти к русскому обществу».⁶

Необходимо заметить, что в пылу полемики и справедливого недовольства М.-Г. Исхаков упустил из виду, что среди русских интеллигентов были исключения, и такие мыслители и ученыe, как Н.Г.Чернышевский, Г.П.Федотов, В.В.Бартольд уделяли внимание и проявляли очевидные симпатии к татарской культуре, они демонстрировали — подчас в подцензурных и сложных условиях — сочувствие к проблеме уравнения прав татар с русскими,

отмечали исключительные усилия интеллигенции малых народов России по отстаиванию общедемократических принципов и прав своего народа. Другое дело, что в деятельности и помыслах по освобождению России и ее народов от средневековых форм гнета превалировал вселенский масштаб, классовые акценты, либо защита прав нерусских народов облекалась в национальные термины, а не по вероисповеданию («мусульмане» «идеи» и т.п. в русской демократической публицистике уступали место определениям «татары», «евреи» и т.п.). Однако общий смысл упрека в отсутствии внимания русской общественности к специфике культуры мусульманских народов России Исхаковым сформулирован достаточно верно.

Ощутимо поступательные сдвиги в национальном сознании, образовании и культуре татар в годы первой русской революции стимулировали выдвижение целой плеяды борцов за реализацию общедемократических принципов веротерпимости, гражданского и правового равенства народов России, в частности, мусульманских народов. Многие лидеры татар ориентировались на кадетов и либеральное крыло российского политического спектра. На III Всероссийском мусульманском съезде в августе 1906 г. Максуди избирается в ЦК партии «Иттифак-аль-муслимин». Во 11 Думе он состоит во фракции кадетов. Разделяя надежды и иллюзии партии Народной свободы на Думу, он в 1910 году во время поездки по стране знакомит население с деятельностью Думы в целом и ее мусульманской фракции в частности. Заявление Максуди, сделанное им весной 1917 года о том, что тридцатимиллионное «мусульманское население России шло в прошлом вместе с партией Народной свободы и впредь будет идти с ней», вызвало 29 марта протест Временного центрального бюро российских мусульман. Протест отмежевывался от мнения Максуди, квалифицировал его как частное мнение и осуждал курс П.Н. Милюкова на продолжение войны, видя в ней опасность позора и унижения других народов, где бы они ни находились. Максуди вышел из партии кадетов.⁷

Стержневой идеей Максуди-политика, депутата и правоведа была идея равноправия народов, ей подчинены тактические действия Максуди, и, в отличие от российских кадетов у власти, он верен своему кredo, убежден в том, что пока власть не осознает, что «существующие в России национальности имеют такое же право на самобытное существование», как и русские, она не в состоянии будет управлять государством.⁸

Отстаивая право мусульманских народов и мусульман на самобытное существование, Максуди демонстрировал твердую веру

искреннего и бескорыстного приверженца демократической России. Именно на путях правового государства видел он решение национального вопроса, а условием победы в борьбе за такое государство считал единение прогрессивных элементов страны. Приверженность правовым идеям подтверждается и тем фактом, что Максуди не призывал к вооруженному сопротивлению Советской власти даже в самые острые моменты расхождений с ней.

Максуди-ученый стал пионером разработки целой отрасли истории права, имевшей особое значение для тюркских народов — «Истории тюркского права». По воспоминаниям одного из учеников юридической школы Анкары, «Садри Максуди Арсал на своих занятиях прививал ученикам веру, любовь и уважение. Не было сердца, которое бы он не завоевал своим здоровым характером, чистой нравственностью и ангельской душой», о непреходящих принципах нравственности он рассказывал с энтузиазмом, воодушевлявшим слушателей. «Смелый мыслитель и образец нравственности»,⁹ Максуди не замыкался в кабинетных изысканиях. Рычагом формирования правосознания, национального сознания мусульманских народов, он считал **периодическую печать**. Своим «духовным отцом» он не случайно считал и Исмаила Гаспринского : на мировоззрение Садри Максуди мощное влияние оказала газета «Тарджеман». В праздновании двадцатилетия газеты в 1903 году Максуди участвовал активно. Сам Максуди, мечтавший о создании «государства на уровне двадцатого века»¹⁰ и знаящий тонкости и европейского, и мусульманского права, широко использовал печать для пропаганды правовых и политических принципов, которых придерживался. Следуя принципам Юсуфа Акчуры, Максуди публикует статьи в журналах Парижа. Позже в полном варианте он обнародует эти публикации в Турции.

Деятельность Максуди иллюстрирует мысль Б. Кистяковского о том, что все правовые идеи в сознании каждого отдельного народа получают своеобразную окраску и свой собственный оттенок.¹¹ Важным штрихом к характеристике облика Максуди-мыслителя и человека, предстает отзыв его дочери, свидетельствующей об отсутствии у отца какого-либо высокомерия по отношению к другим тюркским народам.¹² Начальник жандармского управления, характеризуя взгляды Максуди, называет его «мусульманским Лютером», размышлявшим о судьбах собственно татар, тюрко-татар России, всего тюркского мира и мусульманского мира в целом. В 1908 году Садри Максуди добивается отправки приветственной телеграммы солидарности турецкому меджлису от имени Думы: в Турции произошла младотурецкая революция.

До сих пор не сняты поводы для полемики по вопросу пантюркистских убеждений Садри Максуди, причем обвинения его в пантюркизме порой содержат безусловно политизированный оттенок. Справедлива ли подобная трактовка? Тюрканизм с самого начала и в Турции, и за ее пределами выступал как идеологическое течение по сохранению своей национальной культуры, веры и языка. Будучи в свое время движением, осужденным в султанской Турции как противоречащее исламу, тюрканизм представлял течением народнического толка: клубы национальной интеллигенции «Тюрк очагы», возникшие в 1911 году, даже осуществляли «хождение в народ». Тюркисты России в своих порывах, подобно русским демократам народнического образца, стремились к прогрессу своих народов.

Как может быть оценен в этом контексте пантюркизм Максуди? По свидетельству не слишком дружественного к нему А.Баттала-Таймаса, Максуди полемизировал с теми, кто приписывал российским тюркам политический пантюркизм, под пантюркизмом Максуди понимал лишь чувство тюркского единства.¹³

Накануне Февраля 1917 Максуди занимается адвокатской практикой в Казани, олицетворяя преемственность традиций казанских юристов, немало потрудившихся на ниве практического правоведения. После Февраля Максуди много работает над идеей национально-культурной автономии для мусульманских народов. Он — автор Положения о национально-культурной автономии мусульман внутренней России и Сибири. На 1 всероссийском мусульманском съезде (май 1917) он избирается членом всероссийского центрального национального Совета (Меркез Милли Шуросы). На этом же съезде кандидатура Максуди была включена в число пяти кандидатов на должность муфтия и председателя Духовного управления мусульман внутренней России и Сибири. Сам Максуди в это время в качестве члена Туркестанского комитета был в командировке в Туркестане. Руководитель Всероссийского мусульманского съезда, Председатель управления «Миллет Меджлисы» тюрко-татар внутренней России и Сибири, Максуди после распуска последнего эмигрировал в Финляндию, Потом последовали четыре года пребывания в Париже, а с 1925 Максуди осел в Турции. В эмиграции центр его активности перемещается в сферу правоведения, преподавания и науки.

Высоко оценивает Максуди-правоведа, турецкий исследователь А.Темир, ставящий Максуди на уровень таких преподавателей и ученых Школы свободных политических наук в Париже, как Дюркгейм, Леви-Брюль, Тарде. Темир пишет, что Юсуф Акчура — соратник по борьбе, современник и единомышленник Максуди —

называл последнего «значительным, опытным правоведом». Максуди и Акчура встречались на конференциях в Хельсинки, Стокгольме. В Хельсинки Максуди поднимает проблему экономического, правового и культурного положения тюркских народов в рамках Версальской системы.¹⁴

О международной призме постановки Максуди тюркской проблемы свидетельствуют и воспоминания Заки Валиди, в свою очередь отмечающего высокий уровень правовой культуры и подготовки Максуди. В январе 1924 года на квартире Максуди встретились единомышленники, в числе которых был сам Валиди, Алимардан-бей, Мустафа Чокаев. Алимардан выступил с инициативой издания политического журнала. Садри Максуди посоветовал «Напишите обращение в Лигу Наций. В этом обращении разъясните требования Средней Азии к исламскому миру, русским элементам, Европе».

Примерно в это же время Садри Максуди участвовал в заседании Азиатского общества Франции об огузах и уйгурах. Выступление соотечественника в столь авторитетном научном обществе вызвало в Заки Валиди гордость. Но не только он переживал это чувство в связи с деятельностию Максуди-ученого. «Известие о том, что Садри-бей стал профессором Сорbonны, было воспринято татарами как радостное событие», — пишет Валиди.¹⁵

Заки Валиди вспоминает примечательный эпизод о его встрече с Максуди в парижской эмиграции. Хотя двух деятелей национального движения тюрок в российский период разделяли разногласия, а отношения не были безоблачными, в Париже Максуди «не стал вспоминать старые споры и разногласия, а начал расспрашивать о состоянии дел в России и Туркестане, мы его интересовали как источник свежей информации».¹⁶

Незаурядные способности и энергия, искреннее стремление подвижника общетюркского прогресса обусловили известность Садри Максуди в среде ученых и государственных деятелей Турции. Бывший казанский адвокат активно участвовал в реформировании культуры и системы просвещения Турецкой Республики. Став профессором Анкарского, а затем Стамбульского университетов, Садри Максуди дважды избирался депутатом Турецкого национального меджлиса, участвовал в конгрессах Лиги Наций. Из-под пера Максуди в Турции вышли значительные труды по вопросам права и лингвистики. Последним произведением Максуди был труд под названием «Социологические основы национального сознания», опубликованный в 1955 в Стамбуле.¹⁷

Огромный опыт и знания человека, освоившего тонкости и российского, и европейского, и мусульманского права, человека энциклопедической подготовки и кругозора, пригодились, к сожа-

лению, лишь на второй родине Садри Максуди. Издание же его трудов на первой родине до сих пор остается делом будущего, равно как и включение его наследия в оборот отечественной мысли. Вовлечение в научный и общественный оборот наследия Садри Максуди предполагает, на наш взгляд, не только обращение к его идеям, но и к его личности — цельной, с развитым этическим началом, проявлявшимся на всех поприщах его многосторонней деятельности.

Примечания

- ¹ Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч. в 15-ти ТТ. Т.7 — М., 1950. — С.616.
- ² Соловьев Э.Ю. Прошлое толкует нас. Очерки по истории философии и культуры. — М., 1991. — С.233—234.
- ³ Религия и общество. Справочник — Казань, 1998. — С.115—116.
- ⁴ См.: Государственная Дума. Третий созыв. Стенографический отчет. 1911. Сессия четвертая. Ч.III. — СПб., 1911. — С.4237; 1912. Сессия пятая. Ч.IV. — СПб., 1912. — С.4233—4234.
- ⁵ См Хабутдинов А.Ю. Татарское общественно-политическое движение в досоветский период: 1900—1918. Ч.1. — Казань, 1997. — С.28; Айда Адиле. Садри Максуди Ареал. Пер. тур. — М., 1896. — С.343, 346—347.
- ⁷ Политические деятели России. 1917. Биографический словарь. — М., 1993. — С.202—203.
- ⁸ Государственная Дума. Стенографический отчет. Третий созыв. Сессия третья. Ч.1. — СПб., 1910. — С.1992, 1993.
- ⁹ Айда Адиле. — С.163.
- ¹⁰ Турмыш. — 1917. — 22 ноября.
- ¹¹ См. Кистяковский Б.А. В защиту права. — В кн. Интеллигенция. Власть. Народ. — М., 1993. — С.141—188.
- ¹² См.: Айда Адиле. — С.27.
- ¹³ См.: Там же. — С.69.
- ¹⁴ Temir Ahmet. Yusuf Akriga. — Ankara. — 1987. — Р.62.
- ¹⁵ Заки Валиди Тоган. Воспоминания. Борьба народов Туркестана и других восточных мусульман-тюрков за национальное бытие и сохранение культуры. Кн.11. — Уфа, 1998. — С.238, 242.
- ¹⁶ Там же. — С.236—237.
- ¹⁷ См.: Давлетшин Т. Советский Татарстан. Теория к практика ленинской национальной политики. — Мюнхен, 1974. — С.16.

Фәнис Исламов

БЕРТУГАН МАКСУДИЛАРНЫҢ ПЕДАГОГИК ЭШЧӘНЛЕГЕ ҢӘМ ПЕДАГОГИК КАРАШЛАРЫ

ҺАДИ МАКСУДИ башта әтисендә укый, андан соң белемгә омтылуучы малайны 1881 елда Казандагы «Касыймия» мәдрәсәсенә укырга урнаштыралар. Зирәк егет аны унышлы тәмамлаганнан соң 1892—1893 елларда Галләм хәзрәт мәдрәсәсендә (Күл буе)

мөггалимлек итә. 1894 елны ул Төркиягә китә, анда жәдитчә белем бирә торган мәктәпләрдәге уку-уқыту, тәжрибәсен өйрәнә, Әхмәт Мидхәт (1844—1912), Әхмәт Жәүдәт (1822—1895) кебек мәшһүр төрек әдипләре-мәгърифәтчеләре белән аралаша, аннан кайтышлы данлы мәгърифәтче Исмәгыйль Гаспрали соравы буенча Бакчасарай шәһәрендә туктап, ул мәдирлек иткән «Зын-жырлы» мәдрәсәсендә шәкертләргә гарәп әдәбияты һәм логика фәннәреннән дәресләр бирә. Биредә ул И.Гаспрали белән якыннан таныша, аның яңача — жәдитчә уқыту методларын, алымнарын өйрәнә, 1896 елда Казанга кайта, үзлегеннән укып, Татарская учительская школага имтихан тота, берничә елдан башлангыч мәктәп уқытучысы дипломын ала. Шуннан соң Галимҗан Баруди житәкләгән «Мәхәммәдия» мәдрәсәсендә уқыту эшен дәвам иттерә. 1903—1905 елларда Казан университетының юридик һәм педагогик бүлекләрендә ирекле тыңлаучы булып лекцияләргә йөри.

Һ.Максуди танылган педагог һәм тел галиме буларак, мәктәп-мәдрәсәләр өчен бик күп дәреслекләр язган, төрле сүзлекләр төзегән, гыйльми хезмәтләр тудырган мәшһүр шәхес. Ул күп еллар дәвамында үзе мәхәррирлек иткән «Йолдыз» газетасында, шулай ук «Шура», «Мәгариф» журналларында тел, имля, мәктәп-мәдрәсәләрдә яңача уку-уқыту, телебезне үстерү, камилләштерү мәсьәләләренә багышланган күпсанлы мәкаләләр язып бастырган һәм XX гасыр башында татар матбуғатында күтәрелгән бу бәхәснен уртасында булган.

Татар алфавитын һәм орфографиясен камилләштерү өлкәсендә шактый хезмәт күйган галим 1898 елда «Тәквими дивари» дип исемләнгән татарча беренче стена календаре төзеп чыгарган, 1906 елның 2 гыйварында беренче рәсми мөсельман китапханәсе «Көтепханәи Исламия»не ачу бәхетенә ирешә, 1922 елга кадәр аның мәдире вазифасын үти. Тарихта беренче тапкыр татар телендә беренче энциклопедик сүзлек төзи. Чыганаклардан күренгәнчә, бу сүзлек өч томны тәшкил итә.

Татар, урыс, гарәп, фарсы, төрек, француз телләрен камил белгән мәгърифәтченең дәреслекләре, фәнни хезмәтләре бөтен төрки дөньяяга тараала һәм аңа дан, шөһрәт китерә.

Татар халкының үз заманында иң укымышлы зыялышарыннан булган һәм татар дөньясында мәртәбәле, дәрәжәле шәхесләрдән саналган Һ.Максудиниң татар мәгарифе өлкәсендәге эшчәнлеге үзе зур бәягә лаек.

Һ.Максуди иске, кадим мәдрәсәләрендә уқытуның тормыштан ераклашканын, артка калуын күрә, яңача, жәдитчә уқыту, тормышка файдалы белем бирә торган уку-уқыту юлын сыйый. Ул мәдрәсә шәкертләре кебек мулла булу, мәдрәсәләр ачып дини фәннәр

уқыту белән генә чикләнеп калырга теләми, шәкертләргә «учитель» буларак дөньяви белемнәр бирергә омтыла. Галим татар мәгарифе өлкәсендәге эшчәнлеген татар әлифбасына алты хәреф керту белән башлап жибәрә, 1892 елда «Мөгаллим әүвәл» (төрки теле әлифбасы) дигән әлифбасын бастырып чыгара. Бу дәреслек 1918 елга кадәр 32 тапкыр төзәтелеп, тулыландырылып, баетылып укучы өстәленә қуела. 1902 елда аның «Кисмә әлифба»сы, 1914 елда «Мөгаллим әүвәл»нен рәсемле нөхсәсе дөнья күрә. 1917 елда Һ.Максуди Казанда «Мөгаллим әүвәлдән уқыту очен уку китабы» бастырып чыгара. 1913 елда «Русча мөгаллим әүвәл» исемле дәреслекенең икенче басмасы нәшер ителә. Анда әлифба, сүзлек, мәкалъярнең тәржемәсе бирелә. Педагогның ислам дине нигезләре, төрки (татар), гарәп, урыс, француз телләрен һ.б. фәннәрне өйрәнүгә багышланган дәреслекләре гарәп, татар, урыс телләрендә басылып чыкканнар. Алар яңа алым белән язылып, дөньяви эчтәлек белән сугарылганнар.

Табигате белән практик, уку-уқыту буенча бай тәҗрибәле бу фидакяр зат, яңа дәреслекләр язу белән бергә, төрле методик кулланмалар, әсбаплар да тези, жәдитчелекне үстерү, ныгыту, тарату юнәлешендә житди эш башкара. Бу чорда ысуле жәдитчә уқыту тубәндәге юнәлешләрдә тормышка ашырыла: а) туган телдә уқырга һәм язарга өйрәтү; б) дин нигезләре буенча белем бирү; в) гарәп теле нигезләрен үзләштерү; г) дәүләт теле булган урыс телен жинел методлар, алымнарга нигезләнеп уқыту.

Һ.Максуди шуши өлкәләрнен һәрберсе буенча да хезмәтләр, китаплар, дәреслекләр, методик кулланмалар яза, мәктәп-мәдрәсәләрдеге уку-уқыту, тәрбия процессын һәм педагогика, методика фәннәренең асылын мөгаллимнәргә, шәкертләргә төшөндерүдә житди эш башкара. Фикер иясе язган дәреслекләрнен бер-бер артлы басылып килүе аларның нинди популярлыкка ия булуы турында ачык сөйли. Галимнен төрки (татар) тел буенча «Мөгаллим әүвәл», «Мөгаллим сани» (икенче гарәп әлифбасы) дигән дәреслекләре вакытында бөтен төрки мәктәпләрдә кин кулланылышын тапты, яңача уқытуның жиңеп чыгуына булысты. Алар шул чорда казакъ, қыргыз, башкорт мәктәпләрендә дә кин кулланылдылар.

Талантлы тел белгеченең «Төрки сарыф» (морфология). Ибтидаи (башлангыч) мәктәпләр очен төркичә сарыф рисаләсе (этимологиясе) (Казан, 1910), «Төрки нәхүе» (синтаксисы). Ибтидаи мәктәпнен 4 сыйныф шәкертләре очен (Казан, 1910) дигән дәреслекләре Казан төрки (татар) теленен грамматикасы, синтаксисы буенча уқыту очен яңа төр дәреслекләр булды. Бу китапларда туган тел закончалыклары фәнни нигезләнде. Танылган татар галиме Жамалетдин Вәлиди: «Бу китаплар туган

телебезне өйрәнү өлкәсендә чын мәгънәсендә фәнни хезмәтләр дә булды» — дип аларга югары бәя бирде. («Мирас» журналы, 1996, 4, 108 бит.). Һ.Максуди 1918 елда Казандагы «Өмид» нәшриятында ибтидай мәктәпләрнәң икенче сыйныфлары өчен «Тел белеге» (тел белеме) дигән дәреслегенәң беренче кисәген бастырып чыгара. Бу вакытта галимнәң «Төркичә имля кагыйдәләре», «Гакайд мәнзумә» (хикәяләр, әдәби мәкаләләр) дигән китаплары да дөнья күрә.

Һ.Максуди урыс телле халыкларны татар теленә өйрәту юнәлешендә дә файдалы эш башкара. Аның «Татарстан». Самоучитель татарского языка для русских составленный по индуктивному методу и десятичной системе. Казань: Татиздат, 1923; «Татарстан». Самоучитель татарского языка. (Русларга татар телен өйрәту өчен), 1 кисәк, (Казань: Госиздат, 1926) кебек дәресслекләре шул хакта ачык сөйли.

Шунысы характерлы, галим телебезне фәнни яктан өйрәнүгә һәм аны үстерүгә, камилләштерүгә аеруча әһәмият бирә. Төрле елларда дөнья кургән китапларында, дәресслекләрендә, мәкаләләрендә туган телебез категорияләрен ачыкый, аның грамматикасын камилләштерүгә, туган телне чүпләүче күпсанлы «иске төрки тел» элементларыннан азат итәргә, мәктәп-мәдрәсәләребездә телебезне фәнни нигездә укытуга комачаулык итүче каршылыкларны, киртәләрне юкка чыгарырга омтыла, телгә реформа ясау мәсьәләләре турында эшлекле фикерләр әйтә. Галим бу теләкләрен гамәлгә ашыру юнәлешендә житди эш башкара, дәресслекләрен, фәнни хезмәтләрен туган телне камилләштерү буенча үзе тәкъдим иткән принциплар нигезендә яза.

Түбәндәгә хакыйкатьне истә тоту зарур: Һ.Максуди Казан шивәсенә нигезләнгән бу телне «Татар теле» дип тә, «Төрек теле» дип тә исемләми, аны үзенчә «Төрки тел» дип атый. Бу терминның Урал, Казан якларында күптәннән таралган булуы, «төрки» сүзенәң безнең милләтебез өчен ят сүз булмавы белән аялатыла.

Һ.Максуди ислам дине нигезләре буенча дистәгә якын китап яза. Менә аларның берничәсе: «Гыйбадәте (табыну) Исламия», «Гакайд», «Тәһарәт», «Намаз», «Дәмагать», «Рүзә, зәкят вә хаж», «һилял» (яңа тулган ай): дини бәйрәмнәр, тарихи көннәр, тәквимнәр хосусында), «Әхкяме Шәргыя» (ислам фәлсәфәсендәге фарыз, вәжиб, сөннәт, хәләл, мәстәхәб һәм харам гамәлләр турында), «Хокуки Исламия» һ.б.

Гарәп телен укыту методикасын камилләштерү өлкәсендә дә актив эш алыш бара мәшһүр тел белгече. Шул максатны күз алдында тотып язылган «Истифтах» (гарәпчә морфология-сарыф

китабына кереш), «Истикмаль» (гарәпчә синтаксис-төгәл нәхү китабы), «Шифация» (гарәп телен өйрәнү буенча йөз дәрес эшкәртмәсе), «Мизанеләфкяр» (гарәп телендә яна логика-мантыйк дәресләре), «Каванин нәхүия» (икенче сыйныф шәкерләре очен гарәп синтаксисы кагыйдәләре), «Кыйраэт» (гарәпчә уку китабы), «Мөтәхәрrik әлифба» (хәрәкәткә килүче әлифба) (мәктәп балалары очен катыргы кәгазьгә язылган зур-зур хәрефләрдән тупланган кулланма), «Мәшк хат» (матур язы күнекмәләре өлгеләре), «Гарәбият. Матбуат вә әдәбиятъбызга катышкан гарәп, фарсы сүзләренең истигмалендә (кулланылуында) булган кагыйдәләр» (Казан, 1915) кебек китаплары, «Фәнни камус» (сүзлек). Русча, гарәпчә һәм төркичә фәнни мәжмугалар (жыентыклар) буенча тәгъриф кылынган (аңлатылган) фәнни, әдәби вә сыйнагый истыйлахлар (терминнәр) камусы». 1 кисәк. «Үз-үзенә укымышлану очен» (Казан: Татиздат, 1927) дигән 328 битле энциклопедик сүзлеге бүгенге көнгә кадәр үзләренең нәзәри һәм гамәли кыйммәтләрен югалтмаганнар, «Кызыл Татарстан» газетасының 1927 ел 1 апрель санында Н.Г. инициалы белән «Татар телендә энциклопедия лөгате» (сүзлеге) исеме астында дөнья күргән мәкаләдә бу зур күләмле «Фәнни камус»ка югари бәя бирелгән.

И.Максуди мөсслеман, беренче чиратта татар укучысына урыс, француз телләрен үзләштерергә ярдәм итү юнәлешендә дә актив эш башкара. Галимнең урыс телен яна метод белән укытуга нигезләнеп язылган «Әлифбай рус» (рус теле әлифбасы) кулланмасы, «Русистан» (русча дәреслек), «Первый учитель» исемнәре астында дурт китап булып чыккан дәреслеге бар. Аның беренче басмасы «Русистан. Практический учебник-самоучитель русского языка для мусульман России. По мнемотической десятичной системе» (Казань, 1911) дип атала. Китапта бай сүзлек тә бирелгән. Шунысы мәгълүм: бу дәреслек 1911 елда чыккан «Йолдыз» газетасына күшымта буларак дөнья күргән һәм әбунә-челәргә буләк итеп таратылган. Дәреслекнең 1913 елгы басмасы түбәндәге исем астында нәшер ителгән: «Первый учитель». Самоучитель русского языка для магометан Российской империи, составлен А.Н.Максудовым по мнемонической десятичной системе Ч.1. Казань.

Мәшһүр дәреслек авторының француз телен өйрәнүчеләргә ярдәмгә язган «Фрянгистан». Практический учебник-самоучитель французского языка, составленный по десятичному мнемотическому методу, основанному на периодическом повторении и на «искусственной практике» А.Н.Максудовым. Ч.1. (Казанская ред. газ. «Йолдыз», 1913) дигән дәреслеге игътибарга аеруча лаек. Шул ук елны бу дәреслекнең икенче кисәгә дә язылып ике кисәк бергә

тупланып, янә бастырып чыгарыла. Бу дәреслек тә «Йолдыз» газетасының күшүмтасы буларак әбунәчеләргә бушлай таратыла.

Язма мәгълүматларга караганда, Н.Максудиның илледән артык китабы-хезмәтләре бар. Аларның күбесе-дәреслекләр һәм методик кулланмалар. Шуларның икесе — «Мөгаллим әүвәл» һәм «Гыйбадәте Исламия» фарсы теленә дә тәржемә ителгән, Н.Максуди 1920—1923 елларда Казандагы Көнчыгыш Академиясе гыйльми советының абройлы әгъзасы да була.

Н.Максудиның уку-уқыту, педагогика мәсьәләләренә багышлап язган хезмәтләре татарлар, шул исәптән башка төрки халыклар өчен кыйммәтле рухи байлык булды. Алар шактый гына төрки халыклар укучыларына яхши дәреслек, туган телләрен гамәлгә кертудә, дөньяви белемнәр таратуда кыйммәтле чыганак вазифа-сын үтәделәр.

Н.Максудиның педагогик эшчәнлеге, педагогик карашлары энсесе Садри Максудиның педагогик карашларын үстерүгә, камилләштерүгә унай йогынты ясамый калмаган билгеле. Ул да абыйсы Һади кебек үк башлангыч белемне әтисеннән ала. Аннан Казанга килем «Галләмия» мәдрәсасенда укый, биредә мөгаллим булып эшләүче Һади абыйсы да аның дөньяви белемнәрен тиранәйтүгә өлеш кертә. Ул 1896—1901 елларда Казан татар укучылар мәктәбендә белемен кинәйтә, тулыландыра, урыс, француз телләрен аеруча тырышып өйрәнә. С.Максудиның уку-уқыту, педагогика, методика мәсьәләләренә булган карашы Татар укучылар мәктәбендә укуган вакытта ук шактый кин, тулы чагылышын таба. Моны 1901 елның 2 маенда урыс теленнән 4 класс укучысы Садри башкарған язма имтихан эше («Садри Максуди» дигән жыентыкта, Казан, 1996, 143—145 б.) ачык курсәтә. Булачак укучыучы балаларга мавыктыргыч дәресләр уздыру турында кинәшләр бирү дәвамында бу максатка ирешүдә төп шартлар итеп тубәндәгеләрне билгеләп үтә: дәрес материалының эчтәлекле, укуту формаларының (методларының, алымнарының) тирән уйланылган булуы, укуту процессында курсәтмәлелекнәң урынлы кулланылуы, укучычының тирән белемле, педагогик осталыкка ия шәхес булуы. Дәрес уздыруучы алдына йөз елга якын элек мәктәп укучысы тарафыннан куелган бу шартлар, таләпләр эчтәлекләре ягыннан бүгенге таләпләрдән һич кенә дә аерымыйлар.

Данлы Сорбонна университетына укурга керергә хыялланган яшь егет Парижга юнәлә, анда бер ел дәвамында француз һәм латин телләрен камилләштерә, 1902 елның көзендә керү имтиханнарын уңышлы тапшырып, юридик факультет студенты булу бәхетенә ирешә. Биш ел тырышып уку матур нәтижәләр бирә: ул 1906 елның августында Сорбонна университетын бик яхши

билгеләргә генә тәмамлап, юрист дипломы алыш, туган ягына кайтып сәяси эш белән шөгыльләнә башлый. Туган теле-татар hәм төрек телләреннән тыш урыс, латин, француз, немец телләрен камил белгән С.Максуди да, абыйсы Һади кебек үк, туган халкы очен мөһим булган тел, дин, мәктәп-мәдрәсәләргә кагылышлы мәсьәләләрне халык файдасына хәл итәргә тырышып, депутат чагында Дәүләт Думасы мөнбәреннән дә чыгышлар ясый, татар вакытлы матбуатында дини оешмаларны үзгәртеп кору hәм мәктәп-мәдрәсәләрне реформалаштыру турында тирән эчтәлекле мәкаләләрен урнаштыра.

1918 елда татар милли хәрәкәте бастырылгач, ул чит илгә китәргә мәжбүр була. Башта Германия, Франциядә яши, Сорbonна да профессор дәрәҗәсе ала. Төрки халыклар тарихы буенча француз телендә лекцияләр укый. 1925 елда бөтенләйгә Төркиягә күчеп китә hәм анда аның сәяси, фәнни, педагогик эшчәнлегенең яна этабы башлана. Тугандаш татар hәм төрек халыкларына түгры хезмәт иткән С.Максудиң 32 ел гомере икенче Ватаны булган Төркиядә уза.

Ул Анкара шәһәрендә Хәмидулла Сәбхи бәйнен Мәгариф министрлыгы каршындагы Эсәр (тарихи истәлек) вә тәрҗемә комиссиясенең әгъзасы итеп алына. Эмма бу комиссия таркалгач, аны яна ачылган Ататөрек Хокук мәктәбенә укытучы итеп билгелиләр. Ул биредә төрек хокуку тарихы курсын алыш бара. Русиядә укытучылык, фәнни-педагогик эш белән шөгыльләнергә өлгөрмәгән С.Максуди бу изге педагогик эшкә дәртләнеп тотына. Күп тә үтми бу мәктәп университетын хокук факультетына эйләнә. 18 ел буена ул Анкара университетында хокук факультеты профессоры вазифасын башкара, фәнни-тикшеренүләр алыш бара, гыйльми хезмәтләр язып бастыра, шул ук вакытта илнең ижтимаый, фәнни-педагогик эшләренә актив катнаша, куренекле дәүләт, фән, мәгариф эшлеклеләре белән якыннан аралаша. Бирәдә яшәү, эшләү чорында ул яна үсеш юлына баскан Төрек Республикасына фәнни-педагогик эшчәнлекне юлга салуда зур хезмәт куя. Ататөрекнән киңәшчесе буларак, С.Максуди Төркиядә тел, мәгариф, югары белем бирү, мәдәният hәм башка өлкәләрдә реформалар үткәрүдә актив катнаша, парламентта мөһим кануннар проектын әзерләүгә hәм кабул итүг буышлык итә.

1943 елда С.Максуди Истанбул университетына эшкә чакырыла hәм ул биредә ординар профессор буларак фәнни-педагогик эш-чәнлеген дәвам иттерә, сәясәт, хокук белеме буенча белгечләр әзерләүдә зур өлеш кертә.

С.Максуди-киң диапазонлы шәхес, аның хезмәтләрендә фәннен төрле тармаклары үзләренең киң чагылышын таба. Педагог-

галимнен 17 китабы, ә гыйльми жыентыкларда һәм журналларда фәннең төрле тармакларына кагышлы күпсанлы мәкаләләре дөнья күрә. Анкарада һәм Истанбулда аның түбәндәге фәнни хезмәтләре аерым китаплар булып басылып чыга: «Төрек диili ечен», 1931; «Хокукның гомуми нигезләре», 1937; «Хокук тарихы буенча дәресләр», 1941; «Инглиз халык хокук тарихы», 1940; «Хокук фәлсәфәсе», 1946; «Гомуми хокук тарихы». Өч басма: 1944, 1946, 1948; «Төрек тарихы һәм хокук тарихы», 1947; «Миллият тойғысының социологик нигезләре», 1954 һ.б.

Шунысы характерлы, бу хезмәтләрнен барысы да диярлек студентлар алдында укыган лекция материаллары нигезендә дөньяга килгәннәр, алар күп дистә еллар дәвамында югары уку йорты дәреслекләре булып хезмәт иткәннәр һәм хәзәрге вакытта да студентлар, фән эшлекләлере, гамәли белгечләр алардан кинь файдаланалар. Бу вакыйга, гамәл С.Максудиның югары уку йортлары педагогикасын баетуга, камилләштерүгә керткән гаять зур хезмәте турында ачык сөйли.

С.Максуди, пенсиягә китәр алдыннан, Истанбул университетинең хокук факультеты студентлары алдында чыгыш ясый. «Соңғы дәрес үтгәләре» дип аталучы бу чыгышы текстында (аны төрекчәдән татарчага КДУ ның 1 курс студенты Алмаз Закиров тәржемә иткән, матбуатка тарих фәннәре кандидаты Ф.Гаффарова әзерләгән) галимнен яшәү принциплары, дөньяга карашы, тормышта алдына куйған максаты, педагогик фикерләре, гомумән, яшь буынга житкерергә теләгән үтгәт-нәсихәтләре һ.б. ачык чагыла. Галим интеллигентлык төшөнчәсе турында сүз алып барып: «Интеллигент бер яктан укымыши, белемле, мәдәниятле, икенче яктан, принциплы һәм ның фикерле кеше», — дигән аңлатма бирә. («Мәгърифәт» газетасы, 1998, 17 октябрь.).

Олуг шәхес белемле булуның, укуның һәр кеше тормышында әһәмиятле роль уйнавын ачыкый. Хезмәт юлына басучы яшь хокук белгечләренә мөрәҗәгать итеп, менә нинди кинәшләр, фикерләр эйтә: «Культурагызын арттырыр өчен, укуны да бер гадәткә эйләндерергә, бер ял һәм рәхәтлек хәленә китерергә кирәк. Уку-иң очсыз һәм файдалы ял ул. Шул ук вакытта гадәтегез үзегез һәм милләтебез өчен дә файдалы. Укуны гадәткә эйләндергәннәр генә уку дәртенен һәм татлы дәрт булганын беләләр. Ләкин китапны да сайлап ала белергә кирәк. Бу сайлауда-эчке сиземләү эше ул. Кешенең рухын күтәргән, хисләрен нечкәрткән, хыял оғыкларын кинәйткән, белемен арттырган китаплар булган кебек, кызганычка, бигрәк тә яшьләрнен әхлакый принципларын һәм ышанычларын какшата, рухларын агулый торған заарлары китаплар да бар». («Шунда ук»).

Мәшһүр педагог уқығанны пассив рәвештә үзлештермәскә, хыял иләгеннән чыгарып, һәр битне, һәр юлны тормыш өчән төзү материалы итеп кулланырга киңәш бирә.

Зыялы кеше булуның икенче шарты итеп данлы шәхес түбәндәгеләрне бәян итә: «Зыялы-ул акыллы, тәүфийкلى кеше, ягъни үзенең ихтыяр көче, карашлары, принциплары белән тормыш кора белгән кеше» (Шунда ук.). Оператор максаты булмаган зыялыны дингезгә ташланган рульсез көймәгә тинли. Галим яшьләргә чираттагы нәсихәте итеп түбәндәгеләрне дә эйтә: «Үзегезнәң төрек (төрки) булыгызының һичбер вакытта да онытмагыз. Үзегезнәң төрек булыгыздан шатлык һәм горурлык тоегыз. Чөнки төрки халыклар-бөек һәм намуслы халыклар. Без төркиләр-кешелек тарихының һәр дәверендә дөнья сәхнәсендә үз ролен уйнаган милләт. Төрекнәң үзенчәлеге шул башка халыклар белән аралаша белу осталыгының, ягъни сәясәтчелегенең үлмәве... Төркиләр тарихта үз дәүләтләрен төзегән милләт кенә түгел, ә белгәнбезчә, белем һәм мәдәният мәйданында да бик күп бөек шәхесләр житештергән милләттер» (Шунда ук.).

Бу фикерләр туган татар халкын, төрек һ.б. төрки халыкларны тирән яраткан, аларга карата изге теләктә булган бөек затның яшь буынны укыту һәм тәрбияләүгә нинди зур әһәмият бирүе, педагогик карашларының кинлеге, патриотик һәм халыклар дуслыгы, туганлыгы хисләренең сафлыгы, тирәнлеге турында сөйлиләр.

Мәшһүр Максудиларның педагогик эшчәнлеге гыйбрәтле, аларның педагогик карашлары, дәреслекләре бүгенге көндә дә нәзәри һәм гамәли қыймәтләрен һичкенә дә югалтмылар, хәзерге яшь буынны укыту һәм тәрбияләүдә дайми булышлык итеп киләләр.

Искәрмәләр

¹ «Садри Максуди» жыентыгы. — Казан, 1996. — 160 б.

² Абдуллин Я. Садри Максуди — олуг Галим. // Казан утлары. — 1996. — №1. — 141—149 б.

³ Хәсанов М. Бөек тә, каһарман да, фажигале дә. // Мәдәни жомга. — 1998. — 23 октябрь.

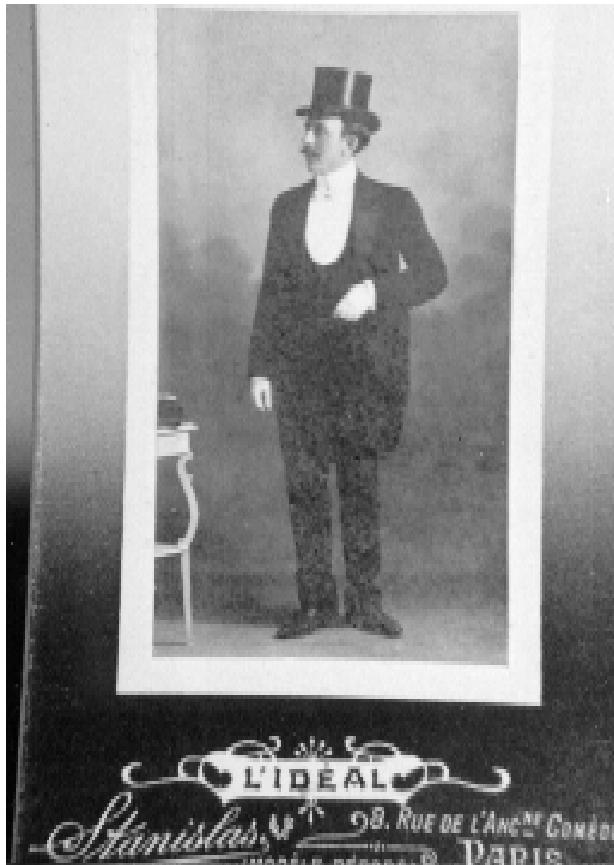
⁴ Габдулла Баттал-Таймас. Ике Максудилар. // Мира. — 1995. — №11—12. — 1936. — №1—4.

⁵ Гаффарова Ф. Изге дисбенең бер төймәсе. // Ватаным Татарстан. — 1998. — 25 сентябрь.

⁶ Эхмәтжанов М. «Йолдыз» чыгарган йолдыз. // Ватаным Татарстан. — 1998. — 16 октябрь.

⁷ Садри Максуди. Соңғы дәрес үгетләре. // Мәгърифәт. — 1998. — 17 октябрь.

КУШЫМТА¹

Садри Максуди Парижда. 1904 ел.

¹ Бу фоторәсемнәр Тарих институты өлкән фәнни хезмәткәре Ф.Ю.Гаффарованның шәхси архивында саклана.

Садри Максуди мәкаләләрен һәм аның эшчәнлегенә караган барлык материалларны да күшымта өчен тарих фәннәре кандидаты Ф.Ю.Гаффарова әзерләде.

«Мусульмане России» исемле мәкаләне күшымта өчен профессор Б.Ф.Солтанбеков әзерләде.

Султан унга: Гаяз Исхаки, Садри Максуди, Фуад Туктаров
Парижда Тынычлык конференциясендә. 1920 ел.

Уңнан сүлга: Гаяз Исхаки, Садри Максуди;
икенчә рәттә уңнан икенче Фуад Туктаров. Анкара, 1925 ел.

Султан уңга: Габделбари Баттал, Садри Максуди.

Уңнан сұлға: Садри Максуди, кызы Гадилә,
хатыны Камилә ханым, кызы Наилә.

Үртада: Садри Максуди.

Садри Максуди, кызы Гадилә,
хатыны Камилә ханым, кызы Наилә.

Уртада: Садри Максуди. Финляндия. 1922 ел.

Садри Максудиң онығы — Гадилә Айданың кызы язучы Гөнүл ханым Пултар ире архитектура профессоры Мостафа бәй белән. Анкара, Билкенд. 1995 ел.

САДРИ МАКСУДИНЫЦ ШІ ДУМА МӘЖЛЕСЛӘРЕНДӘ СӨЙЛӘГӘН НОТЫКЛАРЫ

Ял қоненең мөселманнар өчен Жомга қон булудын таләп итеп сөйләгән нотығы. (1910, 1 май).

Атнада бер көн ял иту — без, мөселманнар өчен, бик мөһимдер. 9-нчы статьяны тавышка күйгәнчы, мин янәдән бер кат сезгә мөселманнарның бу хакта ни теләгәннәрен бик озынга китмәенчә сөйләп китәргә телим.

Без ни телибез? Хөкүмәт без хәзәр караган закон белән сәүдә кешеләренә, хезмәткәрләргә атнада бер көн ял итуне лязем итәдер. Без, мөселманнар, шуны телибез, бу ял көн Жомга қонгә туры килсә иде, дип. Христиан динендә булган Русия кешеләре өчен бу лязем ял иту көне якшәмбәгә туры килә. Бу — безнен теләгән максудның берсе.

Икенчесе шул: рус-христиан бәйрәмнәрендә безгә бәйрәм иту лязем булмаса иде. Христиан бәйрәмнәре урынында без үзебезнән мөселман бәйрәмнәрен бәйрәм итәргә ихтыярлы булса иде.

Менә безнен теләгән нәрсәләр болардыр. Безнен бу сораула-
рыбыз бик төпле, бик урынлы.

Ни өчен мөселманнар ял иту көненең Жомгага туры килүен телиләр? Жавабы ап-ачык: аның өчен без, мөселманнар, үзебезнән динебезнән, милләтебезнән бәйрәмнәрен бәйрәм итәргә телибез, сакларга телибез. Чөнки без беләбез: бәйрәмнәр бер кавемнен хәятендә бик мөһим нәрсәләрдер. Бәйрәмнәр милләтнен динен-
рухын тәрбия итәләр, милләтне диндарлыкка өйрәтәләр, бәйрәмнәрдә бәйрәмнәрнен төрле гореф-гадәтләрдә, исемнәрендә милләтнен үсә торган балалары үзләренең дини вә әхлакый фикерләренең нигезләрен салалар. Бәйрәмнәр бер милләтне жыеп, оештырып тота торган зур мәгънәви бер жилемдер.

Бәйрәмнәр аркасында диннең сафлыгы сакланадыр, диннең вә милләтнен төрле-төрле мөкатдәс гадәт-горефләре онытылмыдьыр.

Менә боларны белгәнгә күрә, мөселманнарничбер вакыт үзләренең бәйрәмнәреннән язарга, мәхрүм булырга разый булачак түгелдер. Чөнки мөселманнар өчен бәйрәмнәрдән мәхрүм булу үз бәйрәмнәренә кул селтәү гадәт диниядән мәхрүм булу илән бердер.

Бунич була торган эш түгел, һәм булмас. Ял иту комиссия-
сенең мөселманнарны якшәмбе ял көне дип санарга мәжбүр иту мөселманнарга сез үз бәйрәмнәрегездә ял итүдән коткарыгыз, дигән сүзгә барып чыгадыр. Чөнки бу комиссия бик яхши беләдер ки,
безнен халык өчен һәм үз бәйрәмнәребезне, һәм христиан бәйрәмнәрен бәйрәм иту өченнич мөмкин булмаган бер эштер.

Бу закон нигезендә ял иту лязем булган көннэр — рус бәйрәмнәре якшәмбе көннэр белән бергә житмеш көн кадәр булачактыр.

Безнең үзебезнең мәһим мөсельман бәйрәмнәребез һәм жомгалар белән бергә житмешкә туладыр. Аннаң башка без, мөсельманнар, Рамазандың һәрвакыт кояш баерга ике сәгать калгач, иң сату итә торган вакытта кибетләр вә башка тиҗәрәтханәләрне ябып эштән туктыйбыз. Шулай итеп, Рамазандың сату итә торган көн озынлығының бары яртысында гына сату итәбез. Барлыгы унбиш көн һәм сиксән биш көн жыела. Мона лязем булган житмеш рус бәйрәмнәрен дә күшсан, йөз илле биш көн буладыр. Эгәр комиссия теләгәнчә мөсельманнарга рус бәйрәмнәре дә лязем булса, безгә елына йөз илле биш көн эшсез булырга кирәк. Мөсельманнар рус бәйрәмнәрен ял иткәндә, акрынлап үз бәйрәмнәрен онтырлар, дип уйлап эш иткәндә генә мөмкин буладыр бу законны үткәреп. Бу — 9-нчы статьяның чын хәйләседер, безнең дингә хилаф сере, хөкүмәт шундый комиссия төзегәндә, рус бәйрәмнәрен онтырлар, дип. Элбәттә, мона комиссия ачык итеп әйтә алмый, кыймый. Комиссия безне, ислам динендәге кешеләрне, христиан бәйрәмнәрен дә бәйрәм итәргә қыстамакчы була. Без болай мәжбүр булуны, диндә хөрriятне бозу була, дibez.

Безнең дәүләтнең зур законында диндә хөрriят булу язылган. Төп законнарда иркенчелек язылган бер мәмләкәттә ничек итеп христиан булмаган бер халыкны христиан бәйрәмнәрен дә бәйрәм итәргә жәберләмәк кирәк?

Әфәнделәр, әгәр дә Думада бер комиссия мөсельманнарга якшәмбе көн чиркәүдә руслар гыйбадәт иткәнен карап торуны лязем итеп бер лаяхә ясаса, бу законга мөсельман депутатлар каршы торып каршы сүз әйткәч, диндә хөрriят булган бер мәмләкәттә бу каян чыккан жәбер дип ихтиразый иткәч, комиссия жавап итеп ни әйтә: бу законда диндә хөрriят хилаф эш юк. Без сезгә якшәмбе көнне чиркәүдә булган өстенә, теләсәгез, жомга көн мәчеткә барырга ихтыяр бирәmez дисә, сез, әфәнделәр, ни әйтер идегез? Нич шөбхәсез, монда бу закон ляихәсен, ягъни сез жәбер, хөрriят вә гадәләткә хилаф бер лаяхә дияр идегез. Комиссиянең жавабын хилаф вәкилләренә лаек булмаган халыкның вөжданын кайната торган берсе жавап дияр идегез. Мондый ляихәне жәбер һәм гакылсызлық дияр идегез.

Инде мин сездән сорыйм, әфәнделәр, безгә якшәмбе көн ял иту лязем булуы белән бу хәзер әйткән фарзы ляихә арасында аерма нидә? Бу ике ляихә һәр икесе жәбер, бары аермасында гына бу соң фарыз кыйлган жәбер өлгесеннән тагын да катырак, тагын да авыррак, юksa, бу ике хәл һәр икесе дә бер төрле жәбер: мөсельманнарың дини хисләрен изү, вөжданнарына көчлек ясау.

Үз бэйрэмнэребезне бэйрэм итэргэ ихтыярыз булудан без якшамбе вэ бутэн христиан бэйрэмнэрэн итэргэ хилаф, чөнки бу, ничшөбхэсез, безнец хөррият диниябэзгэ хурлау, безнец вождан вэ калебебезгэ бер жэбердер.

Комиссия эйтэ: мөсelmanнарга якшамбе бэйрэм иту лязем булмаса, бер сэүдэ жэхэтэннэн конкуренция хэвефе бар, имеш. Бу — юк сүз. Белэсез, иң зур сэүдэ кайнаган шэхэрлэр — Мэскэү вэ Петербург. Боларда бер-ике мөсelman магазины барды. Статистикадан мэгълүмэтлэргэ Русия мөсelmanнары арасында сэүдэ белэн шөгыльлэнүүчелэрнен хисабы руслар арасындагыга караганда бик күпкэ ким. Безнец миллиэтэшлэребезнен күбесе кыргызлар, башкорлар, төрекмэннэр. Болар күчмэ белэн торалар, хайван асрау белэн көн итэлэр, калганнары иген иту белэн мэгийшэт итэлэр. Бу очракта мөсelmanнарын якшамбе бэйрэм итмоулреннэн руслар-христианнар очен нинди конкуренция булырга кирэк?

Бер кавемнен дини бэйрэмен бетерү ул кавемнен диненэ зарар китерү буладыр, диненц тамырларыннан бер тамырны өзу буладыр, дидек. Чөнки бэйрэмсез дин булмыйдыр, һэм динsez мөкатдэс бэйрэм дэ булмыйдыр. Безгэ кайсылары эйтэ: гүя без мөсelman вэкиллэрэ байларнын мэнфэгатен яклыйбыз, имеш. Килгэн күп санлы телеграммаларнын барысы да диярлек хезмэт иялэрреннэн, һэм алар ял көненец жомга көнгэ туры килүен телилэр. Лэкин без байларнын гына да мэнфэгатен яклаучылар да, приказчиклар көн генэ көйлэучелэр дэ түгел, без үзебезнен мөсelman бэйрэмнэрэн яклаучы, аларны сакларга тырышучы. Без, мөсelmanнарын бэйрэмен мэхкүм булуны бик зур нигьмэттэн мэхрүм булу икэнлекне бер дэ анламай дип белэлэр. Безнец бу тэкъдимнэ кабул итмэгэн комиссия мөсelmanнарын тормыш шартларын вэ тарихларын беләме икән? Мөсelman эхвэл рухиясенә вакыйфмы икән? Мөсelmanнарын Дэүлэт Думасына никадэр ёмет багълап торганны беләме икән?

Реакциянен узғынчы кодретенэ алданып, дин бабында дингэ тыгылганлыгы, бер эштэ мондый «тэжрибэлэр» ясап каравына кадэр урынсыз — ихтыярыз, бигрэк тэ ни дэрэжэ хэтэр икәнен беләме икән?

Эгэр бу кышта Думанын мөсelmanнарга эшлэгэн эшлэрне жыеп сёйлэп курсатсэм, сез үзегез дэ гажэплэнэрsez.

Уку комиссиясе ике ай элек безгэ үз телебездэ уку вэ укыту хокукуын бирмэскэ ясап куйды.

Безнец арттан күптэн түгел Азиягэ кучу комиссиясе, аннан соң Дума Төркестанда күчмэ миллиэтшлэребезнен жирлэрэн алырга канун чыгарды. Бүген инде сезгэ ял иту комиссиясе

мөсельманнары милли, дини бәйрәмнәрдән мәхрум итәргә закон проекты көртәдер.

Әзрәк чынлабрак уйлап карагыз, мөсельманнарга каршы ясаган эшләргез ницән гыйбарәт? Сезнен бу хәрәкәтегез, яхшылап төпләп уйлаганнан соң булган эшме? Яки жүнләп бу хакта уйлап та карамыйча, рус булмаган кавемнәрне яратмавыгыздан килгән плансыз бер эшме? Әфәндәләр, уйлагыз, сез бик зур бер хата ясыйсыз. Сез сизәсезме, мөсельманнарың башында нинди яхши фикерләрне жимерәсез?

Хәзердә мөсельманнар мәдәният жәһәтеннән никадәр артта булсалар да, тиз заманда аларның әһәмиятле бер кавем булачаклары хиспаларына муафийк вә мөкабәл бер роль уйнаячаклары шөбхәсездер. Бу халыкның сәясәт вә гражданлык мәйданына керә башлаган заманында ук сез бу халык өстенә берсе артыннан бере кимсетүләр өјесез. Болай итәсез дә, аннан гажәпләнгән буласыз, ник мөсельманнар Думаның бер кисеменә (октябрьистларга) начар күз белән карыйлар дип аптыраган буласыз.

Аптырага урын юк. Мөсельманнар мәдәнияттә артта булсалар да, ул кадәр сез уйлаганча ук хәбәрсез түгел.

Монда булган эшләрне бик яхши аңлат торалар, бер халыкның теленә һөҗүм ителсә, тагын бераздан дине, бәйрәмнәренә зарар, кимчелек китерегә фараз кыйлынса, бу халыкның калебе жәрәхәтләнмәү, ачуы килмәү мөмкинме?

Октябрьистлар, мин сезгә сөйлим. Сез безнең Жомга хакындағы поправканы кабул итмәскә ихтыярлысыз. Теләсәгез ничек хәрәкәт итегез, ләкин бик зур бер хата эшлисез. Элбәттә, сез әйтә аласыз, без сез мөсельманнарың яхши яки начар каравына бер дә иғтибиар бирмибез, дия аласыз.

Ләкин болай хәрәкәт итүнен икенче яғы бар. Әгәр сез мәмләкәтнең һәртөрле сыйныф халкын белмәмешкә салынсагыз, бөтен мәмләкәт халкы сезне белмәмешкә салынып кына калмас,нич танымас булыр. Минем сезгә актық сүзем: без мөсельманнарга ял иту көне Жомга көн булу гаять мөһим бер мәсьәлә. Бу — безнең халыкның теләгән нәрсәседер.

Теләсәгез, без әйткәнне кабул итәсез, теләсәгез, безнең халыкка тавыш бирәсез. Ләкин янә әйтәм: без, мөсельманнар, бу мәсьәләгә зур әһәмият биреп көтеп торабыз.

**САДРИ ӘФӘНДЕ МАКСУДОВНЫҢ ДАХИЛИЯ НӘЗАРӘТЕ
СМЕТАСЫ КАРАЛГАНДА СӨЙЛӘГӘН НОТЫГЫ
(1912 ел, 3 март мәжлесе)**

Мөхтәрәм халык вәкилләре!

Мин дахилия назарәтенен мөселман халкына кагылышлы булган эшләре хакында гына сөйләячәкмен.

Без, мөселман фракциясе вәкилләре бу мөнбәрдән өзлексез мөселман халкы турысында сейли башлагач, сезнен күбегез хөкүмәт миллият вә дин аермасына карамый һәммә халыкка мөгалләмәсе бертигез, ни очен мөселманнар хакында булган сәясәтенә генә аерып сөйләргә кирәк, дисез.

Без бөтен Русия халкы күрә торган кысынкылыклардан башка, фәкат мөселманнарга гына махсус кысынкылыклар күрәмез. Һәр халкының кыйммәтле вә мөкатдәс нәрсәләре була. Гадәттә, хөкүмәт кирәк никадәр хәрәкәт тарафында булса да халыкның бу мөкатдәс эшләренә катнашмый, аларга тими. Бер халыкның ана теле, әдәбияты, мәктәбе вә башка нәрсәләре ул халыкның мөкатдәс нәрсәләредер. Ләкин соңғы вакытта боларга һөҗүм бара. Безнең мәктәпләребезне, әдәбиятыбызыны, һәм безнең иң әүвәл дөнья вә гыйлем белән танышкан вә без кечкенә вакыттан ук анабыз сөйләшкән телне кыса башладылар.

Хөкүмәтнең безнең хакта тоткан сәясәтенен сәбәпләрен һәм аның нәтиҗәләрен сөйләүдән тыелам, мин фәкат бер ел эчендә генә (мамурларның) чиновникларның безгә никадәр (законга) хилаф кысынкылыклар ясаганын санап чыгуны үземә бурыч дип беләм.

Фәкат бер ел эчендә ошбу кешеләрдә тентү вә хәбәсләр ясалды:

Москва институтында төрки теле мөгаллиме Хөсәен Сабри Айвазовта, әүвәл тентү ясап, соңра кулга алып төрмәә утырттылар. Соңынан Казан муллаларыннан Аланав һәм Г.Галиевта тентү ясалып, әллә никадәр язу китаплары алынды. Вятка губернасы Буби авылы мәдрәсәсеннән Габдулла вә Гобәйдулла Нигъмәтуллиннар һәм ун мөгаллим кулга алынды.

Рәис: Кыскарак сөйләсәгез иде.

С.Максуди: Яхши. Минца рәис барлык фактларны да санап чыгарга рөхсәт итми, ә алар миндә бер дәфтәр.

Барлыгы бер ел эчендә йөз илле жирдә тентү ясалды, әлләничә мәктәп, берникадәр матбага, нәшер, мәгариф җәмгыятьләре ябылды.

Йөз илле мөселманда тентү ясалган, житмештән артык зур мәктәпләр ябылган, иң зур гәзитә вә журналлар туктатылган. Фәкат шуши бер ел эчендә шулкадәр муллаларны борчып,

шулкадәр мәктәпләрне япканны күргәч, ихтыярсыз, түбәндәге ике фикергә киләсен: йә рус хөкүмәте безнен мәдәниятләнүбезне һәм алга барубызын теләмичә, ничек булса да, шуңа каршы тормакчы була, яисә мөселманнар арасында Россия дәүләттенә каршы бер хәрәкәт, бер фикер бар, һәм гадәттән тыш чаралар илә шуңа каршы торурга кирәк дип янлыша. Минемчә, бу фикернең һәр икесе дөрес. Гомумән, күптән бирле хөкүмәт безнен мәдәниятләнүбезне басарга тырыша. Хөкүмәт Россия мөселманнарының тәрәкъкий итүен, алга баруын теләми. Ләкин безнен мәдәни хәрәкәтләремез хәзер бигрәк тә гакыл илә эшләнә. Җөнки безнен бу хәрәкәтемез каршы торур өчен кыйлынган эшләр панисламизм бар дип уйланганлыктандыр.

Хәзер уңнар һәм хөкүмәт, мөселманнар арасында панисламизм дип атала торган куркынычлы бер хәрәкәт булганга күрә, без хәзер мөселманнарны кысы хакында каты эшләр кылабыз, диләр. Мөселманнар арасында шундый куркынычлы хәрәкәт, хөкүмәткә каршы берләшкән бер фирмә бармы дигән сөэльгә каршы алар: бар, ә без: юк, дибез.

«Бу һәммә мөселманнарны мәдәният вә сәясәт жәһәтеннән берләштерергә тырыша торган бер хәрәкәт». Бу документта панисламизм дип атала торган бу хәрәкәтнен, бигрәк тә Волга-Кама әтрафында тараалганлығы бәян ителгән. Димәк, бездә панисламизм бар дип гаепләү, Волга-Кама татарларын, һәммә мөселманнарны мәдәни вә сәясәт жәһәтеннән берләштерергә тырышалар, дип гаепләү буладыр.

Әфәнделәр, мин белмим, мәдәният жәһәтеннән артта, администрация яғыннан кысылган, икътисади яктан ярлы булган өч-биш миллионлы Волга-Кама буендагы татарларның бөтен жир йөзен-дәге мөселман халкын берләштерүгә тырышуы мөмкинмә? Бөтен мөселман халкын берләштерү ул ни дигән сүз? Бу — Филиппин мөселманнарын, һиндстан мөселманнарын, Азия, Африка вә башка жирдәге мөселманнарны берләштерү дигән сүз. Мәдәният жәһәтеннән артта, икътисади жәһәттән ярлы булган өч-биш миллионлы Волга-Кама мөселманнарының Азия вә Африканы берләштерү шикелле шундый зур берләшмә белән шөгөльләнергә мөмкинмә? Бу А.Македонский, Наполеон кебек дәниларга да мөмкин булмаган.

Безне, икенчедән, чуалышлар ясарга тырыша торган халык, дип тә гаеплиләр. Бу бит нәрсәдән булса да аерылырга тырышу дигән сүз. Димәк, безне Россиядән аерылырга тырышалар, димәкче булалар.

Идел буенда яшәгән өч миллионлы татарның йөз миллион урыс халкына эчендә кысылган һәм 16 нчы гасырда Россия хакимлеген кабул итеп, шул дүрт гасыр эчендә тыныч һәм

иттифак илэ яшгэн мөсөлманның кинэттэн Азия белэн Африканы берлэштерергэ тырышуы мөмкинме соң? Мондый сүзлэрне уйнап ына сөйлөргэ мөмкин, өмма чынлап эйтергэ ярамый. Бигрэх тэ шул сүз аркасында тыныч ына яшгэн халыкны ыса башласалар.

Эгэр дэ панисламизмың барлыгы хакындагы ялгыш фикерлэр шул ысуларга сэбэп булмаса, мин һичбер вожду булмаган хыялый панисламизм хакында сөйлөп тэ тормас идем. Соңы елларда булган бу ысуларның һәммәсенең баш сәбәбе — панисламизм бар, дип гаепләүдәдер. (Бу вакытта Пуришкевич қычкыра).

Шулай, әфэнделәр, һәммә мөсөлман халкы мәдәният вә сәясәт яғыннан берләшү-берләштерү мәгънәсендә булган панисламизмы, өч миллионнан гыйбарәт булган Идел-Кама буе мөсөлманнына сылтарга һич мөмкин түгел. Мондый зур фикерне без зыялышармы, әллә анда зур фикерләргэ һәрвакытта ерак тора торган гавам халкымы уйлап чыгарган? Мөсөлман зыялышары, эшкә ашмавы құзғә бәрелеп торган мондый фикер илә бер дә мәшгуль була алмыйлар.

Әфэнделәр, панисламизм бер хыял, әүвәл сәясәтләнеп маташкан миссионерларның уйлап чыгарган нәрсәседер. Панисламизмың һич булганы да юк, һәм хәзер дә юк. Бу фәкать әсасе мөсөлманнынга дошман булган сәяси миссионерларның мәкаләләрендә генә күренә.

Әфэнделәр, сез хәзер панисламизм фикере кайдан чыккан, һәм аның вожду булмагач, ни өчен соңы вакытларда уң гәзитәләр аның хакында күп яза башладылар? — дип сорый аласыз. Панисламизм — сәясиләнгән рус миссионерлары уйлап чыгарган нәрсә. Бу фикер әүвәлдә дә булган. Ул хакта үзләре мөсөлман булмаган, шәрык галәмен тикшерүче кешеләр күптән язғаннар. Алар: пангерманизм булгач, ни өчен панисламизм гына булмаска тиеш, дип уйлаганнар, Ләкин ачыктан-ачык панисламизм фикере бар димәгәннәр, бәлки булырга кирәк, дип фараз қылғаннар.

1908 елга кадәр миссионерлар әдәбиятында панисламизм дигән сүз юк. Алар безнең муллалар христианлыкның таралуына каршы киләләр, диләр.

Миссионерлар, бигрэх тэ Казан миссионерлары, Русиядә сәяси роль уйнарга һәм рус хөкүмәтен агрессивный политика юлына кертергэ телиләр. Бу максудларына алар үзләре теләгән миқдарда ирештеләр.

Столыпинның миллият сәясәте totkanlygy мәгълүм булгач та, һәм Думада милләтчеләр партиясе ясалып, Кружинскийлар, Бобрынскийлар баш булганны күргәч тэ, безнең сәясәтләнүнене мисси-

онерларыбыз үзләренә эш башларга вакыт житкәнне һәм инородецлар хилафына нинди сүз сөйләсәләр дә Петербургта ышаначакларын аңладылар. Һәм 1908 елдан соң хөкүмәтне куркыта башладылар. Казан миссионерлары хөкүмәткә, татарлар арасында бер хәвефле хәрәкәт бар дип, докладлар яза башладылар (копияләре миндә бар).

1910 елда Казанда миссионерларның съезды булды. Түбәндәге резолюция (татарларга карши чаралар) кабул ителде.

1) Епископ Гурий ярлы булганга күрә, һәр елны хәзинәдән ярдәм бирелүне сорарга. Панисламизмга карши торыр өчен булган чараларны кулланырга. 2) Вяткадагы миссионерларны тәрбияләү өчен хөкүмәттән ярдәм сорарга. 3) Исламиятка карши торыр өчен татарлар арасында чиркәү мәктәпләрен күбәйтүне сорарга һәм Казандагы комиссиягә биш мен, Сембернекенә өч мен, Самара, Оренбург, Тобол, Омскка берәр мен сум хәзинәдән ярдәм бирүне хөкүмәттән сорарга. 4) Инородецлар булган епархияләрдә һәр өязгә окружной миссионерлар тәгаен итәргә. 5) Миссионерлар жәмғиятенә руханилардан башка земстволарда һәм хөкүмәт, һәм төрле оешмаларда хәzmәt иткән дөньяви кешеләрне чакыру да кирәк. 6) Инородецлар һәм алар арасында тора торган руслар өчен закон бозу турысында христианлыкның әсасе һәм исламиятка карши дәлилләр бәян итләләр чыгару да бик мәһим. 7) Кырымда, Кавказда һәм кыргызлар арасында бәгъзе фамилияләргә бирелгән артыклыкларны бетерүне югари начальстводан үтенергә. 8) Яшь татар матбуатында панисламизм фикерен карши торыр өчен журнал чыгарырга. 9) Русиядәге һәм читтәге мәселман матбуатында нинди фикерләр барлыгын белдерү өчен дайми бер газета нәшер итәргә. 10) Татар гәзит-журналларының татар вә русча да чыгарылуларын хөкүмәттән сорауны Синодтан үтенергә. 11) Сайлау вакытында мәселманнар христианнар илә бер куриягә кермичә, аерым курия ясасыннар иде. 12) Хәзер дә эшләгән мәселман мәктәпләрен хөкүмәт нәзарәтенә тапшырырга.

Панисламизмга карши торыр өчен жыелган миссионерлар съездының каарлары шушылардыр. Ә менә панисламизмга карши каарлар түгел бит болар, ә турыдан-туры исламиятнең үзенә карши. Әгәр миссионерлар съезды ясап, ниндидер каарлар кабул итеп тә, ул каарлар кәгазьдә генә калса, һәм хөкүмәткә мәселманнар хакында нинди сәясәт тотарга кирәклеген тәгаен итмичә, тыныч кына үз фикерләрен таратсалар, бер нәрсә дә булмас иде. Без мона да риза булыр идек. Ләкин безнен миссионерлар аның илә генә шәгыльләнмиләр, ана гына канәгать итмиләр. Алар хәзер бигрәк тә хөкүмәтнең сәясәтенә тәэсир

итәргә тырышалар, һәм Столыпин вакытында бу максудларының күбесенә ирештеләр дә. Алар Столыпинның инородецлар хакында ѹомшаклыгын һәм инородецларга каршы төрле эшләр қылырга хәзер икәнлеген күреп, аны агрессивный политика юлына кертмәкчे булдылар. Икенче яктан, алар Столыпинның баһадирлыгын да беләләр. Әгәр аңа мәселмәннар тыныч тора дисәләр, гәрчә муллалар христианлыкны тарату эшендә миссионерларга каршы торсалар да, Столыпин агрессивный политика юлына кермәс иде. Менә Столыпинны шул юлга керту өчен дә мәслмәннар арасында шундый куркынычлы фикер хәрәкәте бар дип, күрсәтергә тиеш тапканнар.

Шуның өчен панисламизм дигән хәятне уйлап чыгарганнар да. Менә миссионерлар съездының шул каарлары һәм дахилия вәзире Столыпинга биргән докларлары аркасында хөкүмәтнен игътибарын жәлеп итеп, дахилия нозарәтендә панисламизмга каршы эшләр табу өчен маҳсусый Совещание ясатырга муафийк булдылар. Бу Совещаниедә әгъзаларның күбрәге, шул фикерне уйлап чыгарган Казан миссионерлары иде. Менә шул Совещание панисламизмга каршы бик күп чараплар эшләп чыгарды. Панисламизмга каршы торыр өчен дип, зур чараплар, төбендә, бәлки панисламизмга каршы түгел, ә исламиятнен үзенә каршы иде.

Миссионерлар безнең илә башка дингәге халык булганнан түгел, бәлки башка бер милләттән булганга күрә каршы торалар.

Мин хәзер дөньяви чиновниклар тәшкил итегән Совещаниедә, панисламизмга каршы торыр өчен табылган чарапларны зекер итәчәкмен. Шул вакытта бу документлар илә, миссионерлар съездында бирелгән каарлар арасында аерма юклыкны мин сезгә күрсәтәчәкмен. Дөньяви чиновниклар Совещаниесе илә миссионерлар съездында бирелгән каарлар гына түгел. Чарасызылк жәһәтеннән генә, хәтта заһри сұзләре илә үк бер-берсенә охшашлы. Хасыйл миссионерлар съездында панисламизмга каршы тору өчен ясалған чараплар, дөньяви чиновниклар тарафыннан бөтенләй кабул итегән. Дахилия вазарәтендәге Совещаниенең башы хәзерге дахилия вәзире Харузин иде. Ул, шаять, үзләре эшләгән нәрсәләрне икрап итәр. Мин Столыпин вә башкалар тарафыннан имза қылынып, панисламизмга каршы тору хакында вәзиirlәр Шурасында бирелгән докладны бөтенләй уқып чыкмаячакмын.

Менә шул документта әйтәлә:

«Югарыда зекер итегән нәрсәләргә корылган (яғни панисламизмың вәҗүденә бинаи) Совещаниедә әйтәлә:

1) Мәселман халкы белән аралаш булган Идел буе губернасындагы миссионерлар һәм рухани мәгариф тарату өчен булган җәмгыятыләргә (мисал Казандагы Гурый братствоны шикеллеләр)

акча илә ярдәм итәргә. Менә бу дөньяви чиновниклар тарафынан панисламизмга каршы тору өчен булган беренче чара.

2) Казан Духовная Академиясендә хәзер дә мәүжүд сүннәи шәркъя дәресеннән башка, укучылар мәхәлли (жирле сөйләш) шивәләр белән шимале рәвештә танышыннар өчен, мәхәлләи шивәләрне тәгълим қылырга махсусый бүлек арттырырга.

Икенче төрле әйткәндә, бу да шул миссионерлар академиясенә ярдәм бирергә кирәк дигән сүз булачак.

3) Искә алынган бүлеккә керү, гомуми кагыйдәләргә бинаи академиягә керергә хакы булган кешеләрдән башка, икенче вазарәт илә Духовная семинарияләрне һәм Урта мәктәпләрне бетергән кешеләргә дә мөмкин булсын.

4) Академиянен шул бүлеген бетергән кешеләргә инородецлар булган жирләргә христиан руханилар һәм миссионерлар булудан башка Духовная семинарияләрдә тел һәм дин мөгаллиме булуда да артыклик бирелсен.

5) Казанда хәзер мәүжүд миссионерлар көрсienә, Идел буенда дини вә әхлакый ихтыяжларны үтәгәнгә күрә, шуның тәрбиясе өчен ярдәм бирелсен. Менә боларның да һәммәсе иганә бирү түгрысында, бу да панисламизмга каршы тору дип уйланылган чара.

6) Мөселман халкы булган епархияләрдәге Духовная семинарияләрдә, инородецларның телләре мәҗбүри дәресләр шикелле тәгълим ителсен.

7) Православныйларга исламга каршы тору максуды илә: а) мөселман халкы булган жирдәге чиркәү учительская школаларында закон бозу дәрестән дә ислам дине һәм аңа каршы христиан дине ноктай нәзареннән җавапларда тәгълим итепергә тиеш, б) күркәм мөселманның тарихын һәм гакаид һәм ышану исламиягә яраклы нәшер итәргә вә бу иң яхши язучыга хәдия бирергә кирәк.

8) Инородецларга мәдәни вә дини рәвештә матбуғат илә тәэсир иту өчен Казан Духовная Академиясе тарафыннан гавам анларлык рәвештә православие рухында бер гәзитә, йә журнал чыгарырга рөхсәт бирелергә вә моның өчен ике-өч йөз сум кадәр ярдәм тәгаен итәргә.

9) Мөселман халкы күп булган епархияләрдәге һәм мөһәҗирләр булган жирләрдәге епископлар мөселманның һәм мөһәҗирләрнең бигрәк күп утырган жирләрендә торсыннар.

10) Мөселман халкы булган жирләрдә мәдәни вә дин хезмәтен арттыру вә тәкәвия (куәт өстәү) өчен: а) православие руханиларга махсусый ярдәм биреп һәм дини вә дөньяви чиновниклар тарафыннан рөхсәт алыш, зурлар һәм балалар өчен

православие чиркәү рухания муафыйк дини мәсьәләләр хакында мәсхәбәтләр басылсын, б) мәктәпләр янында китапханә вә уку заллары ясалсын, в) инородецлар бар жирләрдәге авылларда православие руханиларына мөгаен бер миңдәрдә стипендия тәгәен итеп, икътисади якларын яхшыландырырга. Бу да башкалар шикелле иганә бирү һәм панисламизмга каршы бер чара.

11) Мөсельманнарның мәхәллә мәктәп вә мәдрәсәләреннән дингә кагылышлы булмаган гомуми фәннәрне, жәмләдән, рус телен дә чыгарырга, аларда фәкатын ислам дине генә тәгълим итәргә һәм бу эшне тикшереп торуны гомуми мәктәпләр нәзарәтенә тапшырырга. (Бу вакытта уңнардан бәгъзеләре: «Житәр инде, сәгать бер булды», дип қычкыралар).

Максудов: рәис миң артык сейләргә рөхсәт итми, шуның өчен мин хәзер туктыйм. (Рәис белән сөйләшәләр). Тагын берничә минут кына рөхсәт итегез инде, әфәндәләр. Шулай, мин ул документларның һәммәсен укып чыкмыйм. Бары зурракларын гына әйтәм.

Казандагы татар мәктәпләрен хәзергечә калдырып, рухани һәм мәктәпләр назәрияте вәкилләреннән попечительләр советы ясарга.

12) Мөсельман халкы күп булган жирләрдәге мондый мәктәпләрне православный духовное ведомствоны нәзарәтендә ясарга (мондый урыннарны санап чыга). Оренбург идарәи руханиясе кул астында бик күп халык булганлыктан һәм бөтен халыкның эшен бер идарәгә генә тапшыру, дәүләт мәнфәгате һәм ислам динендә булган төрле халык мөнафигы ноктай назареннән муафыйк булмаганлыкларыннан, мөсельман идарәи руханиясен төрле жирләрдә ясау өчен ысулынча ислах кыйлу мәсьәләсен тикшерүне дахилия вәзарәтенә тапшырырга.

(Мәжлескә тәнәфес бирелә)

... Әфәндәләр, панисламизмга каршы чаралар табу хакындагы документларны укыдым. Бу чараларның нәрсәдән гыйбарәтлеген, шаять, сезнең күцелегез ятлап алгандыр. Совещаниең панисламизмга каршы торырга ясаган тәдбиirlәре арасыннан бигрәк бер матдәсенә сезнең игътибарығызын жәлеп итмәкче булам. Ул — 11 матдә, анда әйтеле:

«Мөсельманнарның мәхәллә мәктәп-мәдрәсәләреннән дингә кагылышлы булмаган гомуми фәннәрне, шул жәмләдән, рус телен дә чыгарырга. Аларда фәкатын ислам дине генә тәгълим итәргә һәм бу эшне тикшереп торуны гомуми мәктәпләр нәзарәтенә тапшырырга».

Әфәндәләр, бу карадан күренә ки, жентекле бер доклад зекер ителеп, бу эшнең ни өчен кирәклегенә дәлилләр китерелгән. Ул докладта әйтеле: «Мөсельманнар шикелле хосусыятле бер халык-

ның руханиларына дини мәгълүмәт бирү кирәк табылғанлыктан, Совещание андый мәктәп вә мәдрәсәләрне, шөбхәсез, дәвам итәчәк дип белә. Ләкин шуның илә барәбәр, бу мәктәп вә мәдрәсәләр фәкаты дини халәтләренә генә кайтарылырга тиешле һәм гомум диния белән башка фәннәр арасында ачык чик куюны Совещание тиешле табадыр. Гомум динияне тәгълим эшен мөселман руханилары карамагына тапшырып, бу эшкә хөкүмәт вәкилләре катнаш-маячактыр. Ләкин шуның илә барәбәр мондый дини мәктәпләрдә гомуми фәннәрне укытуга юл калдырмаска кирәк. 1907 елның 26 нчы марта ында патша хәзрәтләре тарафыннан тәсдыйк кыйлынган правила буенча мәктәп-мәдрәсәләрдә рус классы ясау мәжбүри ясалган иде. Совещание бу мәсьәләне дә искә алды. Мәктәп вә мәдрәсәләрдә рус теле тәгълимен мәжбүри итү хосусы бер максатка бина кылынган иде, хәзер мәүжүд мөселман мәктәпләрен гомуми мәктәпләр рәтенә кертең жибәрер иде. Ләкин бу максатны бик үк дөрәс дип әйтеп булмый. Чөнки шуның аркасында мөселман мәктәпләренең хакыйкә мәгариф бирә торган мәктәпләргә әверелеп китүе ихтимал. Ләкин ул бер дә кирәkle түгел. Аннан соң рус теле тәгълимен мәжбүри ясау кабул ителмәде дә. Мөселман халкы аңа дингә каршы көрәш һәм қочләп руслаштыру өчен ясалган эш дип карады.

Югарыда зекер ителгән фикерләргә бинаи Совещание мәктәп вә мәдрәсәләрдә хәзер дә мәүжүд рус классларын бетерүне һәм киләчәктә аcharга рөхсәт бирмәүне кирәк табадыр.

Менә, әфәнделәр, дәүләт мөнафигы файдасы өчен тирәнтен уйлап эшләнгән бу документларны укыгач, ирекле-ирекsez, без Рүсия мөселманнары, безгә дошманлык күзе илә карый торгач, миссионерлар идарәсендә һәм чиновниклар хакта тоткан сәясәтләрендә һәрвакыт миссионерлар теләген иткән рәвештә хәрәкәт итәләр дигән фикергә киләбез.

Казанда булган миссионерлар съезды доклады илә хөкүмәт чиновниклары тарафыннан ясалган докладлар һәр икесе бер хакта, боларның һәр икесе миссионерлар жәмгыятенә ярдәм бирү, мөселман мәктәпләрендә жәгърафия, тарих, рус теле вә башка фәннәрне укытудан, мәктәпләр аcharга рөхсәт бирмәүдән гыйбарәттер. Буларның һәммәсе «панисламизмга каршы тору өчен» дип эшләнә. Эйтсәгез лә, зинһар, буның кайсы төшө панисламизмга каршы тору өчен? Юк, бу бердән, исламияткә каршы тору өчен, икенчедән, мөселманнарың тәрәкъятынен, тәрәкъяят хәрәкәтенә каршы тору өчен эшләнгән чаралар.

Менә, әфәнделәр, шуши докладлар һәм миссионерларның теләкләре аркасында дахилия нәзарәте панисламизмның барлыгына эшләде. Һәм губернатор вә башка чиновниклар буна ничек

карши тору түгрысында юллар күрсәтте, шуннаң соң губернаторлар вә башкалар панисламизм ээли башладылар, һәрнәрсәдә панисламизм шәүләсе күрә башладылар. Һәм һәммә губернатор, хәтта һәрбер становой пристав та панисламизмың мәркәзен табуда беренче булырга тырыша башладылар. Тентүләр, хәбәсләр, тыюлар башланды. Хосуса, бу эштә Вятка губернасы чиновниклары яз тырышлык курсәттеләр. Анлар да панисламизмың мәркәзен эзләделәр, һәм панисламизмың мәркәзен таптылар. Ләкин сез кайда дип уйлар идегез? Алар йөз елдан бирле дини мәдрәсә булган Буби исемле бәхетсез, ярлы бер авылда панисламизмың оясын таптылар. Бу мәдрәсәдә дин белеменнән башка жәгърәфия, тарих һәм рус теле дә тәгълим итәләр. Вятка жандарм идарәсе бу мәдрәсәдә шундый гомуми фәннәр тәгълим ителгәнен ишеткәч, монда нәрсә дә булса булырга кирәк, мөсельман мәдрәсәсендә үз ихтыярлары белән, үз акчаларына русча уқыталар, жәгърәфия дә уқыталар, монда панисламизм булырга кирәк, дип уйлый башладылар. Шуннан соң тирә-як муллардан Буби муллары панисламизм илә маташмыйлармы, дип сораشا башладылар. Жәгърәфия һәм рус теле уқытуга хилаф булган муллалар да анда панисламизм булырга кирәк, дип жавап бирдөләр. Анда жирне Кояш тирәсендә һәм узенец күчәрендә әйләнә, дип уқыталар, жирнеңничек күчәре булмак кирәк, бу, әлбәттә, панисламизм галәмәтә, диештеләр. Бу доноста бу сүзләр шул рәвәштә зекер ителгән.

Вятка жандармнары, Буби тирә-яғындагы дошман муллаларның сүзләренә ышанып, югары чиновникларны ирештерә башланганнар. Хәзер инде шул бәхетсез Буби муллалары хөкемгә бирелдөләр. Ин әүвәл алар, хөкүмә тикшерүләрдән башка, хәбес-хәнәләргә ябылганнар иде.

Аннан соң, инде киңашсез эш булмасын өчен, хөкем эшен башладылар. Бу зур эш «панисламизм эше» дип аталадыр. Гүя ки, бу бәхетсез муллалар шул Буби авылыннан бөтен Русиягә панисламизм фикере таратып торғаннар. Хәзер шуның өчен хөкемгә бирелдөләр. Хөкем кайчан булачагы мина мәгълүм түгел, ләкин алар ел ярымнан бирле Сарапул хәбесханәсендә ябылып яталар. Чиновниклар уйлап чыгарған бу панисламизмың юкка чыгачагына, мөсельманнар арасында фәкат рус мәдәниятенә якынау, тәрәкъкий итүгә тырышу хәрәкәте генә барлығы мәгълүм булачагына без хәзердән үк ышанып куйган инде. Шикsez, бу хөкемнән соң чиновникларның панисламизм дип тапкан нәрсәләре юкка чыгачак.

Әфәндөләр, вак чиновник һәм бездәге фанатик адәмнәр, хөкүмәтнен панисламизм тикшерүе, безнең алга таба баруларымызыны, жәгърәфия, рус теле вә башка шундый нәрсәләр тәгълим итүне тыюдан гыйбарәт дип белеп, зуррак жирләрнең һәммасенدә төрле донос-

чылар заһир була башлады, һәм ул доносчыларны вак чиновниклар бик яратып кабул иттеләр. Бер нәрсәгә сорая күп булса, аны эшләүчеләр дә күп табыла. Шуның өчен һәр жирдә панисламизм хакында донос ясаучылар бик күбәйде.

Бәлки сез күптән түгел «Речь» газетасында басылган бер хатны укыгансыздыр. Анда әйтәлә: «Кубань чиркәсләреннән Хажи Талаш исемле кеше, Парижда «Мусульманин» исемле газета нәшер итеп, шунда мөселманнарга панисламизм хакында төрле кинәшләр бирә башлаган. Кубань чиркәсләреннән дип йөри торган шул ук Хажи Талаш «Офицерская жизнь» да куркынычлы панисламизм хәрәкәте тугрысында мәкаләләр язган. Бу нәрсәләрне язарга Хажи Талашны нәрсә мәжбүр иткәнлеге мина мәгълүм түгел. Ләкин шулкадәресе бик ачык мәгълүм ки, Хажи Талаш бер гәзитәдә панисламизм хәрәкәте бар, дип куркытып язып, шул ук вакытта икенче гәзитәдә мөселманнарга панисламизм хакында төрле кинәшләр биреп язган. «Речь» гәзитәсенең үткән сәнә 24 декабрьдә чыккан 257 номерын укыган кешеләр, әлбәттә, буна ышаначаклар. Әфәндәләр, шундый вак агентлар, төрле фанатик мөселманнар һәм нәмәгълүм адәмнәрнең донослары сәбәпле төрле жирләрдә хәбәсләр, тентүләр, мәктәпләрне ябулар башланды. Бу эшләр хәзергә кадәр дәвам итә. Бу сәясәт бигрәк Столыпин вакытында башланып, хәзергә кадәр дәвам итә. Совещаниедә әйтегендә тәкъдимнәр гыйльми рәвештә һаман әҗра ителә барадар. Бу шулай кирәк, дип эшләнми, бер башлангач, үзеннән-үзе бару тәртибе белән эшләнәме, анысын без белмибез. Ләкин ничек югарыда әйтелсә, шул ялгыш фикер аркасында безне қысулар, мәктәпләремезне ябулар, муллаларны, мәгallimnәрне куулар, гәзитә вә матбагаларыбызын ябулар бара. Мин үзем дә, бу эшкә битарафлык илә карagan кешеләр дә дәүләт мөнафигы ноктай нәзәреннән бу сәясәтнең ялгышлыгына, ялганлыгына һәм рус дәүләтенең крепостына бик зур зарар китереләчәгенә ышаначаклар! Сез шул панисламизм аркасында яңа гына уянип килә торган мөселманнарың алга баруларына, тәрәкъкий вә мәдәният юлларына каршы эш итәsez. Бу сәясәтнең төбе нәрсә икәнен хәзер күп кеше белә.

Күптән түгел мина бер мулла бу хакта становой-пристав илә сөйләшкән сүзләрен әйтте. Пристав: никадәр тентүләр ясасак та сезнең арада панисламизм дигән нәрсә таба алмадык. Ләкин ул нәрсә безнең рус зыялышлары арасында бик күп, дип әйткән. Ягъни, пристав бу сәясәтнең панисламизмга каршы тору өчен түгел, бәлки мөселманнарың тәрәкъкий хәрәкәтләренә каршы икәнлеген үзеннән-үзе бик яхши аңлаган. Һәм ул хаклы да, ул үзенең аңлауында бер дә ялгышмаган. Әфәндәләр, сез бик зур ялгышлык эшлисез, шуның илә Русиянең киләчәгенә зур зыян

китерәсез. Мөсеманнарның тынычлык һәм бүйсүнучанлык яғынан әллә кайчан артыклыклары мәгълүм булганы билгеле. Бу инде бик искергән вә шуның илә бик дөрес сүз. Бу шулай булган һәм башка сәясәт тотмасалар, хәзәр дә шулай булган булыр иде. Ләкин, әфәндөләр, дөньяда шундый нәрсәләр бар ки, халыкның иң садыйк өлешен дә чуалта, иң тыныч гакылларны да дөрес юлдан ала һәм иң тыныч халык арасында да ышанычсызлык пәйда иттерә аладыр.

Әфәндөләр, һәркөнне күреп торасың, бер авылда һич сәбәпsez бер мулланы кулга алғаннар, икенче авылда мәктәпне япканнар, өченчесендә бер дә заарсыз дини китапны арестовать иткәннәр вә башкалар. Бу эшләр һаман тәкрап ителеп торалар. Ләкин, әфәндөләр, шуның аркасында рус хөкүмәтенең үзе өчен дә һәм без мөсеманнар өчен дә бер дә файдалы булмаган хәлләр зәнир булачактыр. Бу хәлләр ике елдан бирле һәркөнне тәкрап ителеп киләләр.

Әфәндөләр, мин сезгә ачыктан-ачык әйтәм: Русия мөсеманнары арасында Русия дәүләтенә зарар китерерлек һәм аның мәнфәгатенә каршы һичбер төрле хәрәкәт вә теләк юк.

Әгәр дә буның дөрес түгеллеген исбат кыйла алсалар, шуны мөнбәрдән хөкүмәт вәкилләреннән берәрсе, яисә берәр депутат исбат кыйлсын иде.

Бу панисламизм дигән нәрсә хыялый бер нәрсә генә. Аны мөсеманнарга дошман миссионерларга чынлап ышанып йөри торган кешеләр генә уйлап чыгарган. Бездә дәүләткә каршы һичбер фикер, һичбер хәрәкәт юк. Фәкатъ бездә бер теләк бар. Ул — әүвәлдә олуг Русия империясенең камил хокуклы хөр гражданы булуны теләүдән гыйбарәттер.

Без бу максудларга ирешәчәкбез. Чөнки теләсә нинди каршы эшләр кылынса да, егерме миллионлы бер халык гомергә қысылган хәлдә кала алмаячактыр. Кайчан булса да халык өскә чыгачак. Һәм һичбер вакытта халыкка каршы килми торган рус халкына шатлыгы илә барәбәр камил хокуклы граждан булачакмыз. Моннан бары тик хөкүмәт чиновниклары һәм миссионерлар гына куркалар.

Мин уйлыйм: безнен милли тормышбызы илә рус дәүләте арасында берсе-берсенә хилаф килерлек эш юк. Без һәрвакыт Русия дәүләтенең алга баруы, зураюы өчен, Русия гражданы уларак, җәмгыять эшләрендә бергә йөриячәкбез. Безгә, үзебез теләгәнчә, бабаларыбыздан урнашып калган милли рухларыбыз илә уз халкыбыз һәм гайләбез арасында тыныч яшәргә ирек кенә бирегез! (Суллар кул чаба.)

«Йолдыз» — 1912, 22 март.

ФАТИХ ЭФЭНДЕ КЭРИМОВ

Моннан берничә көн микъдар сәфәргә узышлый бик аз вакытта гына Петербургта туктаган идем, бер көн кич фикердәш, мәсләктәш кешеләрдән берничә аркадаш белән утырган мәжлесебез, рухлы бер жәмгыятебез булды. Бу жәмгыятебез шундый күнелле, жылы рухи шатлық, фикерләргә өмет бирә торган сәнәләр үtkәч тә сагыныла торган бер сөхбәт иде. Шул газиз Русиянен парланып торган самавары әтраfyында якын яки мәсләктәш кешеләрең белән ачык, самими, шад яки әдәби сөхбәтләргә ни жит! Мондый мәжлесләрдә, мәгълүм ки, сөйләшү өчен тема итеп милли мәсъәләләр, хәят миллияттә мөһим соңғы вакыйгалар алышадыр. Сүз чыгып, милли кешеләребездән бере Фатих әфәндө Кәrimовың хезмәт эшчәнлегенә унбиш ел була, диештек. Бу мөнәсәбәт илә миллиятебезне аңлаганнары тарафыннан Фатих әфәнденең хезмәтенә унбиш ел уңа белән ача лаек бер бәйрәм ясау лязем икәнне әйтәбез. Ләкин инде юбилейга вакыт бик аз калды, шунлыктан ача миллият исеменнән рәхмәт әйтип, эшчәнлегенә егерме еллыгын үtkәру уе белән калабыз. Ләкин унбиш еллык хезмәт миллия, яныннан тавыш-тынсыз гына узып китү мөмкин түгел.

II

Мин хөрмәт иткән каһарманнарың беренчеләреннән бер кеше. Мин Фатих әфәндене шулай дип тәсдыйк итәм һәм, минем бу фикерем белән хакыйкатыпәрвәр, саф калебле кешеләрнең дә Фатих әфәндегә теләкләрен белдерәм. Фатих әфәнде кешегә фәкыйрь бер заманда бик кирәклे бер кеше булды. Бер миллиэт әчендә бер-бер кеше эш күрим, хезмәт итим, файда итим дисә, моның өчен мәгълумәт сахибе булу һәм хезмәт итәргә теләү генә житмидер. Моннан башка бер миллиэткә табыну да, бер жәмгыять бәшәриягә хезмәт итә алыр өчен берничә мөһим сыйфатларга ия булу ляземдер. Бу сыйфатлар исә мәсләкле булу, житди фагыйләт мәсләктә була. Бу кыйммәтле сыйфатлар барсы да бер кешедә, ә бит алар аерым-аерым да бик сирәк очрый торган нәрсәләрдер.

Әгәр дә бер кешедә боларның һәрбереннән бер өлеш булса, ул кешенең мөнәсүп булган миллиятенә нинди генә булса да бер бабта зур хезмәтләр итәчәге, итә аласы шәбхәсездер.

Фатих әфәнде бу сыйфатлардан зур өлеш алган бәхетле бер кешедер: ул әкмал тәхсил итәр-итмәс үзенең тотачак мәсләкнә тәгаен итте — ягъни үзенең рухиятенә ихтияж фагыйләтен

нинди юлда сарыф итәсе килә, нинди қыйблага карап хезмәт итүне күнелө тели.

Бу исә бик зур эш. Дөньяда нә кадәр кеше үзенең урынын тапмый.

Мәсләк итеп Фатих әфәнде милләт вә милләтнең тәрәкъкыен алды. Үнбиш сәнәләр кадәр элек бу хәрәкәт милләтәмезнең бик башы айлары иде. Милләткә хезмәт итү, итәргә теләү, милләткә хезмәт итүне хәятта мәсләк итеп алу ул заманың безнен халыкка бүләк иткән берничә дистә егетләрнең һәрберенә фидакарылек дәрәҗәсенә кадәр бараачак бер әмәл, игътиразый кабул итмәс ижтимагыя иде.

Фатих әфәнде шул үнбиш-егерме каһарманнарыбызының бередер һәм шулар арасында беренчеләреннәндөр. Халкыбыз бер милли укытучылар хәзерли торган югары уку йортына ия була алмыйча зар елап йөридер.

Милләт яшьләрендә фикер уяту ноктасыннан «Шәкерт вә студент» тарихи бер әсәрдөр. «Авыл мәктәбе», «Европага сәяхәт», «Кырымга сәяхәт» һ.б. Фатих әфәнде үзенең мәсләгендә монархы күрелмәгән гамәл белән хезмәт итте. Заман кичкән саен Фатих әфәнде мәсләгеннән язу, салулау түгел, ныграк ябыша бара. Мәсләкне анлауда, мәсләгенә муафыйк юлларны карыйк.

Фатих әфәнде 1905 елның бураннында да адашмады, ихтилал томаннары эчендә дә юлдан сапмады.

Ләкин бер мәсләк ясап та шул мәсләктә фагыйләт күрсәткән вә шул фагыйләтен бер елдан артык дәвам иттергән кешеләр санап чыгарлык аз.

Мин бу язмамны Берлинның «Виктория» кофеханәсендә язым. Тәрәзәдән бай, матур төзек урамнар, мал белән тулы кибетләр, сау-таза кешеләр, кая карасан, анда байлык, дәүләт вә куәт. Күңелемә бу зур мәдәниятне, бу дәүләтне немецлар кайдан чыгардылар, дигән сөэль килә. Немецлар алдында тез чүгәсе килерлек бер мәдәният мәйданга чыгарганнар. Милләт өчен ин зур, файдалы хезмәте — (Ф.Кәримовның — Ф.Г.) гәҗитчелек хезмәтедер. Әгәр кеше безнен телдә бер генә хәфтә гәҗитә чыгарып, файдалы фикерләр таратса, ул кешегә мин дан укылырга тиеш дип уйлыйм. Фатих әфәнде биш-алты сәнәдән бирле бер гәҗитәнен һәм дә милли гәҗитәләребезнен ин яхшыларыннан беренең башында тора.

«Вакыт» кебек бер гәҗитәнен милләткә иткән хезмәтен тәкъдир итүне укучының үзенә тапшырам.

Фатих әфәнде сәясәттә тоткан юлы хакында төрле кешедә төрле фикер булырга мөмкин. Ләкин милләт, вә монафигы милләт ягыннан каралса. Һәркем Фатих әфәнденең гәҗитчелектә, сәясәттә тоткан мәсләгендә хезмәт иткәнен тәсдыйк итәр.

Фатих әфәнде фәкыйрь бер милләттә, кешегә фәкыйрь бер азаманда кирәклө бер кеше булды.

Хезмәт итәм, диде һәм итә алды. Эшләре нәтижәле булды. Нәркайсыбыз бу кешегә унбиш сәнә узып барышлы бер самими рәхмәт, саф бер тәшәккер белгтерергә бурычлымыздыр.

Фатих әфәнде! Сезнең бәтен күргән мәшәкатынәрегезне күз алдына китереп кулыгызыны қысып гаять самими бер сурәттә сезне тәбрик итәм.

Сезнең хәятегезнең һәрбер сәхифәсе пакъ, ак, һәрберсә берәр хезмәт белән зиннәтләнгән. Матур яшәдегез, кордашым! Милләт файдасы өчен моннан соң да озын-озак яшәгез. Тәкrapar итәм: яшәгез, брадәрем!

Берлин. «Виктория» кофеханәсе. 5 сентябрь, 1911 ел.

«Йолдыз». — 1911, 22 сентябрь.

Садри Максуди

ӘМЭЛЛӘР¹ ОСТАЗЫ

Исмәгыйль бәкнен вафаты сәбәпле хис иткән авыр вә тирән кайгымны тышка чыгарасын килә, ләкин, калебемнән мәгънәви яшьләр акканда, газиз оставыны югалту сәбәпле рухымның югалтулары һичбер төрле сүз вә фикер рәвешен алмый. Хәзер дә хис иткәнem бары бала кебек, ин газиз, ин мәкатдәс бер нәрсәсен гаип иткән бер бала кебек егламак арзусдыр. Ләкин икенче тарафтан беләм, бу кафи түгел, оставың жылы женазасы алдында бу хәл миндә тудырган хисләрне гади еглau белән түгел, бер самими фикер, ачык сүз белән тәгъбир итәргә тиешмен.

Ләкин ни әйтсәм дә, һәр сүз, һәр жөмлә Исмәгыйль бәкнен минем каршымдагы зурлыгына, аның тарихи эшләренең бөеклегенә, минем аңа булган чикsez ихтирамыма чагыштырмача бик кечкенә, бик банаиль, бик тәссез күренәдер. Гаспринский кем? Ул дөньяда ниләр эшләде?

Менә әгәр сүз белән моны белдерүү, тәкъбир итү мөмкин булса иде, мин шуши сөөлъләргә жавап бирергә тырышыр идем. Бу хакта хәзер шуны гына әйтэ алам:

Гаспринский һәрберебезнең фикерендә, һәрберебезнең ихтирам пантеонында ин бөек урын алган бер кешедер. Һәрберебезнең оғык миллиясендә нурани бер ноктадыр. Һәрберебезнең фикере тарихында ин мәгълүм бер кагыйдәдер.

Эшләгән эшләре?

¹ Θметләр.

Әнә шул, ихтиярсыз, һәрберебезнең самими ихтирамын үзенә жәлеп иткән, исеме зекер ителгәндә һәрберебезнең авызына «бөек» кәлимәсен китергән гамәлләредер.

Хакыйкаттә, уйлап карагыз, Исмәгыйль бәктән бөек безнең күпсанлы татарның кеме бар?

Русия дәүләтенә күшүлгеннан бирле ничә гасырлар безнең төрки кавемнәр, мәдәнияттән ерак, мәгарифсез, зыясыз, караңы, күнелсез бер хәят белән яшәделәр.

Урманнарда, степләрдә тараlgан төрек татарлары, нұрсыз, шадлыксыз, монды бер хәят эчендә гасырлар кичерделәр. Шаннар (даннар) онытылган, хәл шадлыксыз, истикъбал ямьсез иде. Алда бер шадландырган бер максат юк иде. Кыскасы, безнең Русия төрекләре ничә заманнар рухсыз, шадлыксыз, чөнки имласыз, идеалсыз бер хәят белән яшәделәр. Менә татар хәятенда шул дәвергә, ниһаять, яна бер дәвер башлауына сәбәп булган кеше — Исмәгыйль бәк Гаспринский булды. Гаспринскийның зоһуры Русия мөсеммәннарында яна хәятнен башыдыр. Беренче буларак мәгънәсез хәятбызга бер мәгънә биргән, максатсыз яшәшебезгә ижади әмәлләр иткән, шадлыксыз тормышбызда өмидләр тудырған кешебез Исмәгыйль бәк булды. Хәзерге көндә хәят милли-ябздә күнелебезгә шатлык биргән кайсы гына хәлне, вакыйганы тикшереп карасагыз да, аның ин башында Гаспринский булганын күрересез. Вакыты килер, моны тарихчыларбыз документлар белән исbat итәрләр.

Зур бер кавемнең хәятында бер кеше яна бер дәвер ясасын да, кайғылы, монды яшәгән бер милләт эчендә өмидләр тудырсын да, гасырлардан бирле өметсезлеккә өйрәнгән бер милләткә идеаллар ясал бирсөн дә, зур бер кавемгә хур Исрафилдан өреп жан керткән кеби, хәят кертсөн дә, шул кешенен әһәмиятен, тарихи ролен тел белән аңлат, каләм белән яз, имеш. Бу мөмкин түгел. Гаспринский шикелле кешенен хәzmәtlәрен, уйнаган ролен хис итәргә мөмкин, ләкин төүсиф, тәгъриф итәргә мөмкин түгел.

Мин шуна бинаэн, моннан ваз кичәм. Минем бүген эйтеп каласым килгән шул гына: сөекле остаз Исмәгыйль бәк, син бу дөньяны ташлап китеп калебләребезне яраладын, ләкин син мәгънәви үлмәден, синең исемең гомуми бер ихтирам, бер олылау илә югалмас хәлдә мәнгә яшәячәктер. Нәшер иткән фикерләрен бер-вакытта да тәэсиrlәрен гаип итәчәк түгелдер, яшәячәктер. Син чәчкән фикерләр, дөньяда татарлар яшәгәндә аларга тәrækъяты юлында бер конституция булачактыр. Син йокы хәлендәге татар балаларына бер идеал бирден. Уле хәлендәге бер милләткә милли вөҗдан бирден. Син үлден, газиз остазым, әмма яшәячәксең.

Заманында лаек илә тәкъдир ителмәгән 30 сәнәлек бөек хезмәтләрдән, фагыйләтләрдән арган рухына каберенә рәхәт булсын. Без исә сиңа дөньяны рәхәт итә алмадык. Күлгәйздан килгән бары-жәннәтнәң сезгә рәхәт булуын теләүдер. Каберегезнәң туфракларын, дини гадәтләребезчә бер ихтирам, тирән бер хөрмәт белән үбәм.

Сиңа (үзенә) жәннәт, сиңа ожмах булмаган бу лаексыз дөньяда, син остаз, без — татарларга бу дөньяны үзгәртергә, рәхәт итәргә теләден.

«Йолдыз». — 1914, 14 сентябрь.

МИЛЛӘТКӘ ХИТАП

Милли-мәдәни мохтариятне вәҗүдкә чыгару хәятеннән 22 нче июльдә Казанда дәхли Рүсия мөселманнары өчен зур бер вакыйга булып үткәне һәркемгә мәгълүм. Мөселманнарның берләшкән өч съезды бер авыздан дәхли Рүсия мөселманнарына хәзердән үк милли вә мәдәни мохтариятне гамәлгә күя башларга карар бирде. Бу мохтариятне вәҗүдкә чыгару юлларын күрсәтүне шул көннәрдә Казанда жыелган Рүсия мөселманнарының икенче гомуми съездына тапшырды.

Гомуми съезд бу мәсьәләне карар өчен маҳсус бер секция ясады.

Шундый резолюция кабул ителде. Мохтариятне хәзердән гамәлгә кую хәстәрен күру өчен 12 кешедән торган бер хәйәт сайланды.

1) Милләт мәжлесен жыю.

2) Гомуми мохтариятне гамәлгә кую шартларын булдыру.

Хәйәт алдында зур эшләр, зур хезмәтләр тора. Бу эшләр безнен тарихыбызда мисалы күренмәгән эшләр. Хәйәт мохтариятне вәҗүдкә чыгару өчен бәтен көчен сарыф итәчәк. Ләкин хәйәтнен эшләре, хәрәкәтләре милләт тарафыннан яхши каршы алынып, һәр жирдә хәйәт үзенең эшләренә милләт тарафыннан хупланып торса гына мохтарият мәсьәләсе муафикият белән мәйданга чыгачактыр. Милләтләрнәң искеңән теләгән бер мөкатдәс теләген вәҗүдкә чыгару бәтен милләтнәң бергә хәрәкәте, бәтен милләтнәң бу эшкә матди вә мәгънәви ярдәме белән генә мөмкин булачактыр. Шуның өчен, әгәр милләтебез безгә тарихның киң вә якты юллар ачылган бервакытта мохтариятне вәҗүдкә чыгаруны теләсә, (тели, әлбәттә) бу эшләрне сайланган 12 кешегә генә ташлап куймаска тиешләр. Шуның өчен без бәтен милләтнәң бу 12 кешегә ярдәм итүен үтәнәбез. Ике төрле ярдәм кирәк. Берсе — мәгънәви, икенчесе — матди. Мәгънәви ярдәм һәр жирдәге милли тәшкىләтбезнен, шураларыбызының, комитет вә

бюроларыбызының үзләренең эшләрен мохтарият бурычларына мәслихәт вә кинәшләренә муафыйк йөртүе белән булачактыр. Моннан башка халкыбызының һәrbере үзенең теле вә фигыле белән, сүзе вә каләме белән һәр жирдә мохтарият фикерен халыкка таратырга, урнаштырырга тырышы белән булачактыр.

Мохтариаткә матди ярдәм исә аны вәҗүдкә чыгару өчен кирәк булган расходларга акча бири белән буладыр. Киләчәктә безнен мохтарият нигезенә корылган оешмаларыбызыны яшәтер өчен безгә ике төрле юлдан акча килеп торачак. Бер яктан мәмләкәт хәзинәсеннән һәм шәһәр вә земстволар кассасыннан һәр ел мәгълүм микъдарда акча милләт эшләре файдасына алышып торачак. Икенче тарафтан исә милләт өстенә салынган милли салым (налоглардан) килеп торачак. Хәзергесе вакытта мохтариат кулында бер тиен дә акча юк.

Зур милләтнең зур эшләрен акчасыз алыш барып булмаячак. Милләтебез алдында зур мөмкинлекләр ачкан тарихның бундый якты көннәренең янадан кайту ихтималы ерак, милләтебезгә үз хәйәтен, үз тормышын үзе теләгән юлга салырга, теләгән рәвештә оештырырга хәзер генә мөмкин. Бу көндә эшләнгән эшләр, вәҗүдкә чыгарылган хәлләребезгә хокук булып калачактыр. Хәзер тырышсак, монар кадәр кысылып-изелеп килгән газиз милләтебез киләчәк гасырлар буенча ирекле, үз эшләрен үзе йөрту хокуқын алыш калган, дөньяда яшәргә хаклы каһарман бер милләт булачактыр. Әгәр буны эшли алмый калсак, бу нинди үкенеч вә нинди хәсрәт буларак.

Бүтәннәр белән барәбәр Русиядәге олуг төрек-татар балаларына беренче туган бу якты көннәрдә, зинһар, һәркайсыбыз бөтөн башка нәрсәләрне онытык та бергәләшеп һәрберебез өчен гомумнең идеалы булган Милли мохтариятне вәҗүдкә чыгарыйк, киләчәктә озын гасырлар буенча халкыбыз ирекле, мөхтәрәм бер милләт булып яшәсен. Әгәр бу эшне эшләп калсак, һәрберебез тынычлап үләргә хаклыбыз. Гомеребезнән ахырында яшь буын бездән: «Сез, эти, сез, бабай, гомерегездә нинди зур эшләр эшләдегез?» дип сорасалар, сезнән һәркайсыгыз: «Без, улым, шуши шималдагы ислам динендәге төрек балаларына милли ирек, Милли мохтарият мәйданга чыгардык», диярбез. «Бу көндә сезне шатландырган, һәр жирдә ялтыраган милли мәктәпләр, милли китапханәләр, милли университетлар, милли голамәләр — болар һәрберсе 17 нче еллардагы безнен буынның ижтиһадларының жимешләредер. Бу эшкә без, ул вакыт кешеләре, һәрберебез: баебыз, фәкыйребез, укыганыбыз, укымаганыбыз — барыбыз катыштык. Кайсыбыз матди, кайсыбыз мәгънәви хезмәт иттек, диярбез. Бу хис, бу фикер безнен вәҗданыбызыны рәхәтләндергән шикелле, яшь буын балаларыбызының

калебләрен мөһим милли хисләр, горурлык белән шатландырырлык эшлик, зинһар, милләттәшләр! Зур көннәр, зур теләкләр милләттән зур эшләр телидер! Яшәсен милләтебез! Яшәсен Мөхтарият!

Мөхтариятне вәҗүдкә чыгару комитетының рәисе: Садри Максуди
Сәркатип өчен: Габдулла Шнаси

*Уфа, Комиссия по созыву первого
Мусульманского Национального совета
Председатель С.Максудов.
«Йолдыз». — 1917, 14 август.*

ЭЧКЕ РУСИЯ МӨСЕЛМАННАРЫНЫҢ МИЛЛИ ИДАРӘСЕ ТАРАФЫИННАН ХАЛЫККА ХИТАП

Русиянең иске идарәсе (самодержавиесе) вакытында ин изелгән, һәрбер хокуклары чикләнгән бер милләт булса, шәбһәсез, безнең мөселманның иде. Рус законының күп матдәләрендә руслык, христианлык файдаларын гына күздә тотып, без төрек-татар, мөселманның файдалары күзгә алымый, алар һаман кысыла, хокуклар юкка чыгарыла иде. Мөселманның мәчетләре, мәктәп-мәдрәсәләре тәмам хокуксыз нәрсәләр булып, аларның күпчелек матдәләре илә хокуклары чикләнгән, һәм дә Русиянең чын гражданы саналмаган мөселманның үз жилкәләренә йөкләтелгән иде. Золым, қаһәр, наданлык нигезләренә корылган Русия самодержавиесе мөселман мәктәп-мәдрәсәләренә бер тиен ярдәм итмәсә дә, аларны үзенең золымы астында изеп тотса да, ләкин ул аның берлә генә канәтгатьләнми, бар көче илә аларда руслык-христианлык рухы урнаштырырга ижтиһад итәдер иде. Христиан руханиларына ярыйсы гына хокуклар бирелгән хәлдә, мөселман руханиларына хокук бирелми, аларның гади адәмнәрдән аермалары юк иде. Иске законнар буенча бәтен хакимият рус дине илә рус милләтенә бирелеп, башка диннәр вә аларның халыклары хокуксыз коллар иде. Рус законының II жылдәсе мөселман төрек-татарларның тәрәккىйсы өчен бөек бер койма, аларның хокукин чикләү юлына шомлы киртә иде.

«Золым күп яшәмәс». Бу сүз дөрес булып чыкты. Русиянең сәгадәтен, Русиядә яши торган һәрбер милләт вә халыкның ирекле булуны тели торган демократиянең ижтиһади сәясендә әлеге золым патшалыгы үзенең золым патшасы илә барәбәр мәйданнан югалды. Аның урынына һәр милләткә, һәрбер дин әхеленә тулы хөррият бирә торган гадел хөкүмәт урнашты. Бу гадел хөкүмәтнең эш башына менүе Русиядәге һәрбер милләт, вә хосусый, без мөселманның өчен ябылмың торган бер «өмид капусы» ачты. Бу күпер безнең милләт өчен күк капусы кебек

мөбарәк бер күпердер, ул күпер ачык булып торганда һәрбер теләк кабул була. Милләтләрнең һәр теләгә булып тора. Мөселманнар, шуңа чын күнелдән ышанганга күрә, яңа хөкүмәтне хуплап каршы алдылар, демократиянең эшләгән эшләре Ватан вә милләтләрне хакыйка бәхетле итәчәк булганга күрә, тән вә жаннары илә демократия-хөрриятчеләр тарафыннан булындылар.

Төрек-татарларның Русиядә ирекле, бәхетле булып яшәүләре хөррият сәясендә генә булганлыктан аларның хөррият вә хөрриятчеләр тарафында булучылыклары табигый иде.

Яңа хөкүмәтнең эш башында калуы Русиянең үзе һәм дә анда яшәгән милләтләрнең мәсгүд булуы өчен лязем булса да, халыкның жилкәсендә гомер итеп килүне гадәт иткән, хокуксызын милләтләрнең газапларыннан ләззәт алып килгән хөкүмәт тарафдарлары яңа хөкүмәтне төшереп, Русияне яңадан золым, кан һәм яшь дәръясына батырмакы булалар. Болар хәзерендә бик зәгыйфъ булып, ачык сурәттә эш итәргә батырчылык итә алмасалар да, ләкин астан икелек фикере таратылуында халык арасына ихтилаф салып иске хөкүмәтне яңадан кайтарырга тырышуында шөбәнә юктыр. Узган көннәрдә булып үткән Корнилов вакыйгасы моңа бик ачык шаһиттыр. Менә шуларны игътибарга алыш, һәм дә мөселманнарның Русиядә ирекле, бәхетле мәсгүд булып яшәүләре Русиянең патшалык идарәсе демократия-хөрриятчеләр кулында булганда гына, һәм Русиядә хөррият тәмам урнашканда гына булачагына ышанып кына Эчке Русия мөселманнарының «Милли идарәсе» мөселманнарга мөрәҗәгать итәдер ки:

«Мөселманнар иске идарәне кайтару хосусында булган коткыларга колак салмаска, аларның сүзләре тышкы яктан никадәр тәмле булса да, ана игътибар итмәскә, бар көчләре белән хөрриятне саклау юлында ижтиһад итәргә, хөрриятчеләргә матди вә мәгънәви ярдәмдә булырга, мөселман демократиясе рус демократиясе илә кулга-кул тотышып, туганлык, тигезлек, тугрылык нигезләренә корылган Вакытлы хөкүмәтне ныгытырга ижтиһад итәргә тиешдер. Романов нәселеннән булган патшалар заманаусында менәрләп харап ителгән мәчет вә мәдрәсәләрнең, дин вә милләт юлында йөзәр-менәрчә асылган һәм киселгән шәһидләрнең ана телләре илән сездән: золым вә җәбер нигезе өстенә бинан ителгән теге иске хөкүмәтне кайтару юлында корал булмаска сорыйлар, гадәләт нигезләренә корылган яңа хөкүмәткә һәм аның арка таянчы булган хөрриятчеләргә матди вә мәгънәви ярдәмдә булуыгыны үтенәләр, Русиядә хөрриятнең чын мәгънәсе илә урнашуына гайрәт вә фидакарьлек итүегезне телиләр. «Бетсен золым вә җәберләр, яшәсен тигезлек, иркенлек вә гадәләт» дигән тавышларыгызга алар да чын күнелләре илә «Амин!» диләр.

Әгъзалар ошбу хитапнамәне бөтөн имамнарның һәм дә комитетларның халыкка уқып аңлатуладын үтенәләр.

Мохтариат рәисе: С.Максуди

Малия нәзарате әгъзасы: Ш.Алкин

Мәгариф нәзарате әгъзасы: Һ.Мансур.

Диния нәзарате идарәсе рәисе: Г.Баруди.

«Йолдыз». — 1917, 27 сентябрь.

С.МАКСУДИНЫҢ МИЛЛИ МӘЖЛЕС АЧЫЛГАНДА СӨЙЛӘГЕН НОТЫГЫ

20 ноябрьдә Уфада Милли Мәжлес-мохтариатнен, төрек-татар кавеменең ин бөек, ин газиз, ин гали бер бәйрәме булып, көтөлгән көн житте. Бу көнне шанлы бер милләтнен олуг бер вәкилләре, тупланып, мәжлесне ачты. Ниңаять, мәжлес башланды. Мохтариатнен рәисе Садри Максудов жәнабләре ошбу рәвештә сүзгә кереште:

— Эчке Русия вә Сибирия мөсельман-төрек-татарларның беренче Милләт Мәжлесе вәкилләре!

Моннан 3 ай элек Казанда булган съездлар, милләтнен бөтөн эшен үзе идарә итергә дип карар биргән, 16 кешелек бер бюро сыйлаган иде, һәм бу бюро да үз тарафыннан шуши өч төрле бу бөек вазыйфаларны йөкләтте:

1. Мохтариатне вәҗүдкә чыгару,
2. Мохтариат фикерен бөтөн төбәкләрдә гамәлләтерү,
3. Милли-мәдәни кануннар чыгарачак Милләт Мәжлесен жыю.

Менә мохтариат комитеты шуши өч төрле бөек вазыйфаны үтәргә тырышты һәм үтәде. Мәгариф, малия, нәзарәтләренә жит-әкчелек кылып аларга файда булды, милли тәшкиленә керешеп хәзерге, ярдәмчесез милләт фондына миллионнан артык сумма ясалды. Шулай ук, икенче вазыйфалардан булган, мохтариат фикерен бөтөн төбәкләрдә гамәлләштерү юлында да тәкаттеннән килгән кадәр эшләп, һәр төрле юллар белән мохтариат фикерен халыкка аңлатырга ижтиһад итте вә хәзергә 6 мең өч йөз мәхәллә каршында мохтариат оешмалары белән аның әсасларын булдырыды. Инде өченче вазыйфасы исә хакыйкатьта бик авыр вә катлаулы булган, тарихта беренче Милләт Мәжлесен жыю, оештыру иде. Хәзер бусы да булды. Моны да жыйиды. Менә берничә минутлардан соң мохтариат бүросы инде әзер милләтнә, әфәндәләр, сезгә тапшыра. Сезгә тапшыру белән мәсгүд була.

Газиз милләтнен шатлыклы көннәре. Бүген шимал төрекләре өчен бөек бер көн. Бүген тарихта, урманнарга качып, степләргә яшеренеп фәкыйрләнгән, хурланган, хакәрәтләнгән бер милләт

өчен мисле күрөнмөгөн олуг бер бәйрәм! Әфәндөләр! Хакыйкатътә Казан, Астрахань ханлыкларыннан соң безнең халык бит бер милләт булып яшәүдән тәмам чыккан иде. Ул, хәзер бик олуг бер милләтнең калдығы, соның гына иде. Ул милләт терелер дә, бер көн үсәр дип кайсыбыз уйлаган?

Кара куәт безнең изде, таптады. Ләкин белми иде ки, без тапталган вә аяк астында калган булсак та, әмма кавем нәҗипнен мангаена болар язылган истикбали бер баласы идек. Зато, безнең изүчеләр хәзер үз жәзаларын күрәдер дә инде. Ул куәт хәзер инде кайтмаска тиешле. Без, төрек-татарлар, бар куәтебез белән шул хакта тырышачакбыз.

Әфәндөләр, хәзер монда бер сөәль килә: без оешабыз, ләкин безнең бу оешуларыбыз яшәрмә? Менә бу безгә гарәп галимнәре тарафыннан әйтегендә тавыш. Ләкин бу сөәльгә жаваптан шуны хәтерләргә кирәк, төрек кавеме кеби мәдәнияткә, милләткә омтылулар ничкемдә юк иде. Дөрес, боларның мәдәнияте бәгъзе жимерүчеләре дә, әмма тагын төзүче вә оештыручи исә гел үзебез булдык. Ничә генә төрек хөкүмәтен таптاما, кисмә, әмма алар бервакыт мәйданга чыкты. (Моны тарих дәлилләр белән исбат итә). Менә, әфәндөләр, соңғы вакытта да күреклелек хакыйкатътә түбәндә иде. Европалылар моны күреп сөнә, куана, төреклек бетә дип шатлана иделәр, хәлбуки, бу югалулар бер тынлык қына иде, хәзер ул уяна. Эйе, төрекләр бетмәде, бетми һәм фатыйха, ул бетмәячәктөр!

Мөхтәррәм милләт вәкилләре, без бу гасырда хәятка яңа нигез салабыз. Ләкин шуны онытмаска кирәк, безнең күп вакыт хөкүмәтебез оешмый калуда тарихта ике хатабыз бар иде: берсе — без садә булдык, утырдык, алдандык; икенчесе — без ин элек хәлдә максудларны аладыр идек, ләкин шул максудны сакларлык қуәтне башта хәзерләмидер идек. Менә шул ике тарихи хата безнең хөкүмәтебезне гел тарката килде. Инде шул хatalарны хәтеребездә тотып эшли башласак, моннан соң милләт, шөбһәсез, алга китәчәк.

Мөхтәррәм милләт вәкилләре! Хәзер берничә минуттан соң Милләт Мәжлесе ачыла. Менә шул тарихи газиз минутларда үткәнне искә төшереп алу да бурычыбыз дип беләм: безнең мәдәни түгел диләр иде, ләкин бу сүз никадәр ялган! Мәсхуди сәхифәләрен укыганда мөсельманнарыбыз бөтен ниятен күрүчеләр һәм Олуг бәк кеби тәрәкъкий иттерүчеләрне хәтердә тотучылар без, төрек милләтен, мәдәни түгел, дияргә ничек кенә бер батырчылык қылыр? Шулай ук тарихында Арысланнар, Тимерләр булган бер шанлы милләтне қаһарман түгел дияргә дә бит ничкемнең генә дә телләре бармас! Ишетә, ничшөбһәсез, һәр яхши як безнеке, ә һәр жимерү, ватуыбыз дошманнарның иде.

Ләкин шунлыктан мин берничә минуттан соң ачылачак Миллэт Мәжлесенең олуг фикер белән ышаныч вә өмид, вә гайрәт белән тулган калебләр эчендә ачылын теләр идем.

Утмәс 20—30 ел, шуши эшләрне дөрес юл белән алып барганды төрек-татарлар хәйәте без уйламаган кадәр тәрәкъкий итә. Мин күрәм: hәр авылда яхши мәктәпләр, уку заллары, китапханәләр, мәдрәсәләр, университетлар ачылыр. Мин күрәм: hәр жирдә шифаханәләр, ярдәмханәләр... hәм гүя шул вакыт миллэт мохтарият бәйрәмен ясый, гүя шул вакыт, матур чәчәк кебек киенешкән кыз балалар да, миллэт әнелләре белән миллэтнең шул хәйәтенә нигез салучыларны да хәтер итә. Киләчәгебез якты! Истикбалыбыз якты! Менә шул хәлдә Миллэт Мәжлесен ачыйк!

Мөхтәррәм Миллэт вәкилләре!

Эчке Русия вә Сибирия төрек-татарларының беренче Миллэт Мәжлесен ачтым! (Садри Максудиның бу сүзләре гаять озак вә самими алкышлар эченә күмелә).

«Йолдыз». — 1917, 1 декабрь.

КУЛЬТУРНО-НАЦИОНАЛЬНАЯ АВТОНОМИЯ МУСУЛЬМАН ТЮРКО-ТАТАР ВНУТРЕННЕЙ РОССИИ И СИБИРИ

22-го июля 1917 года Общим Собранием заседавших в Казани трех Всероссийских Мусульманских съездов: духовенства, военно-го и всеобщего, была объявлена культурно-национальная автономия мусульман Внутренней России и Сибири. Тогда же состоялось постановление о том, чтобы незамедлительно приступить к осуществлению объявленной автономии, причем разработка порядка и способов осуществления автономии была возложена на 2-ой Всеобщий Мусульманский Съезд. Последний на ряде заседаний обсудил и принял по докладу Садри Максудова общие положения о культурно-национальной автономии мусульман Внутренней России и Сибири.

Для проведения этих положений в жизнь, Съездом были избраны исполнительные органы в лице трех ведомств — Духовного, Просвещения и Финансового, а также — особая Коллегия по осуществлению автономии.

На Коллегию была возложена обязанность скорейшего созыва парламента, предусмотренного принятыми Съездом общими положениями об автономии. Парламент этот — (Миллэт-Меджлисы) был созван Коллегией в г.Уфе, 20 ноября 1917 года.

Миллэт-Меджлисы, заседавший с 20-го ноября 1917 года по 11 января 1918 года, выработал ряд законоположений, имеющих то

или иное отношение к культурно-национальной автономии Мусульман Внутренней России и Сибири.

На этой же учредительной сессии Миллет-Меджлисы была в окончательной форме выработана конституция о «Национальной автономии Мусульман Тюрко-Татар Внутренней России и Сибири».

Печатаемый ниже текст есть перевод татарского подлинника означенной конституции, которая была расpubликована ко всеобщему сведению 16 января 1918 года в официальном органе Национального Управления Мусульман Тюрко-Татар Внутренней России и Сибири, журнале «Мухтариат».

На основании ст.37-й Основных законов Национальной автономии для сведения всех членов нации и всех национальных учреждений я официально публикую Основные Законы Национальной автономии Мусульман Тюрко-Татар Внутренней России и Сибири

Председатель Национального Управления

Садри Максудов

Основные положения о Национальной автономии Мусульман Тюрко-Татар Внутренней России и Сибири

1. Мусульмане Тюрко-Татары Внутренней Росии и Сибири образуют добровольный личный союз (-нацио-), обладающий в отношении своих членов принудительной властью.

Членами союза состоят Мусульмане Тюрко-Татары обоего пола Внутренней России и Сибири вне зависимости от территории, ими занимаемой.

2. Мусульмане Тюрко-Татары Внутренней Росии и Сибири, как национальная единица, признаются юридическим лицом, являющимся субъектом прав публичных и частных.

3. Мусульмане Тюрко-Татары Внутренней России и Сибири равноправны со всеми нациями, образующими в своей совокупности Государство Российское.

4. Мусульмане Тюрко-Татары Внутренней России и Сибири в сфере своих дел религиозных, культурно-национальных, общественного признания и налогового национального обложения — автономны.

5. Религиозная и национальная автономия Мусульман Тюроко-Татар Внутренней России и Сибири осуществляется путем последовательно проведенного самоуправления.

6. Органы религиозного и национального самоуправления, как высшие, так и низшие, признаются органами публично-правовыми.

7. Высшим органом самоуправления является Национальное Собрание — Миллет-Меджлисы, которое в области религиозных и культурно-национальных дел, а также в деле общественного признания и национального налогового обложения обладает законодательными правами. Национальное Собрание в лице его исполнительных органов признается представителем нации в сношениях ее с государством.

8. Дела, перечисленные в первой части ст.7 изъемляются из области общегосударственного (областного, краевого и городского) законодательства и управления и подлежат исключительно ведению органов Национального Самоуправления.

9. Для осуществления религиозных и национальных нужд тюрко-татарская нация имеет право облагать своих членов специальным налогом.

Из общегосударственных, областных, краевых, земских и городских средств на культурные нужды тюрко-татарской нации пропорционально ее численности ежегодно отчисляются определенные суммы денег, которые расходуются по усмотрению и под руководством Национального Собрания.

10. Язык, на котором говорят Мусульмане Тюроко-Татары Внутренней Росии и Сибири, признается равноправным с русским и другими языками: в школе, суде, управлении и общественной жизни.

11. А. Мусульмане Тюроко-Татары Внутренней России и Сибири имеют право везде, в пределах Российской Республики, открывать всякого рода и типа национальные учебные заведения (общеобразовательные, специальные, средние, низшие и высшие), а также основывать всякие научные и просветительные учреждения (музеи, библиотеки и проч.).

Б. Членам нации, учащимся в учебных заведениях, не принадлежащих нации, гарантируется право и возможность изучать религию и родной язык, литературу, историю и проч.

В. Управление всеми делами национальной культуры и образования подлежит компетенции органов национального самоуправления.

12. В суде местном (мировые судьи и мировые съезды), как и общем (окружные суды и судебные палаты) если в гражданском деле обе стороны, а в уголовном подсудимый и большинство

свидетелей суть члены тюрко-татарской нации, все производство дела должно вестись на тюрко-татарском языке, на том же языке должны выноситься по делам решения, постановления и приговоры.

В случае же, если в гражданском деле только одна сторона, а в уголовном лишь подсудимый суть члены тюрко-татарской нации означенные судебные действия по требованию заинтересованной стороны должны переводиться на тюрко-татарский язык.

Бумаги, подаваемые членами тюрко-татарской нации в вышеозначенные судебные места, а также исходящие из них по адресу членов нации, пишутся на тюрко-татарском языке.

13. Все письменные и устные сношения органов управления (центральных и местных) и органов самоуправления (земского и городского) с учреждениями и отдельными членами тюрко-татарской нации, равно с общими учреждениями, когда они состоят целиком из членов тюрко-татарской нации, а также последних с первыми ведутся на тюрко-татарском языке.

14. Тюрко-татарская нация, как союз государственно-правовой, имеет право участия в государственном управлении.

Означенное право осуществляется через посредство Национального Собрания (Миллет-Меджлисы) и выражается в том, что все органы правительенной и судебной власти конструируются при участии Национального Собрания или его исполнительного органа.

15. Конструкция правительенной и судебной власти государства должна быть построена на таких началах, чтобы гарантированной основными законами религиозной и национальной автономии Мусульман Тюрко-Татар Внутренней России и Сибири не наносилось ущерба при проведении ее в действительность. Право пользования родным языком в судебных и административных местах, а также в органах самоуправления должно быть обеспечено особым устройством означенных учреждений.

16. В мировых участках с более чем 50 процентов тюрко-татарского населения судьи должны избираться из лиц, говорящих на местном тюрко-татарском языке.

В составе мировых съездов, Окружных Судов и Судебных Палат должен иметься, по крайней мере, один член, говорящий на тюрко-татарском языке, для участия в разбирательстве дел, стороны в которых являются члены тюрко-татарской нации.

Интересы членов нации в суде кассационам ограждаются путем устройства особой юридической помощи, организация которой подлежит компетенции Национального Собрания.

17. Во главе местных органов управления (краевых, областных, губернских, уездных и волостных) в местностях с более чем 50

процентов тюрко-татарского населения должны состоять члены тюрко-татарской нации.

В местностях же с меньшим процентом тюрко-татарского населения в состав означенных административных учреждений должен входить по крайней мере один член тюрко-татарской нации для сношений с тюрко-татарским населением.

В состав центральной правительственной власти должно входить одно лицо тюрко-татарской нации, облеченое правами министров для непосредственных сношений тюрко-татарской нации с государством.

Представительство тюрко-татарской нации в составе органов центральной власти, отдельных областей и штатов должно быть гарантировано в конституциях соответствующих штатов и областей.

Все перечисленные представители правительственной и судебной власти назначаются на должности по указанию Национального Собрания, перед которым они, за исключением представителей судебной власти, являются ответственными в их служебной деятельности перед Национальным Собранием.

18. Для разрешения дел, касающихся взаимоотношений между тюрко-татарской и другими нациями или между первой и государством, Национальное Собрание имеет право устраивать среди членов тюрко-татарской нации референдум. Условия, способы и порядок осуществления референдума устанавливаются Национальным Собранием в общем законодательном порядке.

I

Центральны Учреждения

НАЦИОНАЛЬНОЕ СОБРАНИЕ — МИЛЛЕТ-МЕДЖЛИСЫ

Ст.1. Национальное Собрание состоит из членов, избранных Мусульманами, Тюрко-Татарами Внутренней России и Сибири, на основании общего, прямого, равного и тайного избирательного права. Каждые 50000 душ должны быть представлены в Национальном Собрании одним депутатом.

Положение о выборах в Национальное Собрание издается последним в общем законодательном порядке.

Ст.2. Каждый член тюрко-татарской нации без различия пола, достигший 20-ти лет, имеет право избирать и быть выбираемым в Национальное Собрание.

Ст.3. Ведению Национального Собрания подлежит: издание законов по делам религиозным, культурно-национальным, общественного признания и национального налогового обложения, а также изменение, дополнение и отмена означенных законов;

рассмотрение и утверждение годового бюджета; избрание членов Национального Управления, рекомендация тех агентов общегосударственных учреждений, которые назначаются на должности по указанию тюрко-татарской нации; избрание представителей тюрко-татарской нации в общемусульманские организации; общий надзор за служебной деятельностью выборных членов исполнительных органов и назначенных по указанию Национального Собрания агентов правительенной власти.

Ст.4. Надзор за деятельностью указанных в ст.3 лиц осуществляется путем предъявления Членами Национального Собрания к означенным лицам запросов и вопросов, а также путем истребования от них специальных разъяснений и общих отчетов их служебной деятельности.

Ст.5. Национальное Собрание от имени тюрко-татарской нации имеет право вступать в сношение с другими нациями.

Ст.6. Национальное Собрание разрешает вопросы о законности выборов своих членов и проверяет их полномочия.

Ст.7. Право законодательной инициативы в Национальном Собрании принадлежит членам последнего и Национальному Управлению.

Каждая тысяча правомочных членов нации имеет право вносить на рассмотрение Национального Собрания законодательные предложения.

Законодательные предложения членов Национального Собрания и членов нации, если они удовлетворяют необходимым условиям, а также законопроекты, внесенные Национальным Управлением, рассматриваются в порядке, указанном в регламенте Национального Собрания.

Ст.8. Постановления Национального Собрания по делам законодательным, для того, чтобы они приобрели силу закона, должны быть приняты не менее чем половиной всего числа данного состава Членов Национального Собрания.

Ст.9. Вопросы законодательного характера, поставленные на обсуждение Национального Собрания и им однажды отвергнутые, не могут быть вновь возбуждаемы в течении той же сессии.

Ст.10. Обыкновенные сессии Национального Собрания созываются один раз в год. Срок начала сессии и ее продолжительность устанавливаются самим Национальным Собранием.

Ст.11. В необходимых случаях (при возникновении важных для нации вопросов) по постановлению Национального Управления или по желанию половины членов Национального Собрания Председатель последнего созывает, помимо очередных, чрезвычайные сессии.

Чрезвычайные сессии во всех отношениях равноправны с сессиями очередными.

Ст.12. Члены Национального Собрания выбираются на три года.

Ст.13. Первая сессия каждого нового созыва Национального Собрания открывается 1 августа.

Ст.14. Члены Национального Собрания считаются представителями всей нации.

Ст.15. Национальное Собрание может для предварительной разработки подлежащих его рассмотрению дел, образовывать из своей среды Комиссии. Число комиссий, состав их членов, а также род дел, подлежащих ведению Комиссии, определяется Национальным Собранием.

Все Комиссии, за исключением постоянных, выбираются Национальным Собранием сроком на одну сессию.

Ст.16. Члены Национального Собрания перед законами Российской Республики пользуются правами и преимуществами членов центрального и областного парламентов. Личность их неприкосновенна.

Ст.17. Члены Национального Собрания за мнения, высказанные на заседаниях Национального Собрания, ответственны лишь перед последним.

Ст.18. Члены Национального Собрания могут одновременно состоять членами центрального и областных парламентов.

Ст.19. Заседания Национального Собрания публичны. В исключительных случаях для рассмотрения некоторых вопросов, по инициативе Председателя Национального Собрания, по требованию его Членов или по желанию Национального Управления могут быть устраиваемы закрытые заседания Национального Собрания.

Ст.20. Председатель, два Товарища Председателя и Секретарь Национального Собрания избираются из числа членов последнего на один год. Товарищи Секретаря в числе, указанном самим Национальным Собранием, избираются из числа Членов последнего срока на одну сессию.

Ст.21. Председатель Национального Собрания есть представитель последнего. Он председательствует на заседаниях Национального Собрания; ему же принадлежит право высшего надзора и руководства всеми делами, относящимися к ведению Национального Собрания.

Ст.22. Секретарь Национального Собрания управляет его Канцелярией.

Ст.23. Председатель Национального Собрания или один из его Товарищей, а также Секретарь должны постоянно находиться в том городе, где собирается Национальное Собрание.

Примечание: Председатель Национального Собрания или один из его Товарищей, во время исполнения ими обязанностей, получают суточное денежное довольствие.

Секретарь получает ежегодное денежное довольствие.

Ст.24. Члены Национального Собрания во время сессии получают суточное довольствие в размере, определяемом Национальным Собранием. Им возмещаются так же путевые издержки.

Ст.25. Внутренний распорядок в Национальном Собрании и предметы его ведомства регулируются изданным Национальным Собранием регламентом.

Национальное Управление

Ст.26. Национальное Управление есть центральный исполнительный орган Национального Собрания, ведающий всеми национальными делами тюрко-татарской нации.

Ст.27. Национальное Управление состоит из Председателя и трех Ведомств: Духовного, Просвещения и Финансов.

Ст.28. Духовное Ведомство ведает нижеследующими делами: издание фетва; рассмотрение и разрешение вопросов веры и богослужения; наследственное и семейное Шариатское право; утверждение вакуфных, дарственных и завещательных актов; учреждение приходов; разрешение и постройки мечетей; утверждение в должности и удаление с нее имамов и муэдзинов; опротестование выборов окружных и районных Мухтасибов; подготовка лиц на духовные должности преподавателей духовных учебных заведений, общий надзор за постановкой преподавания вероучения во всех учебных заведениях; цензура Корана и Афтиак: управление духовными школами (медресе).

Ст.29. Ведомство Просвещения ведает нижеследующими делами: надзор и управление делами образования и воспитания; поощрение наук, искусств и ремесел; распространение и развитие педагогической литературы; управление делами общественного призрения.

Ст.30. Ведомство Финансов ведает нижеследующими делами: надзор и управление финансовыми делами; сбор национального налога, согласно утвержденным Национальным Собранием законам и правилам; расходование согласно утвержденным сметам средств на нужды Национального Управления и подчиненных ему органов; управление вакуфами; приходно-расходная отчетность; надзор за финансами окружных национальных учреждений; управление, согласно утвержденному Национальным Собранием уставу, национальными фондами; национальная статистика.

Ст.31. Каждое из указанных в ст. 28, 29 и 30 Ведомство состоит из одного председателя и нескольких членов; число последних определяется Национальным Собранием.

Ст.32. Председатель Духовного Ведомства именуется Муфтием, а члены — Кадиями. Председатели ведомств Просвещения и Финансов именуются соответственно — Управляющими ведомствами Просвещения и Финансов.

Ст.33. Общее собрание Национального Управления в составе трех Ведомств под председательством Председателя Национального Управления, созывается для обсуждения и разрешения дел, имеющих общее для всех Ведомств значение.

Ст.34. Общее Собрание Национального Управления ведает следующими делами: наблюдает за тем, чтобы Ведомства неуклонно выполняли постановления Национального Собрания; согласует деятельность отдельных Ведомств; издает между двумя сессиями Национального Собрания временные законы и правила по важнейшим и не терпящим отлагательства национальным делам; обсуждает законопроекты, вносимые отдельными ведомствами в Национальное Собрание.

Ст.35. Дела подведомственные как Общему Собранию Национального Управления, так и отдельным Ведомствам; рассматриваются и разрешаются в порядке, указанном в уставах и регламентах, изданных Национальным Собранием.

Ст.36. В случае, если Председатель Национального Управления усмотрит, что при разрешении дела какое-либо из Ведомств нарушило основные законы, оно имеет право перенести означенное дело на обсуждение и решение Общего Собрания Национального Управления. Исполнение по такому спорному делу приостанавливается впредь до окончательного разрешения его Общим Собранием.

Ст.37. На председателя Национального Управления возлагаются следующие дела: созыв Общего Собрания Национального Управления и председательствование на нем; созыв на совещание Председателей Ведомств Национального Управления; скрепление своей подписью всех актов и документов, исходящих от нации, как юридического лица; принятие мер к устраниению от должности таких агентов правительенной власти, которые назначены по рекомендации и указанию Национального Собрания и деятельность которых или противоречит основным законам или является вредной с точки зрения интересов нации; распубликование к всеобщему сведению всех законов, изданных Национальным Собранием; назначение, по окончании срока полномочий Национального Собрания, новых выборов и руководство таковыми; открытие первой сессии нового созыва Национального Собрания и председательствование на нем впредь до избрания Председателя Национального Собрания;

Ст.38. Председатель Национального Управления, Председатели и Члены Ведомств выбираются на срок до окончания полномочий каждого данного созыва Национального Собрания.

Ст.39. Председатель Национального Управления, Председатели и Члены Ведомств могут быть выбираемы и не из числа членов Национального Собрания.

Ст.40. Председатель Национального Управления, Председатели и Члены Ведомств, если они одновременно состоят Членами Национального Собрания, пользуются всеми правами и преимуществами, присвоенными Членам Национального Собрания.

Ст.41. Председатель Национального Управления, Председатели и Члены Ведомств на заседаниях Национального Собрания по всем вопросам, касающимся их компетенции, имеют право давать объяснения, принимать участие в обсуждениях и предлагать Национальному Собранию свои мнения и заключения.

Ст.42. За общее направление дел в Национальном Управлении ответственен перед Национальным Собранием Председатель Национального Управления. Председатели и Члены Ведомств, будучи по службе ответственными перед Национальным Собранием, по первому требованию последнего обязаны представлять ему отчеты о своей служебной деятельности.

Ст.43. Председатель Национального Управления, Председатели и Члены Ведомств в случае наступления конечного срока их служебных полномочий, продолжают, однако, оставаться на должностях впредь до избрания новых должностных лиц Национального Управления и до сдачи последним всех дел.

Ст.44. Председатель Национального Управления, Председатели и Члены Ведомств получают за службу определенное денежное вознаграждение, назначенные должности не совместимы с платной службой государственной, общественной и частной.

II

Местные учреждения ОКРУЖНЫЕ МЕДЖЛИСЫ

Ст.45. Территория России, на которую распространяется настоящий закон о национальной автономии мусульман тюрко-татар Внутренней России и Сибири, делится на основании особого положения, на округа.

Ст.46. В означенных (статья 45) округах все религиозные и национальные дела находятся в ведении Окружных Меджлисов.

Окружные Меджлисы состоят из членов, избираемых в Меджлисы по особому закону по принципу всеобщего, прямого, равного и тайного избирательного права.

Ст.47. Каждый член нации, без различия пола, достигший 20 лет, имеет право избирать и быть избираемым в Окружной Меджлис.

Ст.48. Окружные Меджлисы имеют право издавать по национальным делам обязательные постановления, не противоречащие изданным Национальным Собранием законам; налагать на членов нации, живущих в данном округе, особые, помимо национального налога, денежные сборы; принимать согласные с законами и инструкциями, изданными Национальным Собранием, меры для правильного поступления национального налога; составлять и утверждать для данного округа приходно-расходную смету; управлять религиозными и национальными делами данного округа; выбирать членов Окружных Управлений и надзирать за их служебной деятельностью.

Ст.49. Очередные собрания Окружных Меджлисов созываются не менее одного раза в год.

Ст.50. Члены Окружных Меджлисов выбираются на три года.

Ст.51. Все постановления Окружных Меджлисов сообщаются к сведению Национального Управления; наиболее важные из означенных постановлений могут проводиться в жизнь по истечении двух недель со дня получения их Национальным Управлением и лишь в том случае, если они не будут последними опротестованы.

ОКРУЖНЫЕ НАЦИОНАЛЬНЫЕ УПРАВЛЕНИЯ

Ст.52. Окружные Национальные Управления суть исполнительные органы Окружных Меджлисов и выбираются последними в составе одного Председателя и нескольких, не менее двух, членов.

Окружные Национальные Управления разрешают дела религиозные, народного образования, общественного признания и финансовые, согласно изданным Национальным Собранием законам и принятым Окружными Меджлисами постановлениями.

Ст.53. В состав Окружных Национальных Управлений для ведения религиозных дел выбираются Окружными Меджлисами Окружные Мухтасибы. Окружные Мухтасибы, в числе не более одного в каждом Окружном Национальном Управлении, считаются полноправными Членами последних и в своей служебной деятельности непосредственно подчиняются Духовному Ведомству.

В округах с населением в СТО тысяч и более, помимо окружных Мухтасибов, выбираются, из расчета на каждые 50 тысяч по одному, Районные Мухтасибы. Эти последние утверждаются в должностях Духовным Ведомством.

Ст.54. Председатель и Члены Окружного Национального Управления могут быть выбраны и не из состава членов Окружного Меджлиса.

Ст.55. Председатель и члены Окружного Национального Управления выбираются на тот срок, на какой избран Окружной Меджлис.

Ст.56. Созыв общих собраний Окружного Меджлиса лежит на обязанности Председателя Окружного Национального Управления. Председатель по окончании срока полномочий Окружного Меджлиса обязан принимать надлежащие меры для современного устройства выборов в Окружной Меджлис нового союза.

Ст.57. Председатель и члены Окружного Национального Управления в своей служебной деятельности ответственны перед Окружным Меджлисом.

Ст.58. Должности Председателя и Членов Окружного Национального Управления суть платные.

Ст.59. Председатель и Члены Окружного национального Управления остаются на своих должностях впредь до окончательной передачи всех дел Управлению нового состава.

Ст.60. В Национальных Округах все дела религиозные, народного образования, финансовые и общественного презрения разрешаются на основании уставов и инструкций, изданных Национальным Собранием.

Ст.61. В городах, где проживает значительное число членов нации, для ведения, на основании особо для его изданных законов и правил, национальных и религиозных дел учреждаются Городские Меджлисы.

Означенные города принимают участие в выборах в Окружные Меджлисы и в отношении окружных дел, например, национальный налог, подчиняются Окружному Национальному Управлению своего округа.

Ст.62. Права и компетенции Городских Меджлисов и Городских Национальных Управлений одинаковы с правами и компетенциями Окружных Меджлисов и Окружных Национальных Управлений. В означенных (ст.16) городах дела чисто городского характера изымаются из ведания Окружных Меджлисов и подлежат ведению Городских Меджлисов.

Ст.63. Городские Меджлисы для управления национальными делами (народным образованием, финансами и общественным презрением) избирают Городские Национальные Управления. Городские Национальные Управления должны избираться в составе одного Председателя и по крайней мере двух членов.

Городские Национальные Управления разрешают подведомственные им дела согласно изданным Национальным Собранием законам и в согласии с изданными Городскими Меджлисами постановлениями.

Ст.64. Права (-) обязанности, компетенция и организация Городских Национальных Управлений одинаковы с таковыми же Окружных Национальных Управлений.

СЕЛЬСКИЕ МЕДЖЛИСЫ СЕЛЬСКИЕ НАЦИОНАЛЬНЫЕ УПРАВЛЕНИЯ

Ст.65. В каждой деревне для ведения национальных дел учреждаются Сельские Меджлисы.

Ст.66. Сельские Меджлисы состоят в зависимости от величины деревни, из 12—36 членов.

Ст.67. Члены Сельских Меджлисов избираются путем всеобщего и тайного голосования. Все жители деревни, без различия пола, достигшие 20 лет, имеют право избирать и быть выбираемыми в Сельский Меджлис.

Ст.68. Ведению Сельских Меджлисов подлежат нижеследующие дела: народное образование, сбор национального налога, материальное обеспечение религиозных и национальных организаций.

Ст.69. Постановления Сельских Меджлисов по делам, перечисленным в ст.68, не должны противоречить законам и постановлениям, изданным Национальный Собранием и Окружными Меджлисами.

Ст.70. Сельские Национальные Управления учреждаются, как исполнительные органы Сельских Меджлисов. В состав Сельских Национальных Управлений Сельские Меджлисы выбирают не менее трех членов, из среды которых один считается Председателем Сельского Национального Управления.

Ст.71. Из ведения Сельских Меджлисов изымаются: дела веры и богослужения; браки и разводы; вакуфы, дар, завещания и другие подобные шариатские акты.

Все перечисленные дела подлежат ведению приходских имамов.

Ст.72. В местностях с незначительным числом членов нации (городах, фабриках, заводах, приисках, рудниках и проч.) по указанию и усмотрению соответствующих Окружных Меджлисов учреждаются местные Меджлисы и Национальные Управления.

Права, обязанности, компетенция и организация означенных местных учреждений суть одинаковы с таковыми же Сельских Меджлисов и Управлений.

III

ПЕРЕСМОТР И ИЗМЕНЕНИЕ ОСНОВНЫХ ЗАКОНОВ

Ст.73. Право пересмотра и изменения основных законов о национальной автономии мусульман тюрко-татар Внутренней России и Сибири принадлежит Национальному Собранию.

Ст.74. Предложения о пересмотре и изменении основных законов обсуждаются Национальным Собранием в общезаконодательном порядке.

В случае, если предложение об изменении или пересмотре основных законов Национальным Собранием будет признано жалательным, таковое для обсуждения и составления законопроекта передается в особо для него образованную комиссию.

Ст.75. Законопроект комиссии рассматривается Национальным Собранием и по принятии его большинством двух третей прибывающих на сессию Членов Национального Собрания приобретает силу закона.

Джордж Гомбольт

«ТРИУМФ КОЛЧАКА БУДЕТ ПРИВЕТСТВИЕМ РОССИИ»

Господин Максудов, глава 30 миллионов российских мусульман высказал «Эклер» причины, в связи с которыми он борется с большевизмом.

В России живет около 30 млн. мусульман; в основном они живут в Туркестане или на Кавказе; около десятка находятся в Европейской части России и в Сибири. Они, после большевистской революции, образовали республику, возглавляемую господином С.Максудовым; этот опытный глава государства в данный момент находится в Париже.

Было бы несправедливым описывать этого мусульманина, говоря о подкладках его тюрбана, складках белой шерсти. Его фрак безукоризненного покроя, а усы, побритые на американский манер, позволяют увидеть, что он не отрицает даже самых современных западных привычек. Он весьма разносторонен (его культура разносторонняя) и он чаще цитирует Тэйна, Мольера или Вольтера, чем Коран. Наша цивилизация, как и наш язык — ему знакома.

Господин Максудов выглядит сведущим политиком и его гибкая дипломатия могла бы доставить большевикам много проблем, если бы с ними можно было дискутировать.

— Царизм, заявляет он, — прижал нас так же, как он репрессировал всех непокорных; особенное давление он уделял культовым действиям и образованию. Когда разразилась революция, мы созвали национальную ассамблею; она создала администрацию, разделенную на три части: первая занималась делами религии, вторая — образованием и третья — национальным благосостоянием. Мы организовали начальные школы и реальные училища. Есть проект создания университета и музея. По всем религиозным и учебным вопросам мы хотели быть независимыми. Впрочем, мы подчинялись законам Российского государства, чьей составной

частью мы являемся. В действительности нас очень мало, чтобы образовать автономную силу.

«Что касается наших требований, Керенский с ними согласился; но большевики устранит все созданные нами институты. Для них национальные требования — предрассудок; их идеализм считает, что эта стадия уже прошла; однако существует нация, отрицать ее нельзя, это чувствуется».

Максудов мне объяснил, как большевики возьмут власть в свои руки в регионах Уфы, Казани и Оренбурга. Полки мусульман — всего пятнадцать тысяч человек, будут сначала защищать новый режим, но в течении нескольких месяцев будут распущены, а взамен усилены артиллерией Красной армии.

«Я симпатизирую социализму, — продолжил Максудов, — но большевизм стал чем-то ужасным. Я критикую не их теории, а использование ими силы».

Чтобы лучше понять его мышление, представитель российских мусульман использовал следующее живописное сравнение: «Большевики заставляют меня задуматься о группе, которая пытается натянуть маленькую шляпу на сильную голову. Их теории неприменимы в стране, которая более сельскохозяйственная, чем индустриальная, организация которой, к тому же, примитивна. Почему вы назначаете рецидивистов административными работниками? — спрашивали у Ленина. Он отвечал: «Я не нахожу других». Разве это не является приговором системе и доказательством того, что страна не созрела для ее применения».

К Колчаку.

Итак, что же делать? Максудов — человек решительный. Без колебания он заявил:

— Мы выбираем Колчака. В данный момент есть только две силы: он или Ленин.

— Керенский, в недавнем заявлении сделал высказывание...

— Да, я его читал. Но чего вы хотите? Мы испытали Керенского: он весьма идеалистичен и не сможет установить свой режим. Его опыт поверхностен.

— Но не боитесь ли вы военной диктатуры?

— Российский народ познакомился со свободой и никогда от нее не отречется. Если адмирал Колчак не созовет Конституционное собрание, против него вспыхнет новая революция. Он только инструмент для того, чтобы свергнуть большевиков и установить элементарный порядок: так как большевики устранили любую возможность борьбы для демократических партий. Это будет возможным в новом режиме, который он установит.

Господин Максудов выступает в поддержку Колчака, потому что он надеется, что благодаря ему, Россия будет представлена на

Мирной конференции. Он этого желает своей стране, к которой он крепко привязан: и мусульманам, чья свобода будет гарантией всего, что касается их религии и их национальной культуры. Эти две вещи он считает наиважнейшими, в то время как ни реакционеры, ни большевики их не гарантируют.

«Эклер». 30 мая 1919 года

Перевод с французского Фархада Фаткуллина

ОБРАЗЦЫ ДОКУМЕНТОВ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИЕ ЛИЧНОСТЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ САДРИ МАКСУДИ.

I. Срок действия паспорта: до 4 ноября 1952г.

Фамилия и характеристика предъявителя паспорта: профессор Садри Максуди Арсал. Депутат из Анкары большой национальной ассамблеи Турции и представитель Турции на консультативной ассамблее в Совете Европы.

Паспорт состоит из 40 листов.

II. Гражданские и военные власти, занятые поддержанием народного порядка во всех дружеских или союзных Турецкой Республике странах, разрешили свободно перемещаться предъявителю настоящего паспорта и оказывать ему помочь и протекцию в случае необходимости.

Анкара, 4 ноября 1950 г.

III. Для министерства иностранных дел. Генеральный директор протоколов.

Международные отношения. Париж, 6 мая 1921 года.

Зам.Управления международного союза и консультативной службы были бы благодарны префектуре полиции за безотлагательное визирование паспорта господина Садри Максуди. Национальность: россиянин. Место следования: Берлин.

Консул Франции. Директор 2-ого бюро.

IV. Женева. Лига наций.

14 декабря 1920 года.

Господин, имею честь зарегистрировать ваше послание от 25 ноября и приложенный доклад. Он займет место среди документов, собираемых нами с целью всех последующих действий в связи с ситуацией в России. С глубочайшим уважением, Поль Манион, Директор политического комитета,

Господа Максудофф, Исхакофф и Токтарофф.

Отель Виктория, улица Блэз Десгофф, 6.

Париж (IV).

V. Телеграмма.

Французская виза пришла после нашего отъезда из Японии. Прибыли в Прагу. Туктаров заменил Терегулова. Мы адресовали французские легатины ???, незамедлительно предприняли нужные действия, чтобы Туктаров и Исхаков прибыли в Париж. Телеграфируйте результаты : Улица Якова Хавлицкого, 16. Исхаков, Туктаров.

Перевод с французского Фархада Фаткуллина

**НИЖЕСЛЕДУЮЩЕЕ ЯВЛЯЕТСЯ ВОЗЗВАНИЕМ
ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВА САДРИ МАКСУДОВА,
ПРЕЗИДЕНТА НАЦИОНАЛЬНОГО СОВЕТА МУСУЛЬМАН
ЕВРОПЕЙСКОЙ ЧАСТИ РОССИИ И СИБИРИ
К МИРНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ:**

**Мусульманский халифат
Европейской России и Сибири.
Воззвание к мирной конференции**

В качестве Президента делегации и национального Совета мусульман европейской части России и Сибири (регионы Поволжья, Прикамья и Сибири: Казань, Астрахань, Оренбург, Уфа, Пермь, Челябинск, Омск, Иркутск), я воспользуюсь возможностью адресовать это воззвание Верховному Совету и Мирной Конференции. «Высказывание в этом воззвании мнения мусульман, которых я представляю, относительно мира с Турцией, является для меня обязанностью и честью.

То, что я высажу вам, относительно участия (судьбы) Султана Турции и Константинополя, не является просто выражением и преданной (верной) интерпретацией (объявлением) мнения и чувств Мусульман Европейской части России и Сибири, но, кроме всего прочего, мусульмане специально обязали нашу делегацию передать их мнение и чувства к сведению Мирной Конференции.

До того, как выразить вам суждения вышеотмеченных мусульман, я обязан объяснить вам их намерения, отношения и надежды во время войны. Мусульмане России всегда отличались лояльностью и преданностью Российскому государству. В последней войне, мусульмане были лучшими солдатами Российской армии. Когда в 1914 году Германия объявила войну России, она была очень популярна среди Мусульман, как, впрочем, и среди православных христиан. Мобилизация в мусульманских регионах проходила не просто в соответствии с порядком, но даже с радостью. Представители мусульман в Думе и вспомогательном

Бюро, образующие национальный совет мусульман, не были вынуждены использовать свое влияние для подготовки мусульман к войне. Но когда Турция, к несчастью, была втянута в войну на стороне Германии, мусульмане России столкнулись с важным психологическим кризисом. Почему? ПОТОМУ ЧТО ТУРЕЦКИЙ СУЛТАН РАССМАТРИВАЕТСЯ МУСУЛЬМАНАМИ КАК ИХ ДУХОВНЫЙ ЛИДЕР. Мусульмане были готовы сражаться против Германии, но не против султана, их халифа. «Как же они будут держать ответ перед Аллахом — Господом Богом?». Это явилось проблемой сознания для истинно верующих. Для европейца, особенно для европейца удаленного от религиозных идей, это смешивание гражданского долга с религиозными чувствами и затруднение выбора между ними может выглядеть непонятным. Но необходимо понять разум мусульман. РЕЛИГИОЗНЫЕ ЧУВСТВА, А СЛЕДОВАТЕЛЬНО И ПРЕДАННОСТЬ ХАЛИФУ ДОСТАТОЧНО СИЛЬНЫ В РОССИЙСКИХ МУСУЛЬМАНАХ, И Я УВЕРЕН, ЧТО ТАКОЕ ЖЕ ЧУВСТВО ПРЕОБЛАДАЕТ В КАЖДОЙ ИСЛАМСКОЙ СТРАНЕ. Мусульманская часть Думы попыталась сделать все возможное, чтобы преодолеть текущее мнение против войны, которое преобладало среди мусульман.

Что же сказали лидеры большинству мусульман? Как они убедили истинно верующих сражаться против подданных халифа? Просто сказав правду. Они сказали: «Турция была втянута в войну Германским влиянием, несмотря на противостояние Султана и турецкого народа. Султан не желал войны. Наша страна, Россия, сражалась на стороне Англии и Франции (Италия еще не вступила в войну). Эти две страны являются наиболее демократичными, наиболее либеральными в Европе. Ни одна страна не сможет устоять перед объединенными силами Франции, Англии и России, и победа союзников математически предсказуема. Но победа для союзников будет означать триумф либерализма, демократии и права любой страны, большой и малой, на существование.

После победоносной войны с помощью наших союзников, великие реформы произойдут в России: Россия также станет либеральной страной. Мы, мусульмане, не только станем свободными гражданами, но также заслужим уважение нашим национальным объединениям, нашему языку, и они не посмеют удер жать это признание народа, которой снабдил их 800000 прекрасными солдатами для Российской армии. Что касается Турции и Халифа, то они потеряют больше в случае победы Германии. Германия вовсе не желает добра Турции и Султана; она использует Турцию сейчас и своих интересах, но победив, она подчинит Турцию и Султана не только экономически, но также

политически и административно. Что касается союзников, они не не ведут завоевательную войну, они сражаются за свободу, справедливость и права всех народов.

Союзные государства, Англия, Франция и Россия, являются самыми крупными мусульманскими силами. У Англии более 100 миллионов подданных мусульман, у России — 30 и

у Франции — 12 миллионов. Даже если они победят Турцию, Правительства этих стран всегда будут соблюдать уважение к религиозным чувствам своих подданных и не забудут лояльное и действенное участие мусульман каждой исламской страны в войне.

Поведение их подданных-мусульман, во время войны, будет диктовать им после победы уважение к Турции и уважение к человеку и сану их Халифа. Поэтому победа союзников желательна не только мусульманам России, а также и мусульманам Турции.

Эти идеи, которые я здесь кратко изложил, развитые и разъясненные мусульманскими обществами и исламской прессой, имели значительное влияние: ропот против войны прекратился. Мы смогли удержать солдат-мусульман в спокойствии и дисциплине, не только вплоть до революции, но и в течение ее. Слова со стороны Национального Совета Мусульман было бы достаточно, чтобы более 800000 человек покинуло фронт. Они смогли бы сделать это вполне безнаказанно из-за дезорганизации, которая превалировала, к сожалению, в Российской армии после революции большевизма. Среди солдат-христиан царило дезертирство, а солдаты-мусульмане остались до конца преданными делу союзников. После демобилизации, насильственно проведенной большевиками, ни один мусульманин не присоединился к Красной Армии, до тех пор, пока не началась насильственная мобилизации под властью большевиков. Но благодаря Национальному Совету мусульман мы поддерживали дисциплину, и мусульмане остались преданными союзникам до конца.

Вот каково было поведение мусульман в течении войны, но чего же ожидали мусульмане после нее? Мусульмане России ожидали от победы, кроме удовлетворения своих патриотических чувств, увидеть свое государство в триумфе, два типа моральной компенсации: больше национальных свобод в России и снисходительного отношения и справедливого обращения с Турцией, уважение Султана со стороны союзников. Они верили, что заслужили этого вознаграждения ценой жизней сотен тысяч своих детей, погибших на полях сражений, защищая интересы союзного дела.

Мусульмане России, во всяком случае в данный момент, лишены первой части своих надежд, вместо свободы они оказа-

лись подвергнуты еще более худшему угнетению. Что касается второй их надежды (справедливого обращения с Турцией и Султаном), мусульмане всего мира оказались перед душераздирающим вопросом; было предложено выгнать султана из Константинополя, города, почитаемого всеми мусульманами как одного из священных мест. Вы найдете везде в России, в доме каждого мусульманина, литографию с видом Константинополя в рамке со священными строками. Мусульмане поймут, что силы (союзники) считают Турцию ответственной за свою долю в войне и гарантируют права и свободы иностранцев в Турции. Но мусульмане никогда не поймут необходимость выгонять их Халифа из собственной столицы, «города тысячи мечетей». Эффект, который данный поступок произведет на мусульман России нанесет огромный и непоправимый удар по престижу и популярности союзников. И неважно с какой осторожностью будут использованы меры по выдворению Султана и турков из Константинополя, и насколько бы смягченными они не были, спровоцируют общее смятение в Исламском мире, в России также как в Европе и Азии. Это будет подлинным трауром (скорбью) для мусульман России. Никогда больше мусульмане не подчинятся такому унижению. Это унижение будет незаживающей раной в груди каждого верующего и послужит причиной недовольства во всем мусульманском мире. Зачем союзники наказывают нас, — спросят они, — нас, помогавших им в войне? Лидеры мусульман, которые привели остальных на сторону союзников во время войны, не смогут объяснить своим братьям по вере необходимости изгнания Халифа. Кроме того, ни один мусульманин не постарается объяснить или принять причину изгнания Халифа из столицы, даже если бы они нашли ее, их никто бы не стал слушать.

После такого события (если такое произойдет) мусульманский мир потеряет любое имевшееся доверие к своим лидерам, бывшим на стороне союзников, но будет готов воспринять что угодно, направленное против союзников. Какая прекрасная ситуация будет таким образом создана в мусульманском мире со всеми видами агитации и большевистской пропагандой, в основном против союзников? Я понимаю, что на данный момент союзники могут с минимальной силой преодолеть любое движение, направленное против них. Но, даже хотя бы с точки зрения будущего, в чем заключается выгода для Англии, Франции, Италии и других союзнических стран от создания, из простой прихоти, рядом с большевистской агитацией еще одного недовольства в мусульманском мире, даже если оно не является для союзников

серезным? Не является ли это излишним риском в отношении сомнительной для союзников выгоды?

С одной стороны движение недовольства в исламском мире, с другой — удовлетворение агрессивной алчности некоторых империалистически настроенных людей на Балканах, поторопившихся помочь трагедии выдворения Халифа. Я знаю, господа-участники мирной конференции, что у моего голоса мало шансов быть услышанным. Несмотря на все это, я говорю только из сознательной обязанности как представитель 10 миллионов мусульман европейской России и Сибири, чтобы передать к сведению Конференции в критическое для халифата время мнения и требования тех, кого я представляю.

Говоря об этом болезненном и деликатном вопросе, намереваясь искренне изложить откровенное мнение Национального Совета мусульман Европейской части России и Сибири, я осознаю, что действую не только в интересах мусульман и Халифа, но также, служа в то же время и в той же степени союзникам и цивилизации. Из религиозной обязанности и заботы о спокойствии мира и цивилизации я призываю мусульман страдать в тишине. Однако не обманывайтесь мусульманским молчанием. Бывают виды тишины, которые кричат. Я заканчиваю свое Воззвание, адресованное Конференции, ТРЕБОВАНИЕМ ОТ ИМЕНИ 10 МИЛЛИОНОВ МУСУЛЬМАН ЕВРОПЕЙСКОЙ ЧАСТИ РОССИИ И СИБИРИ БЕСПРОМЕДЛИТЕЛЬНО ОТБРОСИТЬ САМУ ИДЕЮ ИЗГНАНИЯ СУЛТАНА И ТУРКОВ ИЗ КОНСТАНТИНОПОЛЯ И ТУРЕЦКИХ ПРАВИНЦИЙ, ТАК КАК ЭТО БУДЕТ ОШИБОЧНЫМ И НЕСПРАВЕДЛИВЫМ ПОСТУПКОМ НЕ ТОЛЬКО С МУСУЛЬМАНСКОЙ ТОЧКИ ЗРЕНИЯ, НО ТАКЖЕ НЕУДАЧНЫМ И ОПАСНЫМ, ЧЕРЕВАТЫМ ОГРОМНЫМИ НЕПРЕДСКАЗУЕМЫМИ ПОСЛЕДСТВИЯМИ ПОСТУПКОМ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ МИРОВОЙ ПОЛИТИКИ, ПОРЯДКА И ОБЩЕСТВЕННОГО СПОКОЙСТВИЯ БЫТИЯ.

Садри Максудов.

*Президент Национального Совета мусульман
Европейской части России и Сибири.*

10 января 1920 г.

*Журнал «Исламский взгляд». 5 февраля 1920 г.
Перевод с английского Фархада Фаткуллина*

ВОЗЗВАНИЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ МУСУЛЬМАН ГОЛОДАЮЩЕЙ РОССИИ К МУСУЛЬМАНАМ ДРУГИХ СТРАН.

Дорогие единоверцы,

Все восточные провинции европейской России страдают от голода; засуха все сжигает, миллионы людей не имеют совсем никаких средств к существованию и семян на будущий год. На помочь других регионов России рассчитывать невозможно, так как повсюду урожай был незначителен, и страна полностью истощена войной, революцией и гражданскими беспорядками.

Только иностранная помощь может спасти Россию. Сейчас эта помощь находится на стадии формирования. Народы и правительства всех стран Европы и Америки проявляют трогательную готовность прийти на помощь голодящей России.

Образуются комитеты, идет помощь. Но нищета России огромна, необходимо чтобы весь мир объединился и пришел к нам на помощь.

Мы глубоко взволнованы порывом человечной солидарности, поднявшимся в Европе и Америке.

Однако мы огорчены безразличием мусульманских стран в этом вопросе. До сегодняшнего момента ни в одной мусульманской стране не сформирован, по нашим сведениям, комитет помощи, ни в одной мусульманской газете мы не прочитали призыва о помощи.

Единоверцы, вы не можете, вы не должны оставаться безучастными рядом с огромным страданием десятков миллионов людей.

Миллионы несчастных покинули свои гнезда и пошли во все стороны в родных областях в поисках хлеба! Тщетно! Они проходят сотни километров, чтобы ни найти ничего, кроме иссохшей, истрескавшейся земли; полей, превратившихся в пустыни, высохших колодцев, деревень, покинутых своими такими же голодными честными жителями.

Холера и другие эпидемии, неизменные спутники голода, распространяясь делают обыденным явлением миллионы жертв, которые я сравнил бы с дорогами, заполненными толпами пострадавших.

Происходящее в России, невозможно описать человеческим языком. По страданию, по ужасам это превосходит все, что можно представить себе самым угрюмым воображением.

Единоверцы, вы не можете оставаться безразличными наблюдателями за бедой большой страны и тридцати миллионов

голодающих. Зная предписания нашей религии относительно помощи голодающим и чувствительность мусульман к несчастью ближнего, мы не можем поверить, что вы остаетесь бесчувственными к такому несчастью. Мы связываем ваше молчание и ваше нынешнее бездействие с отсутствием информации. Мы уверены, что однажды будучи извещены, вы поторопитесь прийти нам на помощь с таким же чувством чисто человеческой солидарности, с каким хотят нам помочь пароды Америки и Европы.

Единоверцы, если для кого-нибудь среди вас понятие голодающего человека не достаточно, чтобы тронуть вас, мы можем вам сказать, что среди тридцати миллионов голодающих около 9 миллионов мусульман, в большинстве провинций, сраженных голодом, мусульмане составляют треть населения, а в некоторых — половину (Казань, Уфа, Астрахань).

Однако мы не хотим, чтобы религиозные и расовые вопросы переплетались в этом акте человеколюбия. Народы Европы и Америки не интересуются вероисповеданием тех, кому помогают, и мы уверены, что и вы будете интересоваться не более. Ваша помощь должна быть адресована всем голодающим россиянам без различия их рас и религий.

Единоверцы, немедленно организуйте комитеты помощи в больших мусульманских городах, начинайте накапливать средства, пишите статьи в ваши газеты, описывайте наше несчастное положение, вступайте в контакт с другими комитетами помощи Парижа, Лондона и Рима. Мы уверены, что в правительствах стран, гражданами которых вы являетесь, вы встретите в этом вопросе всестороннюю поддержку и необходимое содействие.

Для справок относительно голода и организации помощи в Европе, наша делегация находится в вашем распоряжении.

От имени человечества мы обращаемся с просьбой ко всем газетам, имеющим подписчиков среди мусульман, воспроизвести это возвзвание.

*Президент делегации мусульман
европейской части России
Садри Максудофф,
Члены: Гаяз Исхакофф
Туктарофф
Париж, улица Блэз Десгофф, 6*

Перевод с французского Фархада Фаткуллина

МАНДАТ ПРЕЗИДИУМА НАЦИОНАЛЬНОГО СОВЕТА ТАТАР-МУСУЛЬМАН ЕВРОПЕЙСКОЙ РОССИИ.

Президиум Национального Совета
татар-мусульман
Европейской России.

Делегация Национального Совета за рубежом.

Отель «Виктория Палас», 6 улица Блэз Десгофф.

Зарубежная делегация Национального Совета татар-мусульман Европейской России заверяет, что господин Нияз Максудов, директор татарского реального училища города Троицка (Азиатская Россия) назначается нами представителем делегации в Северной Америке.

Как на официального представителя делегации Национального Совета татар, на господина Максудова возлагается право войти в отношения с американским комитетом Помощи, возглавляемым господином Гувером, в связи со всеми вопросами по организации и распространению помощи татарам. Кроме того он специально обязан излагать представителям организации, возглавляемой господином Гувером, относительно реального положения татар, их нищете и голоде, и указывать на наиболее верные способы, чтобы щедрая помощь, которой так милостиво распоряжается Америка, доходила до адресата (татар).

*Президент Национального Совета
татар Европейской России*

[С.Н.Максудов]

Члены: [Г.Исхаки]

[Ф.Туктаров]

Париж.

Перевод с французского Фархада Фаткуллина

Аладдин Жәмил

САДРИ МАКСУДИ СОРБОННАДА

Сезнен игътибарга тәкъдим ителә торган бу мәкалә 1923 елның 16 декабрендә чыккан «Вакыт» гәзитеннән алынган. Бу мәкаләдә Садри Максудиның Сорбоннадагы эшчәnlеге турында сүз бара. Мәкаләнен теле hәм кайбер сүзләре искергәнгә күрә, яшь буынга тулысынча аңлашылсын очен, ул бүгенге телгә жайлыштырылды («Төрек культурасы»)

Заманыбызының бөтен гыйлем тармакларында бәйле булган, белем бириү дәрәжәсе белән мәшһүр Сорбонна университеты турын-

да ишетмәгән кеше юктыр. Монда, теләгән укучылар ин көчле, ин белемле профессорлар укыткан дәресләргә кереп, аларның лекциияләрен тыңлый алалар. Нич арттырмыйча эйтә алам: монда укытылган гомуми гыйлемнәр белән беррәттән, жир йөзендәге бөтен бөек милләтләрнең тарихы һәм әдәбияты атаклы галимнәрнен эзләнүләре һәм тикшеренуләре нигезенә салынып укытыла. Европа миллиләрнең тарихы, әдәбияты белән тигез Кытай, гарәп, япон, иранлыларның да тарихлары, әдәбиятлары Сорбоннада күптәннән бирле укытыла, ләкин болар арасында төрки миллиләтләрнең тарихы укытылмый иде. Эллә төркиләрнең тарихы Европа карашынча, португалияләрнен әдәбиятына, тарихына караганда әһәмиятсезрәкмә? Сорбоннаның укыту методикасындагы бу бушлык, ниһаять, капланды: төрки халыклар тарихын укытачак кафедра ачылды. Бу — Садри Максуди һәм башка тарихи шәхесләрнең эшчәнлек нәтижәсе иде.

Париж унивегситетында безнәң өчен бик кадерле булган бу кафедра ачылуына без бик шатланабыз һәм тәбриклибез. Төркиләрнең тарихы укытыла башлавы һәр яктан әһәмиятле вакыйга. Бу — көнбатыш халыкларның безнәң белән кызыксына башлавы һәм безне миллит итеп таный башлавыдыр. Икенче яктан, Сорбонна кебек университеттә кафедрада бер төркигә урын бирелүе дә горурлык хисләре уятырдай вакыйга. Садри Максуди бәй Россия төркиләренең бер вәкиле һәм төрки-татарларның Милли Мәжлесенең эксрәисе иде. Узенәң төрек-татар халкы тарихында һәм телендә киң мәгълumatле булуы, аның Париж университеты комиссиясе тарафыннан берсүзсез бу урынга сайлануын тәэммин итте дә инде. Мондый сайлау, ничшикsez, беренче. Бер мөсельман, бер төркинең Сорбонна кебек университетның кафедрасында эшләве тарихта беренче тапкыр иде. Төрки халыклар Европада бүгенге көнгә хәтле хурланып, тәнкыйтләнеп килделәр. Шуны да ачык итеп эйтергә кирәктер, без бу хурлауларга каршы бернәрсә дә эшләмәдек. Шулай ук төрки халыкларның үткәнен анлатуда, Европа халыкларның ялган фикерләренә, ялаларына каршы көрәш тә алып бармадык, ялганнарына каршы эш алып барырдай оешмалар да төзәмәдек. Шуңа күрә дә, Сорбонна кебек бер олуг белем мәктәбендә төрки халыклар тарихын бер төрки халык вәкиле тарафыннан өйрәнелүе һәм укытылуы бу ялган фикерләрне юкка чыгаруда, дәреслекне торгызудагы бер адым дип уйлыйбыз. Мондый кешеләргә без ышанабыз, аларны хәрмәт итәбез, аларны онитмабыз.

Садри бәй кафедрада эшләгәндә гел хакыйкатыне генә сөйләргә тырышкан, данлы тарихыбызны дәрес итеп укыту белән халкыбыз һәм тарихыбыз өчен бөек хезмәтләр башкарган. Без үз

университетларыбызда да мондай дәресләр укытылуын оештырырга тырышырыз. Дөньяның һәр илендә аз санлы халыклар беренче эш итеп, үз халкының тарихын һәм географиясен, әдәбиятын өйрәнәләр һәм, шуңа күра дә, без, беренче эш итеп, үз тарихыбызыны, төрки халыклар тарихын башлангыч сыйныфлардан ук укытып килергә, үз милләтенә карата сою хисләрен кешегә бала, сабый чактан ук сендереп калдырырга тиешбез.

1923 елның 4 декабрендә, сишәмбे көнне Сорбоннада Садри бәйнең зур игтибар һәм хөрмәт белән тыңланылган беренче дәресе узды. Аның аудиториясенең очтән ике өлеше мсье Хаумант тәкъдим итүе, аның чакыруы белән килгән кешеләр иде. Ул Садри Максудины аларга тәкъдим итте, аның хезмәтләре, сәяси һәм милли эшчәnlеге белән таныштырды. Аның эшчәnlеге ике төркемгә бүленсә дә нәтижәсе бер үк, бер үк максатларга юнәлдерелгән эшчәnlек булуын һәм ул эшчәnlекнен, бер тараftan милли, сәяси бәйсезлеккә омтылган, икенче яктан төркилек эчендә бүгенге мәдәниятны үстерүгә хезмәт иткәнен сөйләде. Тыңлауучыларның күбесе төрек шәкерләре һәм Россия төркиләре иде, ягъни төрле илләрдән килгән төрки халыкларның вәкилләре иделәр. Садри бәйнең уң яғыннан профессор мистер Хаумант булса, икенче яктан Хөсәен Рәкыйп бәй, аның янында Азәrbайжан хөкүмәте башлыгы Али Мәрдан, аннан соң кыргыз вәкиле Мостафа Чокай бәй утыра иде. Бу кешеләрнең һәрберсе Садри бәйне, көчле күл чабулар белән тәмамланган дәрестән соң чын күңелләреннән котладылар.

Садри Максуди Арсал Кытайдан Дунайга, Себердән Иран жирләренә кадәр тараплан төркиләрнең яшәү урыннарының, чикләрен сыйып, бу кабиләләрдә илле бер миллионнан артык кеше яшәве турында сөйләде. Бу илле миллионлы халыклар ни өчен яшәгән, ничек яшәгәннәр? Әллә бу халыклар үзләренен үткәннәрнең калдыкларына канәгать булып, юкка чыгаргага хөкем ителеп бетеп баручы халыклармы? Киресенчә, киләчәктә нык сәяси һәм милли милләт тудырачак, какшатылmas иҗтимагый нигезле, дөньяның иң бөек мәдәниятләры янынада урын алу өчен көрәш алын барачак халыклар алар! Садри бәй исә үзе укытачак дәресләрнең эттәлеген болай аңлата:

«Дөньяның бөек милләтләре тарихы белән буталып беткән төрки халыклар тарихын падишаһларның, солтаннарының, бөек шәхесләрнең тәржемәи хәлләреннән, аларның алып барган эшчәnlекләреннән, көрәш-сугышларыннан һәм безнең әзләнүләребездән чыгып өйрәнәчәкбез, безнең дәресләр шуннан гыйбарәт булачак. Төрки халыклар миллиәтен тәшкил иткән төрле төрки халыклар тарихындагы чорларны. дәверләрне билгеләү, аларны өйрәнү дә

безнен вазыйфага керә. Бүгенге көнгә қадәр социологик караштан чыгып өйрәнелмәгән төрки халыклар тарихының гомуми күренеше янадан язылуға мохтаж. Төркиләрнең үткәненә һәм милләтләр арасындагы роленә бәйле болған ялғыш төшөнчәләрне заманыбызының тарихына, бөтөндөнья тарихына яраклаштырып дөресләтеп язу да бик мөһим».

Без Садри бәйгә бу югары дәрәжәле гыйльми хезмәтләрендә милли мәнфәгатебез өчен уңышлы булуын теләп торырыз.

Париж. 8 декабрь. 1923 ел.

Төрекчәдән Алмаз Закиров тәржемә итте.

**ИСПРАВЛЕНИЯ, ПРЕДЛОЖЕННЫЕ
САДРИ МАКСУДИ АРСАЛОМ
относительно статей 2, 4, 8 и 15 проекта
федеральной Конституции, рассмотренной
на конференции конституционным Комитетом,
собравшимся 2 февраля 1951 года в Бале:**

Текст статьи 2 проекта Комитета нижеследующий:

«Федерация является неразделимой ассоциацией европейских государств/штатов, решивших создать и поддерживать между собой общие конституциональные институты.

Государства/Штаты-члены продолжают напрямую осуществлять свои суверенные права, как если бы они не были переданы совместным органам, которые образуются сей конституцией.

Принятие федеральной конституции осуществляется добровольным решением».

Мои предложения для исправления:

1) Я предлагаю, в первом абзаце второй статьи, после слов «федерация есть неразделимая ассоциация государств/штатов» добавить слова «суверенных европейских».

2) Я предлагаю отредактировать второй абзац этой же статьи в следующем виде: «Федеральные штаты, своим присоединением к Федерации, не отказываются от своего приоритета, который остается полным и цельным. Если федеральная власть пользуется некоторыми правами, производными суверенитета, то только как делегат, как общий мандатарий суверенных штатов, им представляемого».

3) Между статьями 2, отредактированной в вышеприведенном виде и статьей 3 проекта комитета необходимо включить еще одну статью, которая станет статьей номер три и текст которой будет звучать в следующем виде: «Правительственные функции, право использования которых делегируется федеральной власти

должны быть четко определены и перечислены в федеральной конституции». (Само собой разумеется, что если данное предложение будет принято, нумерация статей проекта конституционального Комитета изменится).

4) Статья 4 проекта Комитета должна быть отредактирована в нижеследующем виде: «Граждане каждого штата — члена Федерации пользуются на территории всех федеральных штатов одинаковыми правами и привилегиями».

5) Второй абзац статьи 4 должен быть отменен полностью, 6) В статье 8 цифра 7 должна быть заменена цифрой 15.

7) Я предлагаю отредактировать статью 15 в следующем виде:

«Федеральная власть имеет право предлагать Штатам меры необходимые для успешного объединения европейской экономики».

Садри Максуди Арсал

Перевод с французского Фархада Фаткуллина

ИЗЛОЖЕНИЕ МОТИВОВ ПРЕДЛОЖЕНИЯ профессора Садри Максуди Арсал, члена турецкого пар- ламента и Конституционного комитета, относительно признания суверенного принципа федерального государ- ства в Конституции Европейской Федерации.

**ЕВРОПЕЙСКАЯ ФЕДЕРАЦИЯ И ПРИНЦИП СУВЕРЕНИТЕТА
ФЕДЕРАЛЬНЫХ ГОСУДАРСТВ/ШТАТОВ.**

В речах, произнесенных в конгрессах и даже в Ассамблее совещательного собрания Европы, где говорилось о Федерации, часто можно было услышать следующие выражения (такие как нижеследующие):

«Отказ от суверенитета», «отречение от суверенитета наций», «отчуждение суверенитета в пользу федерального государства» и т.д.

Они говорили, что отказ от суверенных принципов — есть непременное условие существования Федеральной Европы. Так ли это? Правда ли это, что юридически нельзя построить федерацию Европы не жертвуя суверенными принципами национальных государств? — Мы так не думаем.

Идея невозможности совмещения федеральной организации с суверенитетом национальных государств/штатов, есть предубеждение, рожденное в умах не интеллектуалов, а юристов.

Общеевропейская федерация является сегодня идеалом всех культурных людей Европы и единственным средством предотвратить войны и все плохое. Если принцип суверенитета госу-

дарств/штатов был бы реальным препятствием к ее существованию, то вряд-ли нашлись бы люди, колеблющиеся в целесообразности отказа от национального суверенитета. К счастью, вовсе не это главное. Вовсе нет.

Осуществление федерации без подрыва суверенного принципа национальных государств вполне возможно как с практической, так и с юридической точки зрения.

До того, как мы достигнем согласия федеральной структуры по форме суверенитета, я считаю необходимым отметить важную роль суверенитета в развитии Европейского Публичного Права.

В Римское время суверенитет (так как L'IMPERIUM POTESTAS IMPERII, была ничем иным, как суверенитетом, хотя и само это понятие также использовалось) был основой Римского Публичного права и являлся направляющим понятием для юристов в структуре государства.

Концепция суверенитета, после того как о ней забыли в средние века, вновь появилась в эпоху Возрождения и стала основой публичного права в Европе. Без сомнения можно сказать, что сегодня европейское публичное право полностью основывается на идее и принципе государственного суверенитета.

Принцип суверенитета для всех юристов был непогрешимым критерием не только в области отношений между независимыми государствами, но также и в отношениях государства со своими субъектами.

Бессспорно, что этот принцип в прошлом играл важную роль в развитии публичного права.

Его роль не закончена; он призван играть ту же роль в будущем, когда будет осознана необходимость регулирования межгосударственных отношений по принципам права.

Вера в то, что сегодня принцип суверенитета превратился в исторически устаревшее понятие, является ошибкой, возникающей из отсутствия правильного восприятия управляющих принципов в науке права.

Одним из факторов, который содействовал дискредитации идеи и принципа суверенитета государства, была юридическая школа крайних позитивистов, которые считали возможным запретить в юридической науке все абстрактные принципы и построить архипозитивистскую науку права, специально отвечающую понятиям, соответствующим осязаемой реальности, которую можно увидеть и потрогать.

Принцип суверенитета повсюду был объектом ожесточенных атак со стороны Леона Дегуи, наиболее типичного представителя этой архипозитивистской школы. Л. Дегуи в своем «Договоре

Конституционального Права» выразил свое мнение относительно суверенитета следующими фразами:

«Что касается публичной возможности (суверенитета) мои доктрина в сущности объективна: я отрицаю возможность определения публичной возможности в качестве субъективного права (государства), я не признаю возможность государства, как юридического лица, быть субъектом права, я не признаю за государством возможность осуществления действия по отношению к объектам и сфере, определенной объективным правом». (1)

Мы не можем следовать Дегуи в отрицании великих принципов права и соглашаться с его мнением относительно суверенитета, так как согласившись, мы будем вынуждены безмолвно принять его основную концепцию науки права, которая, по нашему мнению, искажена и опасна, так как Дегуи, не сдерживаясь, критикует право государственного суверенитета и его юридическое лицо, он также отрицает естественные права и свободы человека, для осознания которых трудились философы и юристы идеалистического направления во всем мире, начиная с эпохи Возрождения.

Он осмелился написать об этом, говоря о естественных правах человека: (1) Дегуи, полн.собр.сочин., том 1, г.V, параграф 45.

«Утверждение, что человек, поскольку он является человеком, сам по себе изолирован, отделен от других людей в природе, является владельцем некоторых собственных прав, напрямую не основывается на каких-либо доказательствах. Оно предлагает чисто метафизический порядок».

Дегуи, делая свои выводы, отрицал естественные права человека, вытекающие из человеческой натуры; ставил, подталкиваемый своим позитивистским рвением, идеи и принципы, благодаря которым человечество смогла выйти из варварства и подняться до уровня цивилизованного человека, вне сферы основных идей и принципов цивилизованного общества.

Я не могу и не хочу здесь долго задерживаться, чтобы опровергать идеи Дегуи относительно суверенитета. Я удовлетворюсь цитированием относительно идей Дегуи о суверенитете суждения другого известного французского ученого, в равной степени специалиста по конституционному праву, А-Эсмейна. «Отрицание права суверенитета (государства), пишет Эсмайн, приведет к предсказуемому результату, согласию с руководством силы, правом лишь силы на формирование правительства... Это есть действие взамен права». (2) Школа Дегуи делала и будет делать свои дерзкие попытки полностью опрокинуть понятия, внедренные (вжившиеся) в юридическое сознание цивилизованно-

го общества, и жертвовать наиболее священными управляющими принципами юридической науки во имя преувеличенногопозитивизма, который не принесет в самом деле в юридическую науку ничего положительного, кроме бесполезного изменения некоторых правовых терминов.

Чтобы показать, в какой степени идеи школы Дегуи расходятся с классическими концепциями, мы должны здесь напомнить классические концепции, изучаемые в университетах Европы, касающиеся природы государства и его суверенитета.

С точки зрения подавляющего большинства ученых — специалистов по публичному праву, государство является юридическим лицом, представляющим всю нацию.

Государство есть юридическое лицо и как таковое является субъектом и носителем высшей власти, называемой суверенитетом.

Государство не знает никакой иной власти, ни внутри страны, ни вне ее, поддерживающей ее суверенитет, которая была бы выше нее, либо равна ей.

Высшая власть государства (Суверенитет), проявляемая внутри страны в отношениях с субъектами государства, называется внутренним суверенитетом. Она состоит из права приказывать всем проживающим на его территории.

Она (власть) называется внешним суверенитетом, когда выражается через отношения суверенного государства с другими. В данном случае она состоит из эксклюзивного права представления нации (государства) и заключении с другими государствами различных договоров и взаимовыгодных соглашений.

Суверенитет есть право государства приказывать, принимать законы и обязывать субъектов к соблюдению этих законов через принуждение. И еще: Суверенитет, это есть набор государственных властей (законодательной, исполнительной и судебной).

Так, по Бодэну, который, первым попытался выявить природу суверенитета, он является верховной властью, освобожденной от всех законов. (1) Бодэн, Республика, Книга 11, глава VIII.

Во всех трудах по конституционному праву ему придаются следующие качества:

1) Суверенитет есть неотчуждаемое право, т.е. суверенное государство не может быть лишено этого права, действие которого не может быть прекращено в угоду кого-либо.

2) Суверенитет неотделим. Он не принадлежит никому, кроме государства. Он не может одновременно принадлежать двум государствам на одной территории. Однако использование некоторых суверенных прав может быть согласовано юридическими лицами (федеральными союзами, федеральной властью например).

3) Суверенитет есть вечное право, т.е. он не ограничен временем.

4) Суверенитет есть самая высшая форма публичных возможностей; выше нее нет никакой власти, способной приказывать государству, обладающему суверенитетом.

5) По своей природе суверенитет является неограниченным правом. Он не может быть ограничен другой государственной властью. Но само по себе, суверенное государство, субъект и владелец данного права может ограничить, не сам суверенитет, но его использование, воздерживаясь от использования своего суверенитета в области, определяемой его государственными функциями, либо делегируя осуществление некоторых из своих производных суверенных прав другим физическим и юридическим лицам. В наши дни, все свободные и демократические страны воздерживаются от использования своего суверенитета в области естественных прав человека, уважения моральных ценностей и заслуги быть людьми, чья личность рассматривается как RES SACRA.

Этот образ государственного самоограничения по собственной воле вполне совместим с концепцией суверенитета.

Суверенное государство может ограничить себя еще с одной стороны:

Оно может уступить и/или доверить осуществление своего суверенного права в определенной области другому юридическому лицу. Это касается государств/штатов, образующих часть федерации или федеральных штатов, передающих некоторые из присущих им прав федеральной власти.

II. Суверенитет государств/штатов и федерации.

Кому юридически принадлежит суверенитет в конфедерации государств/штатов? Этот вопрос, как говорится, весьма спорен. Существует три расходящиеся точки зрения.

С первой точки зрения, впервые представленной Торквиллем в его знаменитом труде «Американская республика», суверенитет в случае с федерацией разделен. Он частично принадлежит федеральному государству, частично штатам, членам федерации.

Несмотря на старания некоторого числа немецких ученых популяризовать ее, эта теория не имеет много последователей вне Германии, так как она не совместима с сущностью суверенитета, который по определению есть власть неразделимая и неотъемлемая.

По второй теории, в случае с федерацией суверенитет полностью принадлежит федеральному государству/штату, другие государства/штаты/-члены федерации лишены суверенитета. Если

федеральные государства/штаты обладают законодательной, исполнительной и судебной государственной властью в определенных ограниченных областях, то только на основании конституции федерального государства/штата/, которая позволяет им иметь эту ограниченную власть. Таково мнение большинства немецких ученых, Еллинека, среди прочих. (1) Еллинек, *Die Lehre von den Staats-Verbindungen*.

Далее, третья точка зрения, разделяемая множеством ученых, основывается на 1 том, на мой взгляд не беспринципно, что в случае с федерацией государств/штатов, государства/штаты-члены федерации удерживают и сохраняют свое право суверенитета полностью, в то время как федеральное государство/штат, несмотря на большее территориальное пространство своей административной компетенции, не является суверенным. Если федеральное государство/штат осуществляет некоторые права/полномочия исходя из государственного суверенитета, он их осуществляет только как делегат, мандатарий суверенных государств, которые по федеральной конституции добровольно делегируют ему использование этих прав. По этой теории федеральная конституция — есть не что иное, как контракт, совместное соглашение между суверенными государствами и федеральной властью.

Федеральная конституция есть не что иное, как доверенность, по которой суверенные государства передают федеральной власти мандат на действия от их имени в определенной ограниченной сфере своих государственных функций. Юридическая ситуация отношений федеральной власти с федеральными государствами/штатами точно соответствует положению доверенного лица, мандатария, управляющего недвижимостью нескольких собственников одновременно. Как собственник не теряет отданые в пользование права (свое право собственности), так и федеральные штаты не лишаются своего суверенитета, продолжая свое участие в федеральном договоре.

Эту юридическую концепцию суверенитета мы можем назвать Теорией Делегирования.

По этой концепции, компетенция федерального правительства имеет своим началом не передачу федеральными штатами своего суверенитета федеральной власти, а делегирование права пользования некоторыми производными правами, вытекающими из суверенитета.

Как видно, юридическая конструкция федерального государства как мандатария, как общественного делегата федеральных штатов и его компетенция как производная от делегаций, теоретически вполне возможна.

Посмотрим какова сейчас, с точки зрения суверенитета, ситуация федеральных штатов в существующих в мире федерациях? В качестве примера, мы довольствовались двумя лучше всего устроенными федеративными государствами:

Швейцарской конфедерацией и Соединенными Штатами Америки. Начнем с Соединенных Штатов:

Прежняя конституция Северной Америки, которая была в силе вплоть до 1789г., полностью признавала суверенитет штатов, членов федерации.

Статья 11 этой конституции дословно говорила следующее: «Каждый штат сохраняет свой суверенитет, свою свободу, свою независимость и всю власть и права, которые не передаются данной конституцией в ведение Соединенным Штатам, собранным в Конгресс».

Но нынешняя конституция Соединенных Штатов умалчивает вопрос о суверенитете и довольствуется лишь перечислением в 17 главах правительственные функций штатов-членов, которые делегируются последними федеральной власти.

Что касается действующей конституции Швейцарии, она ясно признает суверенитет штатов-членов (кантона).

Статья I швейцарской конституции выражает этот принцип следующим образом:

Народ суверенных 22 Кантона Швейцарии и т.д.

Статья III этой же конституции выражает принципы суверенитета кантона с большей ясностью. Она говорит: «Кантоны суверенны, так как их суверенитет не ограничен федеральной конституцией. Как таковые (суверенные) они осуществляют все права суверенитета, которые не делегированы федеральной власти».

Статья V конституции гарантирует кантонам их суверенитет в размерах определенных статьей III.

Основываясь на важной роли концепции суверенитета в публичном праве с одной стороны, и на возможности юридического построения федерального государства без жертвования принципом суверенитета и др., я настаиваю на необходимости признания в проекте конституции соединенных штатов Европы принципа суверенитета федеральных штатов и его конкретном выражении, так как оставляя нерассмотренным вопрос о суверенитете в строении федерации мы способствуем осуществлению ошибки и созданию путаницы в этом важном принципе права.

Было бы неисправимой ошибкой оставлять данный вопрос без рассмотрения, так как ни один юрист, ни один социолог, у которого есть время, чтобы здраво задуматься о роли важных философских принципах права, не может отрицать роль принципа

суверенитета в жизни государств, так же как он не может оспаривать роль концепции естественных прав и свобод человека в жизни индивидуума. Эти две концепции, имеющие существенную и неоценимую ценность для юридической науки и для цивилизации, сегодня еще раз подвергнуты атаке утирирующим юридическим позитивизмом и разрушительным коммунизмом.

Давайте пожертвуем все необходимое в сфере правительенной компетенции Штатов ради организации федерации; давайте не будем совершать бесполезные жертвы в области существенных юридических принципов; давайте повсюду охранять от уничтожения понятия, просвещивающие юридическое сознание цивилизованных людей. Такие понятия, как суверенитет, естественные права и свободы человека.

В истории Европы было время, когда все эти понятия были затемнены, скрыты и затоптаны грубой силой. Результатом всего этого был режим, который мы зовем Феодализмом.

Феодализм может быть определен различными способами, в зависимости от точки зрения рассматривающего; с точки зрения истории права, он был, в основном, режимом, где права и естественные свободы человека и право суверенитета штатов зависели от произвола сеньора.

Как бы нам, желая создать в Европе новое публичное право, бессознательно не вернуться к пройденному этапу. Люди, которые живут и стонут за железным занавесом знают, что означает отрицание прав и свобод человека. Нации и государства/штаты, такие как Польша, Румыния, Эстония, Латвия, Литва, Чехословакия, Грузия, Азербайджан и другие...

(нет последней страницы — Ф.Г.).

Перевод с французского Фархада Фаткуллина

ПРОФЕССОР САДРИ МАКСУДИ АРСАЛНЫҢ «Төркіләр тарихының тәэсире» исемле интервьюы турында

Профессор Садри Максуди Арсалның 1924 елның 14 ноябрендә «Түрк юрду» (Төрек йорты) журналында басылган, сонарақ Анкарадагы «Юл» журналында чыккан бу озын гына мәкаләсе минем күлгүмү күлгүмү килеп керде. Аның ин әһәмиятле нокталарына гына тұкталып, «Төрек культурасы» укучыларына житкерергә булдык. Садри Максуди төрки халыклар тарихы турындагы әлеге интервьюында тарихыбыздың, милләтебезнен күркәм якларын да, житешсөзлекләрен дә дә ачыктан-ачық әйтеп, үзенен файдалы киңәшләрен дә биргән. Садри бәйнең тарихи

күзәтүләрен түбәндеге тәртипкә салып сезнен игътибарығызыга тапшырабыз:

1. Төрки халыкларның тормыш сөючән булулары. Нинди авыр заманалар, шартлар булуға карамастан, үз нәселләрен саклап кала һәм дәвам итә белүләре. Башка милләтләр аларны күпмә генә изсәләр, һөҗүм итсәләр дә төрки халыклар юкка чыкмаганнар, чөнки аларда яшәүгә омтылу хисе көчле булган. Бу көчне күз алдыбызга китерергә теләсәк, тарихта безгә мәгълум булган су-гышларда, Садри Максудиның хисаплары буенча, 40 миллионнан артык төрки үлгән. Башка милләт булса, күптән юкка чыккан булыр иде инде, әмма төрки милләтләр үсә, байый.

2. Төрки милләтләрдәге таралу һәм үсү темплары. Бу, гомумән, беренче күзәтүгә бәйле рәвештә бара торган процесс.

3. Төркиләрнен сәяси тормыштагы дамилекләре. Алар сәяси бәйсезлекләрен берничә тапкыр бөтенләйгә югалтсалар да, сәясәттән юк ителгән булсалар да, янадан калкып чыга алганнар, үскәннәр һәм бәйсезлек, хөррият казанганнар.

Әмма төркиләрнен милли хисен, көрәш кодрәтен күрер өчен аларга хәвеф-хәтәр якын булганда игътибар итәргә кирәк. Төркиләр үзләренә куркыныч якынайганда гына бердәмлек һәм гайрәт күрсәтәләр.

4. Төрек милләтенең могҗизалар тудырырлық шәхесләрне, да-һиларны тудыру кодрәте булу. Милләтебезнең ике мен өллүк тарихында безнен игътибарны жәлеп иткән нәрсә — аның тарихи хәвефле мизгелләрдә, кирәк вакытта, каһарманлык курсәтә алуы.

5. Төркиләрнен законга, куелган таләпләргә карата хөрмәтләре. Борынгы римлылардагы кебек үк, безнен халыкларда да закон мәрхәмәтсез, ләкин закон закон дип кенә түгел, ә үзенә күрә бер тыю, әхлак нормасы буларак та кабул ителгән.

6. Төркиләрдә яна культураны ярату кодрәте дә бик көчле. Берничә гасыр бер урында яшәп, алар анда төрки культураны урнаштырып яшәгәннәр. Алар культурасын, бик еш кына, күрше кабиләләре дә, дәүләтләр дә кабул иткәннәр. Әмма төрки халыклар беркайчан да, тыныч кына бер урында утырып яши алмаганнар, шуңа күрә дә аларның тарихлары гажәеп вакыйгалар белән дөньяда башка халыкларда булмаганча тулы.

7. Төркиләрдә гыйлемгә һәм фәнгә карата сәләт, шуларга омтылыш бик көчле. Аларның хәрби эшләрдә һәм идарә итүдә осталыклары дошманнарына бик яхши билгеле булган. Шулай ук һәр гыйлем тармагында үзебезнең даһилар булган. Европалыларның галимнәре кешелекнен ике осталазы бар, диләр, Берсе үзләренен Аристократлары булса, икенчесе Әбдунасыр Фәрәди. Алар Фәрәдине гарәп галиме дип санасалар да, ул Ираннан бик еракта

туган, Багдатка килгэндэ гарәп телендэ бик авыр сөйләшкән. Фәрәди — төрки, ул Торжан бин Өзликнең улы.

Төрки дөнья Фәрәдидән башка да менләгән галимнәрне тудырган.

Төгәл фәннәр өлкәсендә бик көчле галим саналган, астрономия буенча ин зур белгеч, бөек астроном Улуг бәк тә төрки, Шулар белән бергә табигать белеме галиме Фәргани, хәдисче Бохари һәм башкаларны да санап китәргә мөмкин. Күргәнбезчә, төркиләрнең гыйлем дәрәҗәсе, акыл көче ничбер милләттән түбәнрәк булмаган.

8. Төркиләрнең дингә ирекле булулары, үз диннәрендә теоретик яктан артык мистикалы булмаган дәлилләр куллану да бер уңай сыйфат булып тора. Дингә бирелгән, бер динне кабул иткән төрки халық үзенең әлекке гореф-гадәтләренә, ышануларына турылыклы булып калган.

Һәм болардан тыш үзенең әлеге интервьюсында Садри бәй Максуди үз-үзенә шундый сорау биро: «Без, бу кадәр күркәм сыйфатларга ия булып та, бүгөнгесе көндә ни өчен шулай артта калганбыз, нигә безне башка милләтләр яратмый?» Аның фикеренчә, бу сорауларга жавап бириу — төркилек психологиясенең зәгыйфь нокталарын кузгату ул. Бу — бик авыр вазыйфа, ләкин башкарылырга тиешле вазыйфа. Бер милләтнең житешсезлекләрен, аның тарихындағы бушлыкларын икърар итеп, аларны дөресләтмәсә, төзәтмәсә, аңа киләчәккә юл табу авыр булачак.

Садри Максуди Арсал аннан соң тарихыбызының кимчелекләрене туктала, аларны анализлый, бер тәртипкә керте:

Төркилек тарихын уңышсызлыкка китергән сәбәпләрдән берсе төрки милләтләрнең табигый һәм рухи халәтләреннән туган сәбәпләр, ди.

Ул болай ди:

«Беренчедән, төркиләрнең дәвамлы эшләр алып барырга иялән-гәнлекләре. Башта гайрәт белән эшләп, аннары шул казанышлары белән канәгать булып, туктап торуларының бер бәлагә әйләнүе. Европалыларның бу күренештән чыгарган нәтижәләре — төркиләр жиңү шөһрәтендә ял итәргә яраты торган халык, шуңа күрә аларның бер буыны тир түгел яулаган казанышларны, икенчесе сарыф итеп бетерә. Элбәттә, бу фикер турында күп бәхәсләшчәкбез, уйланачакбыз. Икенчедән, төркиләрнең, үзләренең бөек кешеләреннән көnlәшүләре. Бу авыру белән авыручылар тарихыбызда шактый. Икенчедән, төркиләрнең сәяси һәм мәдәни үзәкләренең дәвамлы үзгәrep торуы. Бу исә мәдәнияттыбызының бер жирдә генә тупланып камилләшүенә зур киртә булып тора. Дүртнечедән, төрки халыкларның аристократиясенең кайбер чорларда үзләренең милли бурычларын икенче планга куюлары. Халык — миллиятче, милли каһарманнар, ешрак, халыктан чыкканнар. Кайбер аксөякләр исә,

халыкны үзләренән түбән күреп, үз миллиэтләренән баш тартканнар. Бишенчедән, кайбер чорлардагы төркиләрнең милли зиһеннәрепең зәгыйфыллеге. Бу сәбәп исә мәдәниятны камилләштерүгә ирек бирмәгән. Алтынчыдан, белгәнбезчә, үткән белән бүгенге көннәр арасында зур, ләкин сизелмәс, яшерен мөнәсәбәтләр бар. Бүгендесе көндә чечәк ату, үсү ул бары тик үзенең үткәнен, тарихын яхши белгән миллиэтләргә генә хас. Жиденчедән, төрки дәүләтләрнең зурлыгы. Географик яктан бу зурлык хөкүмәтнең ил белән идарә итү эшләренә үцәйсизлыклар китерә, чөнки бар төбәкләрне дә контролль астында тоту кыенлаша.

Профессор Садри Максуди Арсал төрки миллиэтләрнең төп вазыйфасын, әгәр алар көчле миллиэт булып яшәргә теләсәләр, мәдәниятны, милли көчне үстерүдә күрә һәм бу турыда болай ди:

«Бөек гаскәри булу очен бөек рух кирәк, идарә итү очен бу эшкә сәләт кирәк. Акыллы кешеләре аз булган яки булмаган халыклы тәҗрибәсез бер миллиэт бөтен Азиягә гасырлар буена хужа була алмас иде. Бөек ышанычым да бу: төрки миллиэтләр үзләрен әле күрсәтмәделәр. Төркиләр әле үзләренең соңғы сүзләрен эйтмәделәр, ләкин эйтәчәкләр әле. Һәм бу сүз «мәдәният» булыр.

Ягъни төркиләр үзләренең тырышлыклары белән рәхәт, кайгысыз яшәүләрен тәэммин итәчәкләр, мәдәниятләрен үстерәчәкләр. Милли мәдәниятнең үсүе — төркиләрнең рухи үсүе ул».

Профессор Садри Максуди Арсалның әлеге интервьюсы — аның гыйльми эзләнүләргә таянып һәм тарихыбызын өйрәнеп миллиэтебезнең куркәм якларын да, житешсез якларын да күрсәтүе — аның ин файдалы хезмәтләренән берсе. Без төрки галимнәрнең бу эйтегәннәр турында бәхәсләшүләренең, уйлануларының үңай нәтижәләргә китерәчәгенә ышанып калабыз.

Türk Kültürü. 1967. — Mart, 53 сан.

Төрекчәдән Алмаз Закиров тәржемә итте.

*Орд.Проф.Садри Максуди Арсал.
ДУСТЫМ ЙОСЫФ АКЧУРА*

«Бөек галим һәм миллиэтче Садри Максуди Арсал үлүненең егерме еллыгына багышлап, Әнкара Милли китапханәсендә оештырылган «А.Торени» нең күргәзмәсе әзерләнгәндә гайләсе тарафынан бастырылмаган мәкаләсе табыла. Былтыр Йосыф Акчура исемле бөек идеалистның тууына йөз ел тулусы белән, аның миллиэтте очен эшләгән хезмәтләрен чагылдырган бу мәкаләне сезгә бастырып күрсәтәбез» («Түрк юрду» журналы).

Йосыф Акчура — соңғы илле ел әчендә Төньяқ төркиләре арасында балқып чыккан атаклы шәхесләрдән берсе. Икебезнең дә туган ягыбыз, тору шартларыбыз, алган белемебез төрле булган булса да, гомеремдә аның белән күп очраштым, бер үк идеалга хезмәт иттем, милләтем каршында булган бурычларымны бергә үтәдем. Шуңа күрә дә Йосыф бәйнең тормышыннан күп кенә хатирәләрем дә бар. Аларның бсрничәсен сезгә сөйләп Йосыф Акчура тормышының билгеле чорларын, аның яшәү идеалларын күзаллавыгызда ярдәмче була алырмын дип өмет итәм. Йосыф бәй белән бергә бер үк хезмәтләр башкарып, уртак қызыксынулар, дуслық хисләре булганга гына түгел, э бер идеалга хезмәт иткәнгә күрә бер-беребезне яратканбыз, якын күргәнбездер. Бу идеал миллият тойғысы, төркилек идеалы иде. Бөтөндөнья тарихына мәлик булган милләтебезне яшәтергә, үстерергә, яратыштан килгән күркәм сыйфатларында калуын тәэммин итүдө... Йосыф Акчура белән беренче очрашуым 1902 елның башында, Париждагы «Quartier latin» дип йөртелгән жирдә булды. Белем алу өчен Парижга китәр алдыннан Йосыфның, Траблусгарптағы сөргененән качып, укуын дәвам итү өчен Парижга киткәнен белгән Фатих Кәрими аның белән танышырга киңәш иткән иде. Миң аның өчен язылган хат та бирде. Парижга килер-килмәс хатны тапшырыр өчен һәм шунда ук танышырга дип Йосыф бәй яшәгән кунакханәгә юл тоттым. Берхолет урамы, 11 йорт — «Hotel du Monte» исемле кечкенә генә бер гостиница иде бу. Мин парижлашып беткән, купшы бер яшь төрек офицеры белән очрашуымны чамалый идем. Ялгышканымны тиз анладым. Бүлмәгә кергәч тә башына искергән фәс, өстенә уңган яшел бишмәт кигән, кечкенә генә өстәл каршына утырып, китабын күзенә якын тотып укыган утыз-утыз ике яшендәге бер кеше белән очраштым. Боек қына каршы алган Йосыф бәй, хатны укыгач, жанланып китте, Казандагы дуслары һәм туганнары турында сораштыра башлады. Шулай итеп, беренче очрашуыбыз һәм танышуыбыз берничә сәгатькә сузылды. Моннан соң да бик еш күрешкәли башладык. Йосыф бәй Парижда Сәясәт мәктәбендә (*Ecole des Sciences politiques*), мин исә Хокук факультетында укыдык, ләкин кирәк икән ул, кирәк икән мин, үз дәресләрбездән соң, Сорбоннага безне қызыксындыручи дәресләрне тыңларга китә идеек. Икебез дә хокук һәм сәясәт белән генә чикләнмәдек, фәлсәфә, тарих һәм социалогияне дә яратып укыдык. Йосыфны бик еш Дуркхейм, Левибрухл, Спиназ, Хаумант, Сей-нобос, Тарде һәм Лерой-Беулисунен дәресләрендә күрә идеем. Йосыф бәй көндез укылган лекцияләрне тыңлап мәгълүмат жыя, кич теркәп барганнарын акка күчереп, ишеткәннәрен анализлый, төбенә төшәргә тырыша иде.

Ул беркайчанда вакыт уздырырга кафега китми иде. Бөтен буш вакытын китапка багышлый, уқыған китапларындагы яшерен фикерләрне әзли, асылына төшенә иде. Аның қызықсынмаган фәне булмагандыр. Шулай булса да үзе — «Минем билгеле бер фәндә туктап калуым һәм аннан чигенмәвем бер авыру» — дип әйтә иде, әмма бу аның инсафлылығы гына иде. Йосыф бәйнен қуп укуы, яңа дәвер тарихында бик белемле кеше булуы авыру түгел иде.

...Бер көнне француз дусларыннан берсе Сорбоннада «Ecole des Hautes Eudas» мәктәбендә борынғы төркиләрдән калган языу истәлекләре турында лекция уқылачагын әйтте. Беренче эш итеп шул дәрестә киттем. Халеви исемле карт қына профессор Орхон елгасы тирәсендә табылган язулар турында сөйли иде. Аның бөтен тыңлаучылары, ягъни аудиториясе биш-алты кешедән гыйбарәт иде. Карт Халеви минем белән беренче күрүеннән қызықсына башлады. Төрки булганымны белгәч, Орхон язуларын калдырган төркиләр турында күп сөйләде. Икенче көнне шундый дәресләр булуын Йосыф Акчурага да әйттем. Ул да безгә күшүлдү. Дәрес атнага бер генә иде. Профессор да, карт булганга күрә, кайбер вакытларны килми дә кала иде. Ул, һәр дәрес соңында, Йосыфка һәм миң карап, борынғы төркиләр турында қызық, гажәеп фактлар китең иде. Әйткәннәре арасында исемдә калганы шул иде: Орхон таш язулары язылган чорда Европаның бүгенге телләрдән һичберсе дә юк иде, ә бабаларбызызын һинде шул вакытта ук һәрнәрсәне аңлатырлык дәрәжәгә житкән әдәби теле булган. Лекцияләрдә Йосыф бәй белән бергә булдык һәм мин аның укуны, уйлануны яраткан, дәреслекне эзләгән, тик табачагына бик ышанмаган, бераз пессимист кеше икәнен аңладым. Дөньяда ике төрле күнел төшенкелеге була: берсе һич бернәрсә турында төшөндермәгән, дәреслекне эзләргә бирмәгән, фәлсәфи караштан бөтенләй читләшкән кешенен күнел төшенкелеге. Бу күренеш тумыштан килә һәм нәселдән санала. Икенчесе — фәлсәфи пессимистлык. Бу күренеш исә — тормыштагы фән, китаплардан күп эйбер көтеп, өмет иткәннәрне тормышка ашыра алмаганлыктан барлыкка килгәне. Бу төре күбрәк тирән фикерле шәхесләрдә құзәтелә. Бу күнел төшенкелеге табигый да, нәселдән дә түгел, фәлсәфи генә. Йосыф Акчуранның тормыштагы күнел төшенкелеге тулысынча шундый иде. Аның яратып уқыған фикер ияләренен берсе Паскаль иде. Ул вакытта Йосыф бәй Паскаль кебек динле иде. Тарихта исә өлешчә Тайпеных һәм, әлбәттә, Сорельнен фикерләренә бәйле, Франция инкыйлабына зур әһәмият бирә иде. Революция қаһарманнарының тәржемәи хәлләрен берәм-берәм өйрәнеп чыккан иде. Аның Париж халкының геройлары белән қызықсынуы укучы

чагында башланып гомеренең соңғы минутларына кадәр сакланған. Шулай ук Австрия империясенә бүйсіндырылған миллиэтләрнең милли көрәшләре дә аны борчыган. Үзе уқыган сәясәт мәктәбендә дипломатика тарихы дәресләрендә Европаның төрле төбәкләрендә күзәтелгән милли көрәшләр турында күп сөйләнгәнен дә эйтә иде. Дини, милли, фәлсәфи темаларга еш бәхәсләшә идең. Бу сөйләшүләребезгә кайвакыт Токио посолы (вәкиле) Фәрит бәй һәм Россия төркиләреннән Курыкмас исемле бер укучы да күшүла иделәр. Эмма Йосыф бәйнен фикерләре белән хәрәкәтләре ике аерым юлдан барды һәм бер-берсенә тәэсир итмәде. Ул, пессимист кебек, һәрнәрсәгә шикләнеп карый, ләкин оптимист кебек хәрәкәт итә иде. Дәрестән дә, бәхәсләрдә ышанычсыз булып күргән Йосыф, ышанычлы идеалист кебек хәрәкәт итә иде. Күңел төшенкелегенә ия булган кеше булып күренсә дә, рухының ин түбән катламнарында көчле бер идеаллы, максатла-рында һәртөрле корбаннарга әзер кеше иде. Аның йөрәгенә төркилеккә карата көчле, һичсүнмәс ялкын янган. Безнең ка-рашларбызыны таркатмас өчен, ул төрле философларның дәлилсез калган фактларын куллана, үзе аларны дәлилләп чыга иде, һәр мәсъәләдә үзенең фикерләрен өсти, үз карашыннан чыгып эшли иде. Хисчән булуы аркасында ул бәхәс қызыунда үзе дә борчыла, қыза, бәхәс тотучы кешенең фикерләрен кире кагып һем шуңа таянып жиңү тактикасын сайлый (*Esprit de contradiction*), шуңа күрә қөлкө өчен генә бәхәсләшүчеләр белән қызыксынымыйча гына сөйләшә, ә житди әңгәмә коручылар белән хәрмәт һәм үзенчәлек-ле пессимистлыгы белән бәхәскә керешә иде.

...Бер көнне Йосыф бәй мине укучылар кафесының берсендә тапты һәм Гаспиралы Исмәгыйль бәйдән хат алғанын, аның берничә айдан соң «Тәржемән» гәзитенә егерме яшь тулачагы турында язғанын эйтте һәм шуны өстәде: «Башка миллияттә булса бу хәл, алар юбилей үткәрерләр, миллият ул адәмгә карата хәрмәт һәм рәхмәтләрен белдерер иде. Мин: — «Без дә үткәрик!» — дидем. Йосыф бәйнен'». Яхшы булыр иде. Юбилейне оештыру уен түгел, булдыра алырызымы, мөмкинлегебез бармы?» — соравына, мин: — «Без тырышып карыйк» — дип җавап бирдем һәм ниләр эшләргә мөмкинлеген сөйләдем. Йосыф бәй һәrvакыттагыча үзенең максус күңел төшенкелеге белән оптимистлыгы арасындагы бер төрле кыяфәт һәм тон белән: «Ясыйк» — диде. Ул көнне икебезнен дә дәресләребез бар иде. Хушлашырга вакыт житкәч, эшләнәсе эшләрнен исемлеген төзү минем өстә калды. Авыр булмады. Юбилейгә алынасы әйберләрнен, эшләнәсе эшләрнен планы корылды. Анда әлегә Йосыф бәйдән һәм миннән торган оештыру комитеты жыелачак, комитет үз вазифасы итеп Ис-

мәгыйль бәйнен «Тәржемане» аша башкарған милли хезмәтләре турында билге бирү, «Тәржеманнен» егерменче яшь тулуы уңа белән милләтнен ана карата саклаган хөрмәтен белдерү өчен юбилей үткәрү кирәклеген аңлаткан кечкенә генә брошюра чыгару, аны Төркия hәм Россиянен танылган кешеләренә хат итеп жибәрү бурычы куелды. Йосыф бәй планны ошатты, жанланып hәм дәртләнеп, шул ук вакытта көлеп тә: «Болай булгач үзебезне бүгенге көннән оештыру комитеты дип игълан итик» — диде. Мона мин: «Сез минем абылем, сезнен комитет рәисе булуызын үтенәм» — дип әйттәм. Йосыф бәй кабул итте, эшне башладык. Беренче мәсъәлә итеп китапчыкны кайда hәм кем тарафыннан бастырылуын, кем тарафыннан hәм кайсы телдә язылуы мәсъәләлсे туды. Мин бәтен төрки төбәкләрдә дә яшәгән белемле кешеләр аңлы торган гомуми әдәби төрек телендә — Истанбул төрекчәсендә, Йосыф бәй тарафыннан язылуын теләдем. Ул исә китапчыкны Төркиягә жибәрмәскә кирәк, диде. Анда жибәрү жайсыз hәм файдасыз диде. Хатларның, бер яктан Габдел Хәмит полици-ясе тарафыннан ачылып уқылачагын, хужаларына кыенлыкклар тудырачагын, икенче яктан, Исмәгыйль бәйгә тәбрикләр килә башлавы белән Рус хөкүмәтен дә шикләндерәчәген, hәм нәтиҗәдә, бу тәбрикләрнең «Тәржемангә» зарар китерәчәген әйтте Мин дә бу аргументларның дөрес булуын аңладым. Китапчыкның Казан сөйләмәндә язылырга тиешле дигән карары нәтиҗәсендә язу вазифасы да мина төште. Кыска гына бер вакыт эчендә брошуралы язып бетердем. Китапчыкта мин миллият мәсъәләләренең әһәмияте, кеше өчен булган кебек, милләтләр өчен дә табигый булган яшәү теләге, милләтләр үсешендә, тел, әдәбият hәм матбуғатның роле, халыкара мөнәсәбәтләрнен, милли культураның үсүе, э Исмәгыйль бәй hәм аның «Тәржемане» аркасында бәтен дөнья төркиләре уянуы, бу гәзитнен милли мирасыбызын саклауда әһәмияте hәм ниһаять «Тәржеманнен» егерме яшьлеге уңа белән Россия төркиләренең юбилейга бүләкләрен hәм вәкилләрен жибәрү мөмкинлеге турында язган иде. Йосыф бәй, укып чыккач, берничә өстәмә кертте, аларның берсен бик яхши ҳәтерлим: Польша әдибе Сенкиевичнен илле яше тұлуы уңа белән поляк милләтете үзенең бөек әдібенә бер өй бүләк итүләре турында иде.

Китапчыкны Парижда бастыру читен булғанлыктан, аны Йосыф Акчураның Женевада хосусый типографиясе булган якын дусты Махир Сәеткә жибәрдек. Ул аны кыска вакыт эчендә бастырып кире кайтарды. Китапчык нәкъ конвертка сыярлык қына иде: кечкенә форматтаты кәгазьгә басылған, егерме алты битле, саны йөзгә якын иде. Китапчыккларны алыр-алмас, конвертка салып, алдан әзерләнгән исемлек буенча адресатларына жибәрдек. Исмәгыйль

бәйгә дә хәбәр иттек. Брошура юкка гына эшләнмәгән иде. 1902 елының язында Россия төркиләренең белемле, тәрбияле кешеләре — интеллигенциясе Бахчесарайда жыелды. Исмәгыйль бәй өчен «Тәрҗемән»ның егерме яшенә бағышлап бик шәп тантана уздырылды. Бу тантана һәм мәжлес Россия төркиләренең беренче милли конгрессына әверелде. Монда төрле жирләрдән килгән бәек кешеләр беренче тапкыр бәтен төркилекне қызықсындырган милли мәсъәләләр, милли культураны үстерү чаралары турында сөйләштеләр. «Тәрҗемән»ның юбилеे Россия төркиләренең милли уяну тарихында мөһим урын алып торучы вакыйга булды. Кайчак кечкенә эшләрдән, бәек нәтижәләр туа, безнең Йосыф бәй белән беренче уртак эшебез шундыйлардан булып чыкты. Дәүләтләреннән, туган жирләреннән ерак яшәгән ике студент-укучының бер тырышлыгыннан милли конгресс туды һәм бу конгресстан соң шундый жыелышлар бер-бер артлы үтә башладылар. Йосыф Акчурасы белән башкарган бу эшнең узенчәлекләренә һәм нечкәлекләренә туктап калып торумның сәбәбе шул иде.

Йосыф бәй 1904 иче елларда Төркиягә кайта алмаганга күрә, Россиядәге туганнары янына китте. Мин исә 1906 елның соңында гына кайта алдым. 1905 елда Россиядәге төрки зыялыларының яшерен конгрессы үткәрелде. Париждә «Сәяси белгечләр мәктәбен» тәмамлаган, Австриядә миллиятләрнең милли көрәшләрендә кулланылган ысуулларны өйрәнүдә белгеч булган, гадел, тыйнак Йосыф бәй дә бу конгресста мөһим роль уйнаучы кеше булды. 1906 елда минем Россиягә кайтуым, монда яшәүче төркиләренең икенче конгрессына жыелган көннәргә туры килде. Мин туганнарым яшәгән Казанга кермичә, туры конгрессының жыелу урынына — Нижнийгә киттем. Мин килгәнчә жыелуның бер көне үткән иде. Йосыф бәй конгрессының баш советы әгъзасы булды. Катнашучылар ике төркемгә бүленделәр. Либералист һәм социалистлар. Беренче төркем күпчелекне тәшкил итә иде. Социалистлар арасында яшьләр күп булганга күрә алар жыелышны социалистик юнәлештә алып барырга чакырдылар, күп тавышландылар. Либераль төркиләрнең иң яхшы ораторы Йосыф Акчурасы, ике ел эчендә Казан телен өйрәнеп, бу телдә жиңел генә һәм ягымлы бер Истанбул акценты белән сөйли иде. Рус мәдәниятى нәтижәсендә, социализмың тәэсире аркасында бәтен бер милләтнең таркалышып, кол булып яшәве турында, конгрессының милли конгресс булуын анлатырга тырыша иде ул. Мин, тыңлаучы буларак, аның белән оста оратор буларак таныштым. Йосыф бәйнен социалист ораторларына биргән кискен һәм төгәл жаваплары, аның шәхсенә электән үк булган ярату хисләремне арттырды. Конгресста Гаспышыралы Исмәгыйль бәй да бар иде. Алар

белән бергә Али Мәрдан бәй Топчибашы, Галимжан Баруди, Хади Максуди, Рәшит казый Ибраһим, Муса Жәрулла, Габдулла Буби, Гаяз Исхаки, Фуат Туктар h.b. кебек Россия төркиләре арасында танылган кешеләрнең бөтенесе дә бар иде. Конгресс тараалганчы унике кешедән торган Даими Үзәк Комитет сайланды. Мондагы әгъзалар эле әйтепләнен илем ияләренең беренче жидесе, Йосыф Акчура һәм мин идем.

«Россия мөселманнары иттифагы» исемен алган бу Үзәк комитетта Йосыф бәй белән бергә ике елдан артык эшләдек. Бу вакыт эчендә аның тормышка карашы Париждагыдан караганда тагын да нык үзгәрдө. Ахырдан бик каты үсә башлаган таләп-чәнлеге, диннән ераклашузы, кайбер очракларда, дусларын үпкәләтүгө дә барып житә иде. Мин бу чордагы Йосыф Акчуранны бераз кырыс, таләпчән, оста фикер йөртүче, тәрбияле, сою һәм хөрмәткә лаек бер төрек шәхесе буларак бөтен мәгънәсе таныдым. Аннан төркилек өчен күп хезмәтләр көтә башладым һәм ялгышмадым. 1908 елны, Төркиядә зур үзгәрешләр башлангач, Йосыф Акчура үз иленә кайта һәм анда күп хезмәтләр иҗат итә.

...1919 елның дүрттенче ае ... Осман дәүләтә жиңелгән, Төркия авыр шартларда вакытлы солых төзегән. Аның берничә шәһәре, шәһәрчеге союзник дәүләтләр тарафыннан басылган. Төркиянең сәяси бәйсезлеге куркыныч хәлдә. Россия төркиләренә килсәк, Төркестан, Урта Россия, Себер һәм Кырым төркиләренең бөтен милли оешмалары таратылган, милләтнен фикер йөртүчеләре кайсы төрмәдә, кайсы чит илгә чыгып качарга мәжбүри булган. Беренче дөнья сугышыннан соң көтелгән төркилек өчен өметләр бушка чыктылар. Бөтен төркилек милли барлыгына тарихта монарчы булмаган куркыныч тууы сизелде. Менә бу шартларда мин, Урта Россия төркиләренең Милли Идарәсе рәисе буларак, сәяси һәм милли теләкләрне тормышка ашыру өчен Парижда жыелып бетеп барган «Тынычлык конгрессына» бара^{*} идем. Парижга китәр алдыннан Стакгольмга килгән идем. Андагы виза мәсьәләссе аркасында бу шәһәрдә тагын бер айга якын калырга туры килде һәм тагын гажәп очрашу! Йосыф та, төрек эсирләрен илләренә кайтару мәсьәләсен хәл иту өчен, Кызыл ай вәкиле буларак, Россиягә киткән һәм анда бер елга якын торып, эшләрен бетереп, Стокгольм аша Төркиягә кайтып баруы иде. Ике атна бер үк шәһәрдә һәм хәтта бер үк отельдә яшәдек, һәркөнне бергә ашадык һәм бөтен төркиләрне әлеге куркыныч хәлдән коткару юлларын, ысуулларын эзләдек. Икебез дә төркилекнен

^{*} Вильсон принципларына күрә, сугышта катнашкан дәүләтләрдәгә меншевикларның сәяси хәлләре дә конференциядә аерым тема булыр дип өмет ителде.

коткарылын тик бер могжизада, яисә могжизалы шәхеснең килем чыгуында гына күрдек. Мондай кеше булса, бәйсез Төркия төрекләре эчендә була алуын өмет итә идең. Шуңа күрә кешелек тарихындагы бөек шәхесләр, қаһарманнар турында сөйләшшә идең. Үзебез дә, укучы булып йөргөн вакытларда ук икебез дә тарихи шәхесләрдән булганбыз. Бу мәсьәләдә дә Йосыф бәй белән арабызда кайбер фикер аермалары барлыкка килүен хис иттем. Ул чакта Йосыф Акчура Россия төркиләре өчен котылу юлын большевикларга иярудә күрә иде. Мин исә моның мөмкин булмаганын, миллиятне кабул итмәүчеләр белән миллиятне саклап қалырга теләүчеләрнәң берләшшә алмаячагын белә идең, Йосыф бәй Төркиягә, мин Парижга киттәм.

...Тагын вакытлар утте. Мин, 1925 елда аңлатырга кирәклө түгел дип саналған сәбәпләр аркасында, Анкарада ачылған Хокук тарихы кафедрасының профессор исемен алғаннан соң, галимнәрнен беренче жыелышына кильдем. Анда кафедрада эшли торган кешеләр арасында, сәяси тарих профессоры исемен казанған Йосыф бәй белән тагын очраштым. Йосыф Акчура белән Хокук мәктәбендә тугыз ел һөнәрдәшләр булып эшләдек һәм башка дусларбызы белән бергә бөек жиңүче Ататөрекнән революция нигезләренә бәйле идеалист, миллиятче, хокукчылар әзерләү өчен гайрәт иттәк. Бу чакта Йосыф бәй, 30—40 еллык уку уңышы булган якты дәрестләре белән Ататөрекнән принципларын, инкыйлаб нигезләрен аңлату белән, бик чиста, дөрес сөйләве белән галимнәрнәң дә, укучыларның да хөрмәтен казанды.

...1919 елда Ататөрекнән дөрес булуын курсәту өчен, аның тырышлыгыннан, гаделлегеннән үрнәк алыш эш итү нәтижәсендә тарих җәмгияте корыла. Ататөрек үзенең җәмгиятьнең әгъзасы булу сөненечен һәм горурлыгын миң да ачты. Иң борынгы цивилизацияләрне өйрәнеп, төрки культурасының аларга биргән тәэсирен, чын ролен өйрәнүдә хезмәт итәргә тиеш булган бу оешмада Йосыф Акчура белән без тагын очраштык. Ул бу оешманың беренче әгъзасы булып, аннары аның рәисе булып эшләде. Йосыф Акчуранның исеме бу оешма белән ның бәйләнештә, чөнки ул Ататөрек хезмәтләрен яхши аңлаган һәм аңлата белгән, шул ук вакытта җәмгиять, хөкүмәт, һәм гыйльми эшләр белән шөгыльләнгән. Ул идарә иткәндә Жәмгиять үскән һәм нығыган.

1930 елда Бөек Милләт Мәжлесенә милләт вәкилләре сайланды, шуларның берсе мин булдым. Бу бөек жыелыш ачылған көнне коридорда Йосыф бәй каршыма чыкты. Мине, бик якын итеп күреп, тәбрикләде Һәм дуслык хисләрен белдерде. Беренче очрашуыбыздан бирле нәкъ 28 ел үткән икән. Йосыф бәйгә беренче уртак эшбезне искә төшердем. Ул сөйләвеннән туктап

бер мизгелгэ катып қалды, аннары: «Гомер үтә, Садри» — диде. Мин дә «Борчылма, Йосыф, бүгенгэ кадәр гомерен бушка сарыф ителмәгән, моннан соң да, иншалла, күп еллар яшәрсөн, милләт очен файдалы эшләрне дәвам итәрсөн» — дидем. Йосыф Акчура Мәжлестә миллият һәм төркичелек карашларыннан чыгып сөйләгәннәре белән идеалист төрки миллият вәкилләре-дусларыбызының хөрмәтен казанды. Вәкил дуслар Йосыф бәйнең сөйләгәнен һәрвакыт зур игътибар һәм хисләр белән тыңлылар иде.

Күргәнебезчә, мин Йосыф бәйне, аның гомер китабының һәр битен диярлек беләм, ул битләрдә мин үзем дә бар идем. Тормышның һәр чорында да аны миллият, төркилек, гомуми мәнфәгат өчен эшләгәнен күрдем. Бай гайләдән булган, тырышлыгын үз шәхесенә юнәлткән очракта, ул үзе дә бай була алыр иде, ләкин бу ақыллы, хәzmәтсөяр, белемле шәхес, ақылын, белемен, көчен шәхси қызыксынуларга кулланмыйча, жәмгыять идеалы, бөек идеал-төркичелек өчен сарыф итүче дানыл иде. Йосыф бәй — 30 елдан артык вакыты белән бер адым артка атламыйча, бер дә туктамыйча, төркилек идеалы өчен хәzmәт иткән үз миллиәте улы. Төркиядә яшәмәгән төркиләр өчен дә бәйсезлек, милли үсеш чоры киләчәк, алар да бөек мәдәни үсешләргә дучар булырлар, тик милләтебез өчен яшәгән шәхесләрнең үлмәс исемнәре һичбер вакыт онытылмас. Йосыф Акчура исеме дә болар арасында шәрәфле урын алып тора. Бернәрсә дә мәңгелек түгел диләр, ләкин мәңгелек булган эйбер бар. Ул — бәтен гомерен бәтененебез өчен дә изге булган бер идеалга хәzmәт итү белән яшәгән кешеләрнең исемнәре. Алар хәтирәләребездә, төркилек тарихында һәм төркичә идеалда янган йөрәкләребездә мәнгә яшәячәк!

Төрекчәдән Алмаз Закиров тәржемә итте.

Садри Максуди

СОҢГЫ ДӘРЕС ҮГЕТЛӘРЕ

Шулай итеп, уку программасын бетергән булаңыз.

Тиздән имтиханнарыгызын бирәчәкsez. Күбегез, дипломнарыгызыны алып, тормышның авыр юлына чыгачаксыз... Бу авыр юлга чыгарга әзерләнеп беттегезме соң сез? Бу юлга чыгар өчен, дипломнарыгызын гына житәрлекмә?

Юк, газиз укучыларым, дипломыгыз сезнең белемле кеше булуыгызын курсәтсө дә, бу белем чикле. Һәм сез бу белемне арттырырга тырышмасагыз, жәмгыятьнен сезлән көткәнен аңа бирә алмаячаксыз. Күп вакыт та узмас, сез миллиәтебезнәң зыялышлары булырсыз, зыялышларының да зөбәржәт ташларын тәшкил итәчәкsez.

Ләкин югры белем дипломы гына кешенең зиялышты икәнен күрсәтмәс. Диплом — кешенең зиялышты булачагын белдергән бер документтың да.

Интеллигент — нәрсә ул? Интеллигент — кем ул?

Интеллигент — бер яктан укумышлы, белемле, мәдәниятле, икенче яктан, принциплы һәм ныклы фикерле кеше. Шиксез, белемнен, укуның чиге юк. Хәзерге заманда барлық фәннәр дә шулай камилләшә, алга китә ки, кеше хәйран кала. Бөтен нәрсә түрүнде да белеп бетерү мөмкүн түгел, әмма чын зиялыш, яғни интеллигент булырга теләгән кеше, бер яктан, үзенең эшенә, профессиясенә бәйле булган әдәбиятны күзәтергә тиеш. Шулай ук, икенче яктан, гомуми культурасын да камилләштерергә тиеш. Шуңа күрә, сез бертуқтаусыз уқырга тиеш буласыз.

Нәр фән, һәр профессия, белгечлек дәвамлы үсу хәлендә. Боларда һәр көнне яңа ачышлар ясалы, яңа теорияләр уйлап чыгарыла һәм тәкъдим ителә, яңа оешмалар, предприятиеләр оеша. Һәм юридик университет бетергәннән соң юрист, әгәр дә хокук китапларыннан башка һичбер китап укумасы, үзеннән түбән күп белемле секретарьдан аермасы булмас, һәм алган белеме дә калмас, югалыр. Эйбәт хокукчы (юрист) исемен хокук белән бергә тарих, икътисад, фәлсәфә һәм социология кебек фәннәрдән белемгә ия булган кешегә генә бирә алабыз.

Культурагызы арттырыр өчен, укуны да бер гадәткә эйләндергә, бер ял һәм рәхәтлек хәленә китеңдергә кирәк. Уку — ин очсыз һәм ин файдалы ял ул. Шул ук вакытта бу гадәтегез үзегез һәм милләтебез өчен дә файдалы. Укуны гадәткә эйләндергәннәр генә уку дәрткөң ин татлы дәрт булганын беләләр. Ләкин китапны да сайлап ала белергә кирәк. Бу сайлауда — эчке бер сиземләү эше ул. Кешенең рухын күтәргән, хисләрен нечкәрткән, хыял оғыкларын кинәйткән, белемен арттырыган китаплар булган кебек, қызғанычка, бигрәк тә яшьләрнең әхлакый принципларын һәм ышанычларын какшата, рухларын агульный торган заарлары китаплар да бар. Кайбер көнбатыш милләтләренә хас булган бозык фикерләрне таратудан файда алган язучыларның әсәрләре яшьләр өчен наркотиклар кебек үк зааралы. Шуңа күрә, кулығызыга китап алганда, аның авторы һәм китапның эчтәлеге түрүнде белешмә алырга тырышыгыз. Уқыган нарыгызыны пассив рәвештә үзләштермәгез, үзегезнен хыял иләгеннән чыгарып, һәр битне, һәр юлны тормышыгыз өчен төзү материалы итеп кулланыгыз.

Хәзер инде кеше булуның икенче шартын карыйк. Элбәттә, зиялыш — ул акыллы, тәүфийклы кеше, яғни үзенең ихтыяр көче, карашлары, принциплары белән тормыш кора белгән кеше.

Тарихта уңай эшләр эшләгән бөек шәхесләрнең какшамас принципларга һәм карашларга ия булган кешеләр икәнлеге һәм аларның үзләренең шуши принципларына таянып эш иткәннәре, яшәгәннәре мәгълүм. Зыялы кеше булу өчен тормыш, галәм, кешелек, милләтләр киләчәге, кешеләрнең жәмгиять каршындагы бурычлары турында ачык белергә һәм шул ук вакытта үз нәфесенә һәм теләкләренә хужа була белергә дә кирәк.

Газиз укучыларым, әле бу да житәрлек түгел. Сезнен вазифаларығыз, тормышта, жәмгияттә уйнарга теләгән ролегез, башкарырга теләгән эшләрегез, ирешергә теләгән максатығыз турында да ачык һәм төплө фикерләрегез булырга тиеш. Җөнки максаты булмаган зыялы — дингезгә ташланган рульсез көймә кебек ул.

СЕЗГӘ ТАГЫН БЕР НӘСИХӘТЕМ БАР: үзегезнен төрек (төрки) булганығызын һичбер вакытта да онытмагыз. Үзегезнен төрек булығыздан шатлык һәм горурлык тоегыз. Җөнки төрки халыклар — бөек һәм намуслы халыклар. Без — төркиләр — кешелек тарихының һәр дәверендә дөнья сәхнәсендә үз ролен үйнаган милләт. Без — төрекләр — кешелек тарихында беркай-чан да үзенең бәйсезлеген югалтмаган, һәр дәвердә мөстакыйль дәүләт хужасы булган милләт. Төрекнен үзенчәлеге шул башка халыклар белән арагаша белу осталығының, ягъни сәясәтчәнлегенен үлмәве. Безнең дәүләтебезне корган бөекләребез сәясәт мәйданында гына түгел, фикер һәм әхлак мәйданында да бөек шәхесләр идеңәр: Мете, Бумин, Тонг Ямгу, Котлыг, Тугрул, Алып Арслан, Нуретдин Зенги, Бабур, Экбәр, Узбәк, Архан, Ататөрек — аларның барысы да үзләрендә зиһен белән бергә сәясәткә сәләтне, тирән фикерләү кодрәтен, гаделлек һәм дөреслекне берләштергәннәр, үзләренә жыйғаннар. Төркиләр — тарихта үз дәүләтләрен төзегән милләт кенә түгел, ә белгәнебезчә, белем һәм мәдәният мәйданында да бик күп бөек шәхесләр житештергән милләттер. Ислам мәдәниятин тудыручыларның зур бер өлеше төркиләрдер. Ислам мәдәниятин тарихыннан Фәрәби, Фәргани, Жәүһәри, Улугбек, Кятиб Челәбиләрне, Сәмәрканди, Тәбрәзиләрне алсак, ислам мәдәниятине бик ярлы булып калыр иде. Төрки милләтнең тарихын белгән, өйрәнгән чит ил галимнәре бу милләтнен, әлеге сыйфатларның бөеклекенә хәйран калғаннар. Шуңа күрә без үзебезнен төрек булыбыз белән горурлык кичерергә тиешбез. Бу горурлык хисләре сезгә — яшыләргә төркилекне яшәтергә һәм бөекләтергә, үстерергә теләк һәм шул вакытта аның өчен фидакарьләрчә эшләү өчен коч тә бирәчәк. Арагыздан төрекнен бөекләтәчәк кешеләр чыгасына 100 процент ышанам.

Хәзер тагын бер нәрсә турында әйтергә телим. Сез — хокукчы, ягъни намусның, гаделлекнен сакчысы булачаксыз. Хокук,

намус, әхлак, белем — болар бер-берсенә бәйле нәрсәләр. Сез, хокукчы буларак, намусның вәкиле һәм аны саклаучы да булачсыз. Хокукчы сыйфатында сез намуссызылык һәм хаксызылык эшләргә тиеш түгел. Төрле қысулар да — хаксызылыкның бер төре, шуна күрә хокукчы булып калырга, ягъни эшләргә теләсәгез, сез әхлак кагыйдәләренә буйсынырга тиешсез. Эйе, гаделлек һәм әхлак бергә йөриләр, алар аерылгысыз. Гаделсезлек, хаксызылык, явызлык эшләгән көнне үк инде хокукчы була алмыйсыз, сезнен моңа инде хакығыз бетә. Явызлык һәм хаксызылык белән хокукчы ин беренче үзенә начарлык эшли, чөнки явызлык эшләү аның рухи тынычлыгын, горурлыгын ала. Эшләгән һәр явызлык, эшәкелек кешенең рухи халәтенә сугу, аның рухи дөньясындагы бер ярык, китеклек ул.

Чын хокукчы хаксызылык һәм гаделсезлектән сакланырга тиеш, әхлак кагыйдәләре буенча яшәүдән ваз кичмәс, башкаларга да хаксызылык һәм явызлык эшләтмәс.

Һәр авылда, шәһәрдә ярлыларны изү, башкаларга заар китерү белән үзенә дан казану, үзенең көченнән һәм эшләгән урыныннан файдаланып, файда эшләргә, баерга теләгән, башкаларның малына, байлыгына кул сузудан, явызлык һәм хаксызылык эшләүдән чирканмаган кешеләр бардыр. Менә шундый кешеләргә каршы көрәшү вазифасы сезгә — хокукчыларга бирелгән. Кирәк икән, судья буларак, ярлыларны, хаксызылыкка төшерелгән кешеләрне яклау һәм саклау, аларга ярдәм итү сезнен вазифагызга керә. Милләт бу эштә сезгә ышана. Сезнен, хокукчы буларак, үз файдагыз очен хаксызылык эшләү акылыгызга һәм хәтта төшегезгә дә керергә тиеш түгел.

Шуши урында мин сүземне бетерәм. Барыгызга да намуслы тормыш, максатыгызга ирешү юлында уңышлар, рухи күңел тынычлыгы һәм бәхет телим. Юлыгыз хак булсын!

Төрекчәдән Алмаз Закиров тәржәмә итте.

Мухамед-Гаяз Исхаков.
МУСУЛЬМАНЕ РОССИИ

Странное положение занимаем мы, мусульмане многоплеменной России, на девять десятых своего состава принадлежащие к одному тюрко-татарскому племени и непонятными историческими причинами разбросанные по всему необъятному простору Империи от Татарского пролива до Мурмана.

Неблагосклонная к нам судьба воспитала, однако, в нас национальное самосознание и, что удивительнее всего, на про-

странстве веков развивала в нас неимоверной крепости силу самосохранения. Благодаря этому живем ли мы среди народа, культуры которого стоит выше нашей, входим ли в соприкосновение с племенами, стоящими на более низкой ступени культурного развития, везде и всюду мы остаемся верными себе, сохраняя отличительные черты своего национально-культурного характера, с его своеобразными методами мышления и своенравными психологическими особенностями восприятия и выражения своих чувств. Наша музыка, наша песня выдержали многовековой натиск иранской поэзии, наш язык никогда не капитулировал перед богатым, красивым арабским языком, несмотря на громадное культурное и религиозное значение последнего в мусульманском мире, наш характер остался неизменным под влиянием эластично-ассимилирующего славянского творчества. Из незаметной, но упорной вековой борьбы народов мы вышли непобежденными: борьба сковала нас в одно целое, сплоченность рождала веру в будущее, она же питала творческое созидаельное начало, и на порог 20-го века мы выступаем как компактная национально-культурная единица, а на арене общественных разрушительно-созидаельных стремлений начала века явились уже как нация со всеми моральными и материальными атрибутами таковой и с глубоким национальным самосознанием.

Те реформы, какие пришлось нам совершить в течение последних пятнадцати лет в области педагогии, преобразуя наши мектебы, с допотопными методами обучения, в начальные светские училища, схоластические медресе в духовные семинарии и учительские институты, являются поистине историческим подвигом. Наши успехи в области литературы, как беллетристической, так и научно-педагогической, возросшей количественно и качественно и приобретшей такое же значение в жизни нации, как и у большинства европейских народов, является не менее важным национальным творческим делом.

Создание национального театра, выработка национальных типов, воспитание крупных артистических талантов, развитие музыки, до национальной оперы включительно, являются дополнительным проявлением национально-культурной созидаельной работы. Если принять во внимание, что при том громадном напряжении сил, которое потребовалось при этой работе, не было ни малейшей поддержки извне ни материальной, ни моральной, если принять во внимание, что для создания новых начал пришлось разрушить старые, крепкие основы, что холодно-мертвящая бюрократическая рука неизменно действовала в союзе с нашим ретроградным духовенством, то станет ясно, какие неисчерпаемые

силы таились в недрах всегда молчаливого, серьезного тюрко-татарского народа.

Эта культурная работа совершается и сейчас и ведется так же интенсивно, как и прежде. Без устали, без колебаний, без внутренней реакции жизнь мусульманских масс течет могучим потоком, и все на пути его так ново, жизненно, красиво. Русское общество, как это не раз случалось в его истории, проглядело то, что совершается вокруг него, проглядело ту внутреннюю перемену, какая произошла у его векового соседа, у его самого крупного соучастника государственной жизни. К сожалению, и по сей час в ходу старые представления о мусульманах, до сих пор еще не перестали мерить нас старым екатерининским аршином, расценивать вышедшими из употребления ассигнациями. Глубоко несправедливое отношение к нашим ценностям, способное вызвать неожиданные крупные недоразумения, поконится, по нашему мнению, на тех ненормальных проявлениях внимания к нам, какими дарит нас русская печать: нами преимущественно интересуются миссионеры и востоковеды; но первые из них по своей профессии не могут относиться объективно ко всему, что мы делаем и что творим, и потому, отражая нашу жизнь на страницах специальной миссионерской и правой печати, отдаляются от истины на расстояние их объективной совести. Вторая категория, способная мыслить только археологически, не может оценить по достоинству результатов культурного творчества ранее чем через 300 лет, а русская интеллигенция нормально мыслящая, с объективными мерилами, никогда к нам не приходила, не проявляла к нам ни дружбы, ни вражды. Наша же малочисленная интеллигенция, поглощенная работой среди своего народа, не могла первая прийти к русскому обществу. Она предпочитала молчать отчасти преднамеренно, отчасти под давлением внешних причин; но теперь, когда перед русской общественной мыслью ставятся на очередь национальные проблемы, мусульманская интеллигенция, как организованная часть своего народа, не может остаться посторонним зрителем и, мобилизовав свои слабые силы, должна принять посильное участие в ознакомлении русского общества со своими национально-культурными чаяниями и стремлениями, а также способствовать развитию добрососедских отношений между различными народностями Империи на почве взаимного понимания и взаимного уважения.

ЭЧТЭЛЭК. СОДЕРЖАНИЕ.

<i>M.X.Хәсәнов. Садри Максуди — татар һәм төрек Яңарышының эшлеклесе</i>	5
<i>Ahmet Rıza Demirer. Kutlama sözü</i>	13
<i>Гөнел Пултар. Гөнүл ханым ПУЛТАРНЫҢ котлау сүзе ..</i>	14

МӘДӘНИ ҔӘМ ТЕРРИТОРИАЛЬ АВТОНОМИЯ КУЛЬТУРНАЯ И ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ АВТОНОМИЯ

<i>Яхъя Абдуллин. Садри Максуди мирасында федерация мәсъәләсе һәм хәзерге заман</i>	17
<i>R.K.Валеев. К вопросу о «Забулачной республике»</i>	31
<i>Рашат Эмирханов. Садри Максудиның социологик карашларында милли мохтарият мәсъәләсе</i>	52
<i>Д.И.Исхаков. Первая татарская Конституция</i>	56
<i>P.F.Мухамметдинов. Борьба между унитаристами и федералистами на мусульманских съездах 1917 года в свете тюркской идеи</i>	66
<i>Булат Султанбеков. Гаяз Исхаки о судьбах мусульман России</i>	78
<i>Габдельбар Файзрахманов. Садри Максуди һәм татар милли-азатлык хәрәкәтенен дәүләтчелекне торғызу очен көрәше</i>	81
<i>Хабутдинов А.Ю. Садри Максуди о механизме организации власти в татарском обществе</i>	90

АЕРЫМ МӘСЬӘЛӘР ҔӘМ САДРИ МАКСУДИ ОТДЕЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И САДРИ МАКСУДИ

<i>Мирфатих Зәкиев. Садри Максуди һәм төрки-татарларның килеп чыгышы мәсъәләләре ...</i>	101
<i>Әхмәт Тимер. Минем күргән зур кешеләребез арасында Садри Максуди</i>	108
<i>Равил Эмирхан. Садри Максуди шәхес буларак</i>	113

<i>Фәридә Гаффарова. Бертуган Максудилар</i>	124
<i>Рафаэль Мөхәммәтдинов. XX гасыр башы татар зыялышлары «милләтчелек» һәм «милләт» турында</i>	131
<i>Doç. Dr. Ali Vahit TURHAN, Doç. Dr. Füsun ÜSTEL. Sadri Maksudi'nin yayılanmamış bir eseri: TURQUISME</i>	137
<i>Т.И.Нафигов. Садри Максуди на страницах дореволюционной печати</i>	142
<i>Риф Хайрутдинов. Татар либераллары тарихыннан</i>	148
<i>С.М.Михайлова, О.Н.Коршунова. Этические аспекты правоведения и деятельность Садри Максуди</i>	154
<i>Фәнис Исламов. Бертуган Максудиларның педагогик әшчәнлеге һәм педагогик карашлары</i>	162

КУШЫМТА

<i>Фотографиялар</i>	171
<i>Максуди С. Ял көненең мөсемләннар өчен Жомга көн булуын таләп итеп сөйләгән нотығы. // Йолдыз. — 1910. — 1 май.</i>	177
<i>Максуди С. Дахилия нәзарәте сметасы каралганды сөйләгән нотығы.</i>	181
<i>Максуди С. Фатих эфәнде Кәримов. // Йолдыз. — 1911. — 22 сентябрь.</i>	192
<i>Максуди С. Әмәлләр осталызы. // Йолдыз. — 1914. — 14 сентябрь.</i>	194
<i>Максуди С. Милли-мәдәни мохтариятне вәҗүдкә чыгару хәйэтеннән. // Йолдыз. — 1918. — 14 август.</i>	196
<i>Максуди С. Эчке Русия һәм Себер төрки-татарларының Милли-мәдәни мохтарияты Милли Идарәсе тарафыннан халыкка хитап. // Йолдыз. — 1917. — 27 сентябрь.</i>	198
<i>Максуди С. Милли Мәжлес ачылганда сөйләгән нотығы. // Йолдыз. — 1918. — 1 декабрь.</i>	200
<i>Максуди С. Культурно-национальная автономия мусульман тюрко-татар Внутренней России и Сибири.</i>	202
<i>Гомбольд Джордж. «Триумф Колчака будет приветствием России». // Эклер. — Париж. — 1919. — 30 мая. (Перевод с французского Ф.Фаткуллина)</i>	215

Образцы документов, характеризующие личность и деятельность Садри Максуди. (Переводы с французского Ф.Фаткуллина)	217
Максуди С. Воззвание к Мирной конференции. // Исламский взгляд. — Лондон. — 1920. — 5 февраля (Перевод с английского Ф.Фаткуллина)	218
Максуди С. Воззвание представителей мусульманской голодящей России к мусульманам других стран. (Перевод с французского Ф.Фаткуллина)	223
Мандат Президиума Национального Совета татар-мусульман Европейской России. (Перевод с французского Ф.Фаткуллина)	225
Жәмил Алладин. Садри Максуди Сорбоннада. (Төрекчәдән А.Закиров тәржемәсе)	225
Исправления, предложенные Садри Максуди Арсалом относительно статей 2, 4, 8, 15 проекта федеральной Конституции, рассмотренной на конференции Конституционным Комитетом, собравшимся 2 февраля 1951 года в Бале. (Перевод с французского Ф.Фаткуллина)	228
Изложение мотивов предложения профессора Садри Максуди Арсал, члена турецкого комитета, относительно признания суверенного принципа федерального государства Конституции Европейской Федерации. (Перевод с французского Ф.Фаткуллина)	229
Садри Максуди Арсалың «Төркиләр тарихының тәэсире» интервьюсы турында. (Төрекчәдән А.Закиров тәржемәсе)	236
Максуди С. Дустым Йосыф Акчура. // Тюрк юрду. — Энкара. — 1977. — 20 февраль. (Төрекчәдән А.Закиров тәржемәсе)	239
Максуди С. Соңғы дәрес үгетләре. (Төрекчәдән А.Закиров тәржемәсе)	247
Мусульмане России.	250
Эттәләк.	253

**САДРИ МАКСУДИ:
тарих нэм хэзэргэ заман**
Халыкара фэнни конференция материаллары

Оригинал-макет *Д.Р.Галеевой*